

Это цифровая копия книги, хранящейся для потомков на библиотечных полках, прежде чем ее отсканировали сотрудники компании Google в рамках проекта, цель которого - сделать книги со всего мира доступными через Интернет.

Прошло достаточно много времени для того, чтобы срок действия авторских прав на эту книгу истек, и она перешла в свободный доступ. Книга переходит в свободный доступ, если на нее не были отданы авторские права или срок действия авторских прав истек. Переход книги в свободный доступ в разных странах осуществляется по-разному. Книги, перешедшие в свободный доступ, это наш ключ к прошлому, к богатствам истории и культуры, а также к знаниям, которые часто трудно найти.

В этом файле сохранятся все пометки, примечания и другие записи, существующие в оригинальном издании, как минимум о том долгом пути, который книга прошла от издателя до библиотеки и в конечном итоге до Вас.

Правила использования

Компания Google гордится тем, что сотрудничает с библиотеками, чтобы перевести книги, перешедшие в свободный доступ, в цифровой формат и сделать их широкодоступными. Книги, перешедшие в свободный доступ, принадлежат обществу, а мы лишь хранители этого достояния. Тем не менее, эти книги достаточно дорого стоят, поэтому, чтобы и в дальнейшем предоставлять этот ресурс, мы предприняли некоторые действия, предотвращающие коммерческое использование книг, в том числе установив технические ограничения на автоматические запросы.

Мы также просим Вас о следующем.

- Не используйте файлы в коммерческих целях.
Мы разработали программу Поиск книг Google для всех пользователей, поэтому используйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- Не отправляйте автоматические запросы.
Не отправляйте в систему Google автоматические запросы любого вида. Если Вы занимаетесь изучением систем машинного перевода, оптического распознавания символов или других областей, где доступ к большому количеству текста может оказаться полезным, свяжитесь с нами. Для этих целей мы рекомендуем использовать материалы, перешедшие в свободный доступ.
- Не удаляйте атрибуты Google.
В каждом файле есть "водяной знак" Google. Он позволяет пользователям узнать об этом проекте и помогает им найти дополнительные материалы при помощи программы Поиск книг Google. Не удаляйте его.
- Делайте это законно.
Независимо от того, что Вы используете, не забудьте проверить законность своих действий, за которые Вы несете полную ответственность. Не думайте, что если книга перешла в свободный доступ в США, то ее на этом основании могут использовать читатели из других стран. Условия для перехода книги в свободный доступ в разных странах различны, поэтому нет единых правил, позволяющих определить, можно ли в определенном случае использовать определенную книгу. Не думайте, что если книга появилась в Поиске книг Google, то ее можно использовать как угодно и где угодно. Наказание за нарушение авторских прав может быть очень серьезным.

О программе Поиск книг Google

Миссия Google состоит в том, чтобы организовать мировую информацию и сделать ее всесторонне доступной и полезной. Программа Поиск книг Google помогает пользователям найти книги со всего мира, а авторам и издателям - новых читателей. Полнотекстовый поиск по этой книге можно выполнить на странице <http://books.google.com/>

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

WID - LC

PG
3948
.K788
P6
x

HD WIDENER

HW E69N C

VID-LC

PG

3948

.K755

PG

X

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

120

ПОВІСТКИ

i

ЕСКІЗИ

З УКРАЇНЬСЬКОГО ЖИТТЯ.

Написав

А. КРИМСЬКИЙ.

Видано під доглядом М. Павлика.

Ціна 60 кр.

КОЛОМІЯ і ЛЬВІВ.

З друкарні М. Вілоуса і В. Манецкого.

1895

WID-LC

PG

3948

. K788

P6

X

✓

75*1

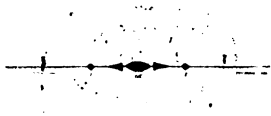

UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

120

З М І С Т.

	Ст.
До читача	I.
1. Батьківське право	1
2. Історія однієї подорожі	21
3. Та хто ж справді тут винен?!	37
4. Перші дебюти одного радикала	67
5. Сирота Захарко	139
6. Виривки з мемуарів одного старого гріхводи	173
7. В народ!	199
8. Psychopathia nationalis	233
9. Не порозуміються	287

ДО ЧИТАЧА.

Те, що подається в цій збірці, писано не тепер, а буде тому вже год іє п'ятеро Пісьля того я закинув беллетрістіку, щоб ніколи вже до неї не вертаться; от тільки тепер, як упорядковував я цю збірку, то якось несподівано взявсь на часинку за беллетрістічне перо тай написав іще одну повістку („Не порозуміються“). Та це вже остатня проба, білше не буде.

Коли казати правду, то з мене й ніколи не був беллетріст: звіть мене філологом, історіком, етнографом, одно слово чим хочете, тільки не беллетрістом, бо не маю на те права. Все, що в сій книжці є, писалося дуже не довгий час. Хто читатиме уважно, той помітить, що між усіма роскиданими тут речами (виключаючи остатню) є якийсь звязок: одно оповідання вдерається в друге або продовжує собою друге, скрізь трапляються одні і ті самі тіпи, і т. и. Поясьняється воно тим, що всі оці

II

повістки та оповідання — то собі часточки з одного довжезного побутового роману, який я був начеркав у літку 1890-го року: ото ж тілки й було моєї белетристичної кар'єри! В своїй цілості той роман таки одразу видався мені дуже педоладнім. Два-три епізоди з його я потім якось витяг та трошки переробив тай надрукував у Галичині, а решту так був і покинув. Не дуже давно, перегортаючи своє старе шпаргалля, я знов надібав на той рукопис. Переглянув, — тай узяв знищив трохи чи не все: зоставив лиш декільки ескізів, котрі здавалися трохи путнішими тай не хтілося їх палити. Аж тут нагодилися добрі люде, що здохотились видрукувати мої писаннячка. Я взяв, попідиравляв та пообкругляв ті обірвані ескізики, яких — кажу — не встиг знищити, а заразом притулив до них уривок із свого щоденника с того таки самого 1890-го року (до щоденника стосується і побрехенька: „В народ!“), тай оце пускаю все в світ Божий.

Звісно, що як я автор, то менче од усіх знаю, чи мають у собі мої повістки хоч искорку талану. Та одно я добре знаю і вважаю потрібним заздальгідь оголосити: в основі своїй усе, що міститься в цій книжці, геть усе щира правда. Навіть трохи дивні „Мемуари старого гріховоди“ то й вони не брех-

III

ня: все те списано з одної нещасливої людини, яка вже померла та покинула міні декотрі документи; дехто з моїх знайомих повинен іще пам'ятати того невдачу. Ба навіть побрехенька „В народ!“, що писалася була окреме од роману, на певну мету, — то й вона в своїй основі має правдиву подію. Тільки ж признаюся: всі ті дійсні події та історії я переказав зовсім не протокольним способом, а таким, що добре таки користав с права „художницької видумки“.

Скажу дві слові і про щоденник, чому я його друкую. Всі оповідання, котрі тут подано, всі силне просякли авторським суб'єктивізмом, авторською особистістю, — тому ж то я зважився вперти в збірку ще й шматок із свого колишнього щоденника. Назвав я його „Psychopathia nationalis“. Де-не-де я трохи переробив його, а білш того, що покидав усе як воно стояло. Я навіть не вмів викинути звідти етнографічний матерьял, та думаю, що це й не велика біда. Хто його зна! може комусь воно іще й цікавіше буде — вчитати з мого писання якісь етнографічні звістки, ніж познайомитися з записями про мене самого. А я тії записи оддав до друку через те, що вважав їх з деякого погляду дуже цікавими. Там є декотрі такі сторінки, що на їх списано скількись сімptomів поганої хвороби — шовінізму.

Я ж не повиніст, я тих сторінок тепер навіть не розумію гаразд, вони міні чужі, а я їм чужий; маючи право дивитись на них очима чужого, стороннього глядача, я бачу в їх дещо цікаве, тим то думаю, що і для других вони можуть бути цікаві.

Коли читачеві щось припаде не до вподоби, то щиро прошю простити міні: сподіваюся, що не виступатиму на беллетристичну арену ще раз, ба й оцю книжку друкую не з своєї ініціятиви.

Правопись тут не скрізь однакова, бо перша половина видання друкувалася в такій друкарні, де не було букви „і“ (що з двома точками). Справа не перебулася без деяких помилок, і через те я силне прохаю і благаю читача: як має він читати книжку, то передше нехай повиправляє помилки

I. VIII 1895.

А. Кримський.

Батьківське право.

„Сни я твій, а розум у мене
свій“ (Приткавка).

— Ой!! ратуйте, хто в Бога вірує!! — крикнула з усієї сили дівчина Настя і прожогом подрала до дверей у сні.

Діло діялося в некарній панів Ручицьких.

Горпина, що була за куховарку в цих панів, погналася за дочкою і потягла до себе. Настя ухопилася обома руками за верхній одвірок невисоких сінешних дверей та так і повисла в горі: її мати втримала її за ноги і взяла луцювати нещадно.

На одчайний крик дівочки вибігла в кухню уся родина Ручицьких: батько з матір'ю, два сини і три дочці.

— Що ти робиш, Горпино?! — гукнув хтось із панів. Та випустила доччині ноги і зогляділася позади себе. Настуня тим часом шугнула у двері і цибнула на подвір'я.

— Що це таке?! Що ти коїш із нею?! — з жахом почали розсипувати в Горпини Ручицькі. Вона тільки долоньми затрусилася:

— На лишенько моє породилося на світ це клятоване дівчиниско! — занила вона, потім озир-

нулася і як стій набралася нової лютої: — Подалася! Вже не спобігти! — воркнула вона. — Ну, не тепер то в четвер, а добью!.. Це не дитина, а якесь звірча! Шановання рідної матери в неї ані на шаг! аби заїдатися зо мною!

Горпина пхикнула і обтерла сльози. — За що мене Господь сьвятий нею покарав?!.. Оце приходить до мене сюди в кухню Салієнкова. Я їй винна три карбованці і вже давно обіцялась оддати, але зажде ще! Ба то вона й говорить: „Ну, а що-ж із моїми грішми буде?“ — „Ой, серце“, кажу: „присяй Богу, я до вас сама ладвалася занести цими днями, але-ж як стій занедужала, ото слабувала, — і по всіх грошах! Заприсягну, якшо ви віри не ймете! спитайтеся навіть Настуні, що цьому щирая правда. Не собача-ж губа, щоб брехати“. Та й такечки звертаю до неї, щоб посвідчила, а воно напудрилося, як сич на сову, та й плеще: „Ні, мамо, я не бачила, щоб ви лежали в хоробі“. Господи сьвятий, і бувають такі діти!? Пішла Салієнкова, — я давай паскудити Настуню: „Значиться, ти міні добра не прияєш?“ Лаю, а воно знов: „Як я сьвідчитиму, коли це підмана?“....

Горпина зробила доволі довгу, дуже ефектну павзу, а потім почала розказувати далі:

— Я — дупити її, а вона товче своє: „Це брехня, а Салієнчосі аж гвалт потрібні гроші.“ Я шукую її, без пощади, — вона сдіпила зуби, мовчить, неначе не її, а яке беревело бито! Далі оце як заскавчить! Скавлó собарне!... зо скреготанням зубів додала вона, стиснула кулаки тай знов загляділася, чи не видко де дочки.

Ручицькі усі мовчки слухали оповідання.

— І хіба це першинка!... Та й сказати-би, що у страху вона ще не була? — дак ні! Міні аж остигло лаятися та битися, а вона ніякого бою не має: усе шкваріньчить, язиката! зінське щеня! От учора узяла за щось суперечитися зо мною: я слово, вона дві, — зовсім мене забелькотала. — „Як ти маєш право, збідителько, усе казати і робити е сукор? Щоб ти приймом пронала!“ кажу: „чи н^в тямиш, що я твоя мати?“ — „То що з того? Ко^е ли-ж на цей раз моя правда!“ — „Але я мати!“ Ти не сьмієш проти матери кирпу гнути, хирюш! дівчино!“ — „Чому?“ пита вона!! Я аж остовпіла^а „От коли я одсахнуся од тебе, побачимо, що діяти: меш!“ — „Піду в найми“. — „Який шалений теб-візьме?“ кажу я з пересердям: „тобі-ж тільки дее сять год!“ Вона перво ні чичирк, а потім: „Чому-ж-коли ви мати, я муєю геть в усьому вас слухать?“ Я знов визьвірилася на неї: „Як то чому? Та я-ж тебе зродила на сьвіт! Я тебе годую!“ — „Дуже я вас прохала, щоб ви мене на сьвіт порожали! Може, воно було-би й гарнійш, якбицо я зовсім не родилася! А сами породили, то мусяте й годувати.“ Господи, Господи!!! — Горпина знов обільлялася гіркими слізми й звела очі до неба.

— Що-ж? — понуро проворкотів старший син Кость: — Мабуть, чи не Настунина правда.

— Пан Ручицький зиркнув на сина лютим поглядом. Мати з сестрами й другим братом боязко подивилися на обох.

— А я от що скажу тобі, Горпино! — сердито проказав пан: — З якої речі що дня находить у кухню до тебе цілий собор знайомих? Що це за знак? Затям, міні воно зовсім не до вподоби! —

Трошки зігнавши свій гнів на наймищці, він вийшов із пекарні до свого кабінету і знов злісно поглянув на Костя.

Почала виходити й пані з трома дочками. Всі три сеструні ченлялися матері на шию і весело джеркотіли: — А, правда, мамуню, Настя добре каже? Ото й ви обов'язані дати нам гарне придане! А правда, дасте велике? — Вони (усі ще підлітки) торзали руку і плечі пані Ручицької і лаццями до неї. Мати шутколиво однихала їх, буцім сердита. Батько, йдучи, почув позаду себе цей щебетання і на лоб йому понабігали зморшки.

Позаду всіх пішли брати гімназисти, Кость і Гнат. Гнат мав дванацять років і тільки один іще год вибув у гімназії. Кость був у сьомій класі гімназіяльній. Тепереньки ім були вакації.

За часів учення братам рідко доводилося зустрічатися, бо вони жили нарізно і тільки оце тепер у літку вони зустрілися після де-кількох місяців розлуки.

— Костю, чого це ти перед татом говориш отакечки? — спитав несміливо Гнат. — Чи тобі не в замітку, як тато образився?

— Хай ображається на здоров'ячко! — насмішкувато одрік брат: — А то що-ж? Хпба моя не правда? З якої речі ми обов'язані любити та поважати батьків виключно по тій причині, що вони батьки? З якої речі ми мусимо бути їх рабами? Чи не за те, що нас годують?! Женився, — знав, нащо женився, знав, що будуть діти, котрих муситимеш викохувати: отож сам себе тепер і винувать, а не вимагай од дітей того, на що не мавш морального права!

Кость мав у гімназії стипендію і через те став зтого незалежний од батька, тим більше, що жив у дома з татом не раз-у-раз, а тільки на вакації. Чуючи себе неспідлягим, він залюбки (іменно в остатні два роки) користав із усякої приключки, де можна було сказати батькові уципливу правдоньку. Опроче він був саме в тім віці, коли чоловік дощору почина розмишляти та читати серйозні книжки: своїх власних гадок і засад він іще не встигне виробити, але з позиченими, з вчитаними, заноситься крий Боже як високо, і кожного старшого чи батька, чи вихователя — вважає за людину, неодмінно дурнішу, нерозумнішу од себе. Отак було й з Костем. Тим часом ці „дурні люде“ мали силу, і Кость був під їх властю! Хлопцеві уся їх власть здалася як найважчим гнетом, котрий дощору почала відчувати його дума, збуджена книжками. Книжки виривно доводили, що старші повинні обмежити свої права над дітьми; запевне, його власне чуття залюбки приймало такі еманціуючі ідеї. А що бачив Кость навкруг себе? — бачив повне запереченне тих теорій, панованне авторітету, переступанне всякої справедливости. Зірко він постерігав кожну помилку „поганців старших“, кожне надужиття власти: погорда мимоволі вдералася в його душу і викликала крайню, болісну ненависть. Не раз, говорячи дісне дуже правдиві речі, Кость рівночасно придбав нахил навіть переінакшити та виставити в поганійшій світі собі й товаришам всякий ступінь, всяке слово й раду ненавидних „старших“, і, коли можна бувало, він в розмову з іми вносив чималу дозу настирливости, жорсточности та зухвальства, ріскуючи вноді втеряти свою стипендію. А в відносинах до свого батька, од деспотизму котрого одзволяла Костя гім-

назіяльна стипендія, хлопець особливо силувався виявити свою самостійність і навіть, здається, ставив своєю моральною повинністю-не любити батька. Може бути, що він несвідомо цимстився за той час, коли, дякуючи татусеві, він вважав його немало за бога.....

Гнат задумшливо слухав мову брата.

— Але-ж це наш батько, — проказав він: — Ми мусим в усьому коритися йому..

— З якої-такої рації?! — закинув брат.

— Так Бог звелів, — тихесенько вимовив Гнат, ніби чогось соромлячись, або боячись йідкого поглуму Костя.

Кость подивився на братіка і злісно, якомсь поганю зареготався.

— Бог! — кепкуючо вимовив він — Знайшов свідощтво!... Але, коли хочеш таки покликатися на Бога, то я тобі нагадаю слова його: „Отцы, не раздражайте чадъ своихъ“..... Чи, може, оці слова тобі не важливі, а важливі тільки тіі, де говориться за дїтячу покору?! а? !...Кость стиснув кулак і гірко продовжав, дивлячись у далечинь: — А от нашому батюшці слова Евангелія за приборканне батьків таки не сподобалися, і він звелів нам у класі вивчити з катехізму тільки тіі тексти, де кажеється за безоглядний послух дїтей батькам, старшим, усяким „наставникам“ та Государю. Звісно, я з тих текстів жаднісінького не схотів вивчити. На екзамені-ж трапилося так, що я саме витяг білет: „Пятая заповѣдь“. — Ну, от я усенькому екзаменаторському сонму навів тексти Христа за обмеженне власти батьків, а за послух дїтей так і не сказав ані одного...

Тут Кость засьміявся, але якимсь особливим, чудним сьміхом. Він балакав наче сам із собою, а на брата навіть не дививсь. Потім, немов схаменувшись, він позирнув на Гнатка. — А тобі я от що зговорю іще: — додав він: — Ти, мабуть, часом погадавш собі: „Бувають же й між старшими добрі люде, — завіщо ж їх кривдяти?“ Марниця! ти опасуйся цокривдити тільки слабійшого, нижчого суспільним становищем, усякого менчого й то що; а старших образити — не лякайся! Обідити слабійшого — то підлота, обідити-ж сильнійшого, хочай би безвинно — то знак самостійности, то ступінь до визволення себе й других молодших! —

Він пішов од брата у другу кімнату, а Гнатко зостався на самоті, дуже замислений. Нова гадка глибоко порушила його душу і не виходила звідтіля.

* * *

Ручицький-батько похажав після обіду по своєму кабінеті й усе роздумував за свої відносини до дітей.

— Ну, та й Кость оцей! Чиста болячка на оці! — думав він із гнівом: — Геть розледащів! Куде тільки він не сова свого носа! Став настирливий такий; ніколи не змовчить! аби йому як шпорнути батька. Та, певне, і других дітей намовляє: тільки й тямить у сім'ї зводи зводити, нерест робити! Йй Бо, робить так, наче він і не син міні, а я не батько йому!....

Він посупив брови і міркував далі:

— Інчому діти бувають на втіху, а міні... ой ні! ніяк у сьвітї вони міні не на втіху! І маю я діти, і ніби не маю. А диви: до матери так і горнутья, до мене-ж чогось такі холодні, обонятні! —

Ну, правда, ще вони не такі, як той Кость, що вже зовсім наче не моя порідня, але не бачу я широї дитинячої любови і в Соні, і в Гані, і в Віри, ба й потім у Гнатка, — сажаються од мене!

Ручицький почав ще швидче маширувати по кімнаті і докопувався причини цієї холодної дітей.

— Звідки це так?! — питав себе він. — Шукай, шукай, а підстави не знайдеш. Невже ж через те, що коли вони були менчими, я їх карав різками?! Кость (і воно вже инеться до лібералізму!!) позавчора казав матері, що биття діти ніколи не простять батькам. Бреше він, ліберальний блазень! не в різках тут вага! Бо он і в Михайленків колись уживалося різок, таде ж змогли їхні діти геть усе позабути, змогли позабути навіть різки! Ой, ко- либ мене так любили мої діти, як у Михайленків, то я б нічого блшого не хтів! Мої мене цураються. А защо? Чи ж я не сьмію вимагати любови та щирости од дітей?! Чи ж я не маю права на те, я, я?!.....

— Маю! — прошепотів він, зостановляючись посеред кімнати та нетерпляче тупнувши ногою об підлогу: — Маю! маю повне право!! — уперто сказав він собі задруге: — бо справді, я ж їх так кохав....

Остатні слова Ручицький був сказав собі подумкою трошки несьміливо; але заразівенько, нахмаривши брови, рішучо промовив півголосом: — Еге ж, любив! кохав та любив!.. А то, може, ні? — додав він собі, стаючи в задержувату позу. —

Йому захтілося глибоко-глибоко зазирнути в тайники своєї душі, щоб вивірити себе. Але він ніяк не зміг розібрати власних почувань.

— Та любив, любив! — нетерпляче подумав він нарешті, хитнувши головою. — Бо хіба ж не я горював на сім'ю мов той віл? Або не я годував їх? Або не я платив у гімназію навіть за того собарника Костя? а що до Гнатка, то й зараз платю. Ну? якої ж треба кращої любови? Не виповнив я, може, всі свої обов'язки? Виповнив, виповнив! — задеракувато відповідав собі Ручицький, немов би хтось із ім сперечався. — Значиться, я маю, маю повне право требувати, щоб і з їхнього боку була до мене прихильність і щирість!

І він уп'ять швидкою ходою замаширював по кабінетові.

Не сьогодні тай не вчора спостеріг батько, що дітваки так і впадають коло матері (котра завжди була задля їх рівнею), а од його сажаються душею. Ручицький помічав цю обставину вже здавна. Тільки ж, хоч йому було й прикро, він до останніх часів мовчки примирявся з цим фактом, вдовольняючись тим, що принаймні с покори йому діти досі не виходили. Аж ось у посьліднє время Кость першин дав призвід неслухняности тай ще натякнув батькові, що той, мовляв, був ціле життя деспотом сімї і, значця, навіть права не має на дитячу любов. Ручицькому важко було згоджуватися з сином. Він зовсім щиро забував про те, що завжди вважав дітей за тягар на своїй шиї, забував про те, що не раз (коли не просто, то околично) те саме виявляв і перед дітьми, забував і про те, що повсігда снлуwався бути їх абсолютним володирем; все це він сиравді забував, бо добре пам'ятав, скільки йому доводилося працювати задля вдержання родини.....

— „А породили, то й годувати мусите“, зга-

далася йому мова Настуні. — Не мусю! не мусю! — люто подумав він, — не мусю!! якщо я дітьми опікуюся, то це тільки моя ласка! і вони повинні цінувати цю ласку та любити мене, та послухатися! Міні гроші з неба в кишеню не падають! Я їх потім заробляю!...

Рипнули двері, і до кабінету увійшов Гнат з маленьким зошитом у руках.

— Тату, там у нас немає вже чорнила, я тут писатиму, — попросився він. Батько кивнув головою і усе ходив по кімнаті. Гнат розіклався й узяв писати; йому і в замітку не було, що він звернув на себе пильну увагу татка.

Татко поглядав на хлопчача, як він водить пером по папері. Пан Ручицький відав, що таке його син пише, бо чув іще учора, як Гнат на запитання Костя одвітив: „Мій дневник“. Батько знав це, то й не міг байдужно дивитися на це писання сина: йому так і кортіло підійти, узяти той дневник і пізнати його зміст. Нервово крутив він свої пальці, разів зо два був намірився справдити свою гадку, але щось його перешиняло.

Пан Ручицький плюхнув у крісло, тільки ж сиди йому не було: саме рипання пера дратувало його душу.

— Що-ж, може й тут я не маю права? — носилося в його голові. — Але-ж я мусю знати, що в мене за син, мусю для того, щоб одвернути його од будь чого шкодливого, коли таке йому на думці... — А рівночасно нагадалися йому слова Костя: „гадка чоловіка — його власність, — ніякий начат не має над нею права“. — Ото! вважатиму на плескання якогось блазня, дівка! вспокоював себе

батько, тільки ж даремно. От він підвівся і наблизився до сина, але трохи несміливо.

— Дай міні оте, що ти там пишеш! — приказуючо-нервовим тоном вимовив він, дивлячись у бік.

Гнат звів очі на батька і позирнув нетямущим, недовміваючим поглядом. Ручицькому було чогось ніяково, він відчував, що чинить щось погане, і марне силувався підбодрити себе. Здається, якбищо Гнат подібно старшому братові вступився тоді за своє право і рішучо відмовився дати дневника, то тато не гурт наполягав-би на його.

— Давай сюди свій дневник, — якось тихійше сказав батько, зовсім чуючи себе кепсько й не знаючи, куди дівати свої очі, куди їх устроювати.

В ту хвилину рішуча опозиція од сина була-б навіть йому самому жадана. (Алеж то тільки хвилинка!).

Гнат, сам себе не тямлючи, скрутив зошит і кріпко притиснув до грудей. — Тату?! Татусю?! — ледві чутно попотів він і скинув на батька благуючий погляд.

Оце надало Ручицькому сили, бо син виглядав немов винний.

— Чи тобі заложило?! Давай сюди! — вже грізно крикнув він.

— Татуню! Милый татусю! — заривав Гнат і ще дужче притиснув рученятами дневник до себе: — Не одбирайте його!!... Я буду вас повсігда, повсігда геть в усьому слухати, тільки не відбирайте! — Хлопець жалібно, жалібно застогнав.

Пан Ручицький смикнув дневника з рук сина.

Той ніяк не пускав, бурхався, боронився своїми слабесенькими пальцями і знов упрохував:

— Любий, дорогий тату! Ін Богу, я зараз подеру..., епадю той дневник..., і більше ніколи, ніколи вже не писатиму, на віки присягаюся вам, тільки оддайте!... На очах ваших подеру... Ой!... болізно скрикнув він таким голосом, що здавалося, немов йому щось у середині ввірвалося.

Дневник був уже в руках батьва, котрий вигідно сів у фотелі й розгорнув тую книжочку. Гнат на щить був як одубілий, далі знов гірко заривав таї порвався бігти.

— Куди?! Стій тут, рево, та не сними! — гукнув батько.

— Я не можу, тату, бути тутечки, коли ви... читатимете! Я не можу, бо міні... — с плачем говорив Гнат. — „Бо міні соромно буде!“ хотів ти сказати, сіромо? Ні, чого тобі тут соромитися? краще хай стадається себе хтось вищий.

Батько не міг зрозуміти, чого-б то снові не можна було стояти тут само, підчас коли читатимуться його записки. Через те Гнат мусів лишитися в кабінеті; він ешерся спиною об стіну і плакав, але вже не голосно, а тихими слізма, котрі буйними краплями текли по щоках та спадали на діл; тільки груди час од часу движіли.

Ручицький перегортував одна за'дною неакуратно й прихаці написані картки зошита; поки що він не знаходив нічого цікавого; аж ось надіоав таке:

„Я сьогодні переліз через тин у сад Хоменка і накрав повну пазуху груш та наберав падалиць-яблук. Вони дорідні й солодкі, але з нашої груші,

мабуть, кращі, тільки що татком поприщено їх рвать. Заївни їх, я довго чогось нудився й боявся, що акусив гріха. А може, воно й не гріх, що я подіз за грушами в чужий город, бо в того Хоменка груш нечисленна сила.“

Ручицький ехидкувато подивився на сина. Той собі плакав і поглядав, як батько перевертає сторінку за сторінкою. Він знав, що далі-далі має надійти така, що він її єдину не хотів-би нікому показати. На ній було нашкрано сльідуюче:

„Од того часу, як я у дома, я не дуже згадую за Маню, а подумавш, який я був закоханий, коли був у Києві! О, я її й тепер вірно люблю, але чогось не так палко, як тоді“..

Гнат з одчасом зобачив, що іще дві картці — і батько дійде до цього місця. Він кинувся цілувати татка, впав навколійки і знов узяв молити його, щоб він не читав далі. Але батько сердито його одіпхнув.

Хлопець знов порвався бігти, і знов грізний приказ батька спинив його:

-- ІЩо ти крутишся, як чортяка перед службою! — почув син і мусів зостановитися.

Ось, ось зараз та картка! Сльози знов люнули дощем. — Кянутись до батька, вихопити дневника і податися з хати? — ворухиться гадка. — Де там! Батько спобіжить і лиш паб'є! Ага, он на столі ніж. Вхопити його мерщій та й зарізати батька, щоб не читав?... Справді, що перебиває?.....

Гнат поглянув на тата і почув, що він не зможе його зарізати: таки щось перебиває..

Ой, тато вже чята' зачись того дня! Хлопець заплющив очі й защулив вуха, аби нічого не бачити й не чути...

— Господи-Боже! — молився він гаряче тим-часом: — Зроби чудо! Знищи той зошит, щоб тато його не читав! Ти казав, що коли з вірою звеліти горі рухнутися, вона рухнеться. Боже, бачиш щирість моєї молитви! — Ніколи Гнат так щиро не моливсь, як оце.

— Ха-ха-ха! — зареготався батько, прочитавши фатальну сторінку, поклав дневник на столі, сперся спиною об крісло і реготав, глядючи на сина. Гнат очамрів, йому здалося, що земля двигтить під ногами і сам він підхитується. Хлопчак увесь поломінів і раднійший був-би, щоб земля його й зовсім поглинула.

— Хто та Маня? — спитав батько.

— Він іще питає! — з болешами подумав син і слабо вимовив: То.. там.. у Києві.. Тут він запикнувся, голосно заривав і зараз-же упух.

А батько знов засьміявся.

Читачі мої, поглузуймо й ми вкупі з ним! Або нема чого? Дванадцятилітнє хлопчєня сьміє мати власні почування, сьміє гадати про любов, навіть не спитавшись батькового дозволу?! Ха-ха-ха! Далєбі, сьмішно!

Батько читав далі, а синові голова ходором ходила. — Може, цього й нема нічого? Може, це сон! — навіть подумав він і пильно озиравсь навкруги. — Ні, ні, не сон! В повітрі немов ще й досі лунає регіт батька. А онде й досі він читає той зошит.

— Вмерти, вмерти-б тепер! не жити! — ротється гадка в Гната, і він на міть справді забуває, де він. Гнат бачить себе вмираючим; татусь знає, через кого син конає. Осьдечки він вимолює в сина прощення, плаче тій кривді, яку наробив. Вже Гна-

тові й шкода покидати світ; він немощним голосом прощає винного батька і далі-далі вмер...

Суворі дієності перебила фантазію. Пан Ручицький виб'яв вичитав щось собі не до смаку і злосливо кахиснув. Справді, ось що написав Гнат:

Усей день тато сьогодні сваривсь із мамою. Не знаю я, чи то мамина завсїгди буває правда, чи то я маму більше кохаю, ніж тата, але в усіх таких суперечках я раз-у-раз більше на боці мамуні". А на останці, під сьогоднішньою дщиною, було записано усю пригоду Настуні з Горпивною і додано: „Кость сказав, що Настуня говорить справедливо, а я чогось тут ніяк не зрозумію тай опасуюся, як-би не надумати чогось грїшного та поганого. З Костем я не захтів згодитися, талеж сам іє собою, у гадках, я знайшов, що, коля ми-діти маємо по Євангелію бути слухняні, то так само по тому-ж Євангелію сьміємо требувати й од батьків повної справедливости до нас. А от недавно-ж трапилося так, що я бачив, що моя була правда, а татко був неправий; проте-ж він покрикнув міні, щоб я замовк і не сьмів змагатися з ним. Ой, на що такі злі думки залазять міні в голову?! А тим часом іх ніяким способом не виже"..... Тут кінчилася рукопись.

— Знов Кость! — подумав пан Ручицький: Йй Богу, далі не видержка! Це чиста помість! аби ще всі діти не заметилися од його! Усіх згідить! — Заразом його сердило й обурювало, що таке маля, як Гнатко, насьмілилося писати отакечки за свого батька. — Та, може, не тільки написав, але й мав бадячку з кимсь про це?! — подумалося йому, і він ще більше обурювався.

— Злодюжка! — сказав він зневажно Гнатові, підводячися з-за столу: — Ну, можеш ійти, не держу тебе, таке золото! І на кого це я так гірко працюю, з моці вибиваюся?!

Гнат хутчій одійшов і зараз нагадав собі, що в його ще є один шиток такого дневника. Навчений досвідом, він побіг переховати його, бо вже опасувався, що батько возьме робити трус.

Пан Ручицький зістається на самоті й почав вважувати свій вчинок. То він гнівився на сина, то знов таки докори совісти вказували йому на всю погань, яку він сам тільки що вдіяв. Дарма ставив він собі рацію, що уся ця пригода мусить вийти на користь Гнатові, з котрого інакше міг-би зробитися Бо' зна який злочинець, — дарма! він все таки почував, що поступив мерзено й гидко.

З зошитом в руках пішов він до жінки тай прочитав її дневник, бажаючи принаймні в цій, не гурт едукованій жінчині знайти собі підпору. Але жінка, не одержавшая високого виховання, не збагнула всіх високорозумних, психологічних основ педагогії свого чоловіка. Вона раз-у-раз була прихильніша до дітей, ніж до його.

— Ой, як треба було тобі знати, що він там маже в своїх писульках! Він якось давав міні на схоронення цю книжочку, але-ж міні й на крихту не заманулося зоглядіти її, — докірливо одмовила вона: — Коли-б ти побачив, що з ним коїлося та як він гірко плакав, ідучи проз мене через кімнату: страхіття й дивитися! аж серце крається!

Пан Ручицький невдоволено здвигнув плечима.

— Повір, що я краще за тебе знаю, чи тра, чи не тра вважати на його сльози та примхи. А то

зуздріла-б на старости-літах сина — злодіяку! — (Він усе натискував на крадіж; про те, що його найбільше розсердила думка сина за особу батька, він не казав).

— Ет, велика вага в тому, що дитина зірвала жменю груш у Хоменка!

— Жменю груш! Говориш, що й куни не дер-
житься! Інчі хлюсти з голки чи шпильки починали:
спершу голка чи груша, далі коніака, далі п'ятак,
карбованець, а там і тисяча, та й пішло, пішло! Як спо-
надяться та випустяться, то вже не одзвичаїш! Далі
зробить якийсь лож — на векселі підмітку, чи що, —
ну й гайда до Сібіру! Розумієш, чим пахне!

— Ач, який укладивий! насмішкувато ска-
зала жінка. Муж уже розсердився й був намірявся
щось сказати, коли у кімнату увійшов Кость.

— Ви, тату, на що одібрали дневник од Гна-
туся? — похмуро, але рішучо снитав він. Хоч і який
зухвальний був досі Кость, але такий доніт і тон
був батькові ще повина й не по знаку.

— Вибачайте, синку, в вас дозволу не снитав-
ся! — одказав батько з іронічним поклоном.

— Не в мене було питатися дозволу, а в бра-
та! — скрикнув молодик зденервованим тоном. —
Сами-ж знаєте, що на чужий дневник, записки, лист
— ніхто в світі не має права, жадний батько!...
А надто гадки, написані у дневникові, для себе, ні-
коли й ніхто не сьміє читати!... Ба пишучий за їх
і не одвічає. Одповідь за гадки! Це чудово!.. Зда-
валося, що Кость далі-далі сам зарідає од кравди,
заподіяної братові.

— Не маю наміру розглагольствувати з тобою!
Не встромляй носа туди, де не твоє діло! Твого

дневника, того скарбу неоціненого, певне що не візьму. Не дуже він міні на очи! — засапуючись ізтукнув Ручицький, ледві-ледві втримуючи грізний вибух.

— Хоч-би й як на очи, дак не візьмете, бо я, зачинаючи од сьогодні свій дневник і листи буду переховувать у скриньці, під замком! — ядовито проказав Кость, круто повернувся й попростував до дверей.

— Невдячна звірюка! кинув йому батько на здогін: — забув, скільки я на тебе працював? забув ті гроші, які я повітрачував на твоє виховання? Невдячна гадюка!

Син зупинився на порозі.

— Тату! — вимовив він, гордо блимнувши очима: — через декільки років я вже буду на службі і тоді, знайте, верну вам усенькі ваші трати до останнього шеляга, а коли бажаєте — то навіть с процентами.....

І, не дожидаючись одмови, він вийшов.

Звісно, колиб він зважився отакечки розмовляти в який-небудь інакший час, а не сьогодні, то справа не скінчилася б добром задля його. Але сьогоднішні обставини були такі особливі, що діло перебулося без новітньої драми. Правда, батько аж обмінявся на лиці од пересердя, але мовчки переміг себе. Гнів його окошився на жінці, котрій він почав зараз докоряти, що це вона своєю потачкою довела дітей до розпусу. Потім, щоб утихомирити себе, він вийшов у пекарню і загадав Горпині покликати Гната.

Гнат з'явився. увесь принижений, не сьміючий чоей звести. Він зупинився перед татуном.

— Слухай ти! — остро промовив до його пан Ручицький: — Оцей твій дневник я переховую і оддам тобі, аж коли ти виростеш. Тоді ти побачиш ту кручу, що ти над нею стояв, а я тебе з неї виратував. Побачиш, що був кандидатом на шибеницю. А тим часом я сьогодні тебе нічим не покараю, прощаю, — великодушно додав він і сам аж повеселішав од свої доброти. — Ну йди собі.

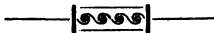
— За що ж іще карати? — подумав Гнат, але не насмілився нічого одмовити і вийшов на подвір'я. Там, по-за цябриною кришиці, в кутку між брусами й барканом, та за кушою трісок і оцупків, сиділа Настуня, уся знітпвшись; вона напудрилася, мов іжак, і боязко-вовкувато дивилася наперед себе. Панич поглянув на неї й зараз пригадав собі ранішні її слова. Ще тяжче стало йому. Він пішов, заліз далеко по-під шуру, де його ніхто не міг заглядіти, і довгий час важко важко плакав. Простершись на землі, закопавшись лицем у сіно, яке було намошено в кутику. він то на хвилину вгавав, то знов ледві чутно ридав і стогнав. Іноді, од нестерпучого болю, який гриз серце покрявдженої дитини, з грудей видерався страшений зойк. Вже й сама гадка, що доведеться стрічатися з батьком і дивитися на його, приводила хлопчак до одчаю: пальці аж хрупотіли, як він їх ламав! — Господи, Господи! — плакався Гнат: — Я-ж Тебе молив, я так гаряче благав, і Ти мене не спасив од усієї ганьби!... — Ти дозволявш батькам без пощади збиткуватися над дітьми!... — мадо не іронічно подумав він. Перед хлопцем миттю повстала глумлива усмішка брата і пригадався вираз, з яким брат вимовив: „Бог!“ Через время Гнат навіть задивив шлакати і ніби чув злосливий регіт Костя.

Хто знає, може саме теперечки впало в могоду душу хлопця перше насіння безвірства?

— Клятий татко, поганий татко! — знов уже з лютостю й плачем шопотить Гнат: це йому живо ввижається обличчя батька, одбираючого дневник. — Жадний на чужі записки! Ухоняв, як собака обме-тицю! — розразив він свою рану, і тут, разом із натьоками сліз із очей, в душі його заклекотало без-сильне здування. — У, як я тебе ненавидю! І по-вік, повік ненавидітиму! — обрікався він. — Еге, повік!!

Ні, на що повік? Змине рік... навіть і те ні... — змине місяць, і хлопця забуде усю нена-висть проти батька; але вже, запевне, ніколи й ні-чим не приверне до себе батько один раз загублену сипову довіру...

31. мая 1890.

Історія однієї подорожі

(Оповідання про поганого жидя).

I.

Перед паньським домом у невеличкому провінціальному місті стоїть жидівська балагула, запряжена двома коняками. Балагула обшарпана, обідрана, видно, що попоїздила чимало; а коні — звичайні балагульські коні виглядають не дуже молодцювато.

— Іцку! і сьогодні ти ідеши? — спитав стоячий коло балагули міщанин: — ти ж і вчора був одвозив подорожніх до станци, і ціі ночі других привіз у гóрод! Коли ж це ти спатимеш?

— А щож, коли хазяїн посилає! Коли других фурманів у його теперечки немає, то мусю їхати! — одвітив блідий жид-візник, що сидів на козлах. — Бо, може, і міні, і дітям моїм їсти хочеться? Може ж і міні потрібно щось заробити?

— Жидюго, жидюго! Тобі потрібно заробляти! Ти з голоду вмриваш!..... Та ти маєш грошей більше од того пана, що оце зараз везти меш!

Жид смутно осьміхнувся, схилив голову вниз та й замислився. Потомлені, ямкуваті, позападали очі дивилися в дальню олівьяним, затого неживим поглядом; здавалося мовби жид чогось ізлякався та й на віки так замер. Перелякано дивилась і його рі-

денька куца борідка, що пообмерзала на морозі, і зеленкувато-земляне обличчя, і два пейсики: все було немов таке саме перелякане, як і жид.

Холодний, зімовий вітер подихнув завиваючи, наче дика звірина. Фурман щільніше запнув стару, подрану бурку і не змінив задуманої постаті. Не чув він і того, як міщанин узяв підсьпівувати півголосом:

Я жидочок смирний,
Худенький, не жирний.....

Не чув він того нічогісінько, бо його гадка толкнула далеко відси, до його хати, де не все було гаразд.

-- Жиде! ей ти, жиде! -- як стій гучно гримнув гладкий пан, виходячи з господи разом із своїм чималеньким сином-гімназістом. Візник іздрігнувся й покірно подививсь на пана питаючими очима.

— А йди-но мерщій, повинось із калідора оті чемодани та клунки! — звелів той.

Жид квапно схопився, побіг у сіни, з напруженням виніс важкий, величезний чемодан і прирмостив його в балагулі; далі притяг'вів другого, що був не лекший од першого. Коли все панське збіжжя було поприрмостовано в балагулі, пан с паничем полізли під будку, накинули на ноги бараняцю, нагорнули не й поверх неї сіна, щоб не було ніякої продухи, — і балагула рушила.

Ви'їхали за город. Заверюха крутила сьніг, біла в вічі навіть панам, зкритим будкою. Коні посувалися дуже поволі.

— Господи! що то за коні! — скрикнув пан, — ну, де вже там проїхати сорок верстов отакими

кіньми?!..... Вертай, фурмане, до дому! Краще знайду я собі інакшого балагулу, бо так до Цвіткова й не доїдемо!

— Пане Скальський! — просячим голосом одказав на це балагула: Пане! Ідьте зо мною! Адже ж ціми таки кіньми я возю пасажирів раз-у-раз, і все доїжджали добре й на час!

— Лучче вертай, кажу тобі, бо якщо в свій час не доїдемо до вокзала, то гроші не заплачу! — погрозився Скальський.

— Ідьте, пане, зо мною! До відходу поїзду ще восьмеро годин, а завсіди ми йдемо до вокзалу найбільше п'ять, — ще завчасу будемо тамечки! — усе благав візник. — Ой, що міні хазяїн скаже, коли я тепер верну!! Прожене! — вже немало шептав він, тай вдарив по конях. Вони побігли хутчій.

— Ну, дивись же, що грошей не дам, якщо спізнаємося! — пострахав його пан знову.

Метелиця лютовала. Коні, котрих фурман бив раз-у-раз, пробігли через силу верстов зо дві зо заметяному сьнігом шляху, але в скорості повтомлялися. Жид був оперезав батогом ідного з їх, — животина затримтіла, притиснулася до товариша, але швидче не побігла. Тоді візник замахнувся був батогом у друге, тільки ж вид змученої коняки перепинив його. Коні бріли ступінь за ступенем.

— Та бий їх!! — закричав гладкий пан, побачивши, що Іцко так і не хвисьнув коняку: — бий, бо я тебе самого битиму! Десь, ти хочеш щоб ми на станції заночували?!

— Пожалуйте животину! — просив жид. — Якщо я їх битиму, то вони швидко повтомляються

тай зовсім не зможуть рухатися.... А на вокзалі в свій час будемо..... Вію, вію! — нагукнув він на коні.

— Та ну, папа! — примиряючим тоном зговорив син, що увесь був побиваний усякими хустками та плелами й через те не лякався ніякого холодища: — Хіба щó, як на годину менче чекатимем на вокзалі?... Нехай собі йде, як йде!.....

— І на біса я поїхав з цім чортовим жидовином? — бурчав батько, ніби-то не чуючи синові мови.

Хуртовина трохи ушухла, їхати полекшало, тале ж по занесеній дорозі коні рушали все таки не так хутко, як би годилось. Підїхали до села.

— Знаєш що, Юдо? — вдався добродїй Скальський до Іцка: — заїжджай-но до поштової станції! Ми сядемо на поштові коні, а ти вертай собі до дому. Бо що ж робити, коли в тебе невірні шкапи, а не коні?

Жид не завертав.

— Отже десять верстов проїхали, а лиш трохи трохи довше ніж за іду годину, — смирно одвітив він і понурився.

— Грошей не заплатю, як спізнаємося!

Жид на те мовчав. — Скільки ще ждатимуть на той поїзд! — думав собі він тай помахував батоном понад конячками. Бідні сотворіння наче відчувають, що фурманові шкода їх бити, і здається немов у подяку йому біжать сами, як ..ожуть, потроху — — — — —

— Тату, а чого ви власне йдете в Київ? — спитав гімназіст, визволяючи рот с-по-під безлічі

хусток. — На мою думку, тепер у вас нема там ніякого діла, і ви йдете, аби провезтися.....

— „Діла немає“! — далеко не ласкавим тоном одмовив тато занадто цікавому Олександрові тай плечима здвигнув. — Кому краще про це відати? чи міні чи тобі?!

— Та отже й мама теж казали, що...

Здаючись на маму, Олександр незарошна вчинив велику нетактичність: саме madame Skalsky цілісний вечір учора гризла голову своєму чоловікові та робила йому дуже нелюбі сцени знервовання, патетично констатуючи сумний факт, що їхати йому в Київ — зовсім нема чого. І наївний гімназіст зважився знов зачепити оту саму делікатну тему!

— Чи не контрольор ти мій, часом?! Чи не маю я геть в усьому спершу прохати твого дозволу?! — сердито перебив сина пан Скальський. Не встрявай у батьківські справи, які до тебе не стосуються!..... А от краще скажи ти міні, мій синочку, — докинув він саркастичне питання, щоб оддячитись синові: — які то українські книжки ти запакував сьогодні в ранці?.... Чи не в гімназію, бува, ти їх везеш?! А?! Щоб наклепати на себе халепу?!..... Гляди, щоб у Києві міні геть усі по-оддавав!.....

Обидва після того мовчать, і обидва сердиті.

— Шльомуню, Шльомуню! — думав собі за сина фурман на козлах. — Чи видужає він? Тепер усі слабують на ту хворобу..... Як її?.... Ін..... Ін..... — інфлюенце! і моєї хати вона теж не оминула!.... А скільки самісінькі ліки коштують! — хитав він

го. Обвою. А й докторові треба було заплатити! Ой вай, вай!... отже, до того, ще й шабас надходить, — на все то гроші, на все гроші!... „Багатий, як жид“, каже християнське прислів'я. „Як жид“!... — гірко іронізував Іцко, скривлюючи губи. — „Як жид“!... О-хо-хо! От і я жид, а гроші де?..... Чи видужав Шльома?.....

На дворі темнішав й темнішав. Знов здіймається пось таке, наче заверюха. Шляху не бачити, і кучугури снігу стирчать там, де випадало б бути дорозі.

— Шляху не видно! — думав жид: — Чи може, я через те не бачу, що дві ночі не спав? Ох, доведеться, либонь, на конячок спуститися, — ..ехай сами нашукують дорогу, бо що до мене — то я справді мов сльіший..... — Візник перемагає себе, хоче придивитись до шляху пиліпш. талез очі сами сплющуються. Коні брідуть по коліна в снігу і аж сапають

Шубовсть! Санки похилились на бік тай вивернули пасажирів.

Панич, падаючи, трохи притиснув батька, сам же щасливо вилетів на м'який сніг; тай пан теж не забився. Тільки жид, упавши з високих козел, геннувся об якісь незаметяні хуртовиною замерзлі грудки і важко стогнав.

Гладкий пан Скальський видобувся з перекинутих саней і з лайкою підійшов до лежачого.

— Проклятий надлюка, жидого!! — люто скрикнув він дай двічі тріснув його кулаком по потилиці. Той тільки скорчивсь і не переставав, лежучи, болізно кричати: Ой, вей! Ой, вей мір!

— Дивіть! Нас перекинув, а сам ще й рюмає!
— ще дужче розсердився пан. — Чого лежиш?! — суворо нагукнув він.

Жид застогнав:

— Ой, вей мір! Забився й не можу встати!... Ратуйте, хто в Бога вірує!... не можу сам устати!

— Забився?! — претендуючим, здивованим голосом забалакав пан Скальський. — Забився! він забився!... А ми не забулись?!... Ну, вставай, бо чи не сподівався ти, що я тобі руку простягну, щоб витягти тебе, бридкого, мерзенного?!

Фурман якось змігся, підвівсь тай узяв порати санки. Тільки ж він усе не міг їх підняти та поставити просто.

— Пане, — озвався він тоді з несміливим проханням до череваня: Можє б ви тріпечки - тріпечки пособили мені?

— Скажіть! — злісно зареготався пан. — А за що ж ти гроші береш? Я платю та я ще й санки маю впорувати!!... Ах ти, христопродавче! витягай їх зараз, бо всю цику побью! Я й син і так уже позмерзали!...

Жид тоді знов почав силуватися, гукав на коні, і от нарешті санки були приведені в потрібне становище. Пани посідали. Коні рушили.

— Ай-вай! — бідкався жид подумкою: — Скільки часу ми тутечки забарилися, а до того ще й коні йдуть так помалу! — Він дріжав од холоду, чув, як йому на тілі тоне сніг, що понабивався за шию, хував у руки. — Вйо, вйо! — кричав він на коні.

Йдуть. Пан безперестанно лається. Жид мовчить

або, замість одвічання, нагукне на коні знов, щоб бігли дужче. Заверха.....

Санки хитнулись і трохи не впали. Як стій впали два вдари панового кулака жидкові на шию.

— Защо? — повернувся він з гирким питанням до Скальського: — Защо мене б'єте? Тадже й я людина?

— Ти людина?! Це тобі дуже подобається! Ти жид, от що! Животина, скотина!

Скотина покірно схилила голову. — Сираді, я тільки жид, — подумала вона.....

— Ну, оце вже не далеко й до вокзала: шестерко верстов, — с полекшою на серці вимовив балагула по півгодині: — До Бурт лишається вже гонів зо два, а відти.....

Щурх! Санки хитнулись і загрузли в якісь рівчаку, що був загорнутий снігом. Стійма вони, правда, вдержалися, тільки ж перед їх став вище, ніж зад. Коні даремне шарпали, смикали, фурман даремне їх бив, — ніщо не пособлялось: санки як угрузли в сніг, так і стояли.

Жид зліз, підніхував іззаду, стараючись їх витягти, та дарма! санки ані рухнуть. Він тоді знов вдарив по конях, і один з їх упав із немочі на землю.

— Чи ми тут ночуватимем. іродів сишу!! — ревів пузач. — Ні шага не дам!

А жид стояв, затуливши обличчя руками, повний горя та неспли. Скількись хвилин він вагався.

— Пане..... — з сльози в голосі забалакав він: — ви..... ви..... лізайте, бо інакше коні..... не витягнуть нас..... із цього рівчака.....

Лаючись добірними московськими лайками, пан мусів таки вилізи, але передше дав доброго стуса на фурманові. Панич мовчки вишов теж з балагули. Візник зачав стягати й чемодани; потомлений, він ледві-ледві зміг їх виїняти.

— Та це не чемодани, а цілі скрині! — скрикнув він.

— Попатякай міні! То коні твої таке ледащо, що не то санок — самих себе ледві здолюють тягти.

— Коні — як коні, але заверюха.....

— Мовчать! — гукнув розлютований пан: — Він іще мізкуватиме!... Чи мало ще тебе побито?...!

Жид ці дійняв упавшу коняку тай став поганяти обох. Тале ж за першим таки вдаром пуги звалилася ще й друга коняка, й знову лягла перша.

— Що міні робити?! — з одчаєм заголосив візник. — Поможіть, панове, витягти! зробіть Божу ласку!

Скальський знов вилаявся найгіршою московською лайкою і, звісно, одмовився лізти в тую глибочінь снігу, де вгрузла балагула; натомість він узяв кричати на Іцка, що он, дивись, на сьнігу чемодани підмокнуть!

Довелося бігти „хриstopродавцеві“ на село. Незабаром він вернув у куці з молодим мужиком, котрий і в панів розпитав за пригоду. Він намагався говорити по-московськи. (Тай не дивниця, бо за шість верстов відсіля — станція залізниці; опроче недалеко єсть і сахарня).

— Чи не можна в вас тутечки нашукати копей, щоб з оціві здохлятини пересісти? — спитав пан (звісно, по-московській).

— Ой, та нащо переїдати?! — замолився візник. — Чоловіче, поможи ж міні витягти балагулу, — дам семигривеника!

Мужик одначе жида не слухав.

— Между прочім можна дістать, — поважно проказав він, видимо тішачись отим „между прочім“. — А вам нужно аж двох лошадей?

— Та двох же! Но, бігай мерщій, щоб нам іще на поїзд встигнути!

Збігло півгодини. Чоловік вернув, та без коней, бо геть усі пари коней, які малися в селі, були тоді в роз'їзді. Він узяв пособляти жидови.

Талез і вдвох вони нічогісінько не вчинили. Неминуча потреба присутяжила пана з сином теж підійти до балагули та прикласти своїх рук. Ледві-ледві всі гуртом посунули її з рівчака. Далі коні, що трохи були спочили, побігли.

Зоставалося ще дві верстви, коли коні що ступеня почали припинятися або й лягати на сьніг. Нарешті якось навіть було здавалося, що вони знесилилися вкрай, бо нізащо не хтіли підводитися, не вважаючи на ніякі принуки фурмана.

— Та сполосни їх бато́гом гаразд! — розгрімався пан: — чого ти їх жалієш? А то все: „вйо, вйо“! Багато з вйоканням удієш!

Жид із жалем хлиснув коней. Один з їх заржав, завернув голову назад і ніби з докором подивився на Іцка.

— Не можна, пане, нехай мінуті зо дві спочинуть, — сами встануть.....

Десь пан Скальський вже й даятися втомився, бо мовчки вислухав Іцкову мову.

От піднялися, проїхали ще трохи. Як білий коні засопли, захропли, — зупинилися та все рвуть назад! Візник придивився. Він углядив, що серед шляху лежить якась здохла коняка: запевне, замучена потоною од такої важкої дороги. З стиснутим серцем він обїїхав стерво.....

На поїзд спізналися. Пани лишилися на вокзалі переночувати до ранішнього поїзду, а жид із кінями та балагулою пішов ночувати у заїздний двір, збудований поблизу залізничної станції.

II.

Рано, година осьма. В простенькій салі Цвіткова ще не бачити ніяких подорожніх, окрім вчорашніх наших панів: батька та сина. Вони вже й чай випили, і вдруге чай і ото сказали принести собі пива.

Саме в цей час увійшов Іцко. Несміливо подивившись на панів, він наблизився до стола і зупинився, мовчки чекаючи, доки Скальський сам спитає, чого йому тутечки треба. Але пан мовчав і навіть ніби не завважав жида.

— Пане..... — думав тихим голосом забалакав візник.

Нема одвіту.

— Пане! — трохи голосніше проказав Іцко.

— А? чого тобі? — холодно й спокійно сунтав пан.

— Прийшов..... за грішми....., — схилявши голову, прошепотів жид.

— За грішми?? — ніби з подивом сунтав Скальський. — За грішми?? — Гм!..... А за що ж

тобі гроші? Хіба я маю яке діло в Цьвіткові, що теперечки тут сидю? Міні випадало бути вчора на поїзді, а ти мене не привіз. Які ж тут гроші?

— Господи! — жалісно згукнув жид: — Я ж таки довів вас, я коні поморив!..... Ради Бога, дай-те, за скільки ми догодились!

— Або я тобі не казав, що як спізнамося, то нічого не дістанеш? Або я не казав тобі: „бий коні!“ — а ти їх жалував! Ну, сам же себе й винувать.

— Пане, чиж я їх не бив? Та поглянули б ви на їх шкуру сьогодні — уся в рубцях, уся в ранах од нагая, — аж дивитися страх!..... Що ж я маю тепер робити?.... Ай-вай!.....

І жид затулив лице руками. Пальці йому конвульсивно струсувалися.

— Бив, та не тоді, коли було треба. Ну, отож і за гроші не питайся. — Пан валив собі цива й випив.

— Змилосоердуйтеся! — заплакав Іцко: — Та-дже ж ціі три карбованці хазяїн ні с кого стягне, як з мене! а я й так шага не маю..... Пане! і ви — Бжжа людина, — майте ж яку добрість!

— Одчепись, кажу тобі! яке міні діло?..... Бо, як що вьязнугимеш, то побачиш: коли верну с Києва, подам судбі прошення на тебе, що через тебе я без пуття повтрачувався. В мене сьогодні є в Києві пилне діло, а я в Цьвіткові чогось стирчу!

— Але ж чим я віддам хазяїнові?.... Вайзмір! В мене син слабій, конає, — на лікарство нема звідки роздобути грошей, а тут іще цее діло!..... Чи ж я винен? Чи ж я хотів того спізніння?..... — Глухі ридання розітнулися по саді.

— Саша, хочеш іще пива? — вдався пан Скальський до сина, буцім не чуючи Іцка. Але жид підійшов, нервово захопив його за руку і поцілував: — Пане....., добрий пане, заплатіть! Син вмірає....., хазяїн прожене....., дайте....., дайте..... Вам три карбованці — дурниця, а я — харпак!..... В мене син..... чуєте, пане?.... син..... син..... Шльома мій, старшенький синок!!..... Він помре!!..... — дико шептав він, мов несамовитий.

І як стій, з якогось надзвичайною жадобою, з якоюсь наче бакханальною страстністю, з якоюсь звів'рчою втіхою він узяв обцілювати паньську руку. Скальському здавалося, що Іцкови губи є кожним поцілунком аж впиваються в неї.

С прикрим почуванням він висмикнув руку тай здвигнув плечима. — На будуче буде наука, — проказав він крізь зуби.

— Пожалійте бідака!..... Ну, дайте хоч чим заплатити за ніч у заїздному дворі..... — попрохав жид нарешті.

Пан вилляв зостаток пива є пляшки у шклянку та уважно приглядався до неї: жида тутечки за для його немов і не було.

Іцко втер сльози тай раптом мовчки одійшов. У дверях він зупинився, озирнувся: Скальський пив пиво.

— То кров мого Шльоми! — хотів крикнути візник, але тільки зітхнув і вийшов геть.....

— Тату, заплатіть йому, — попрохав тоді син.

Пан Скальський счудовано подивився на його:

— Дивно міні, Саша, чути отакєє од тебе: здається, ти вже не маленький, а того не розумієш!

Тадже я з сам'сінького принціпу не муся йому заплатити.

— Як то є принціпу?! Хіба ж.....

— Я йому казав вертати, затого в самім городі? казав, що не заплатю? В Багачівці казав, щоб він іхав до поштової станції? Чого ж тобі білш? Внутрішно я правий, а що до формального боку — міні байдуже: про мене!

Задоволений своєю мовою, він кинув на сина погляд, в якому світилося почуття власної встойности.

— Ба ви саме з формального тілки боку здастесь правими! Адже.....

— Слухай, — швиденько перебив сина батько: — коли кравець пошиє тобі штани, що лиш на кіткучу налазять, то ти йому заплатиш?

— Папа! Тоді ж ви й зовсім не берете його шитва, а цей вас довіз, коні потомив.....

— Вже краще б він нас у три дні довіз! — закип'ятився „папа“. — Іхати сорок верстов дванацять годин! чи це де, чувана річ! Себто одну — верству — п'ять годин.....

(Високоповажаний добродій Скальський схопився, що це вже він дуже — дуже пересадив, тай запикнувся).

..... — Ну, одним словом, так довго іхати..... хто це бачив!..... — Скальський з благородством хитнув головою. — Я вже с пересв'ідчення не можу заплатити, а я раб пересв'ідчення!..... Чи, може, ти хочеш, щоб я йому дурно дав ці гроші, в милостину?

— Ну нехай, кажете, милостину, тілки ж.....

— Немає в мене стільки грошей, щоб по три карбованці милостину комусь наділяти! — одрізав батько. — Ось, розміркую: недавнечко мусів я сто карбованців оддати в пансіон за твою сестру, а оце тепер доведеться за тебе платити; та ще либонь ти сам таки попросиш собі в мене дещо на дрібні розходи! Ну, звідки ж я на все те гроші братиму, коли буду шархатим жидам по три карбованці наділяти?

Гімназіст образивсь і почав кусати губи.

— А врешті, у тебе, здається, є скількись власних твоїх карбованців, що дала тобі мама? Ну, і хто ж тобі перебрав оддати їх Іцкові, коли ти такий милосердний? — додав Скальський насмішкувато.

На те син нічого кращого не надумав, як ігнорувати батькове питання. Він нічого не одвітив. А втім, він швидко забув за жида, а почав метикувати, яким би то способом найкраще одурити татуся в Києві та залишити в себе хоч декотрі з тих українських книжок, що він вивіз з дому. (Панич, бачте, був трохи українофілом).

Находив час поїзду, подорожніх понаходило в салю вже чималенько. Нарешті всі повсідали в вагона.

В вагоні нашим нанам нагодився гарний, балакучий сусіда. Старий Скальський розказав йому за „нахальство“ жида.

— Чи повірите? — оповідав він тоном насмішкуватого обурення: — Лазарем сьнівав!... і хазяїма приплів, і слабого сина, і те, і се. Чувте?..... Жид, звісно!..... А от Саша був повірив!

Сусід добродушно осьміхнувся:
— Молодий чоловіче, молодий чоловіче! Не знаєте ви світу овсім, через те й споритесь з батьками, от що! — докторально вимовив він: — Та послухати його — він вам, запевне, і слабого сина, вміраючу жінку вигадас! Жид!

І він прихильно-докоряючо зареготавсь. Потім, нахилившись до старого Скальського, він сказав йому пошепки на вухо: — А знаєте? в вашого сина чудове серце, сентиментальне тілки. Стережіть його од переборщування: при його нервовім темпераменті йому варто мати трохи більше егоїзму.....

Та дурно добродій турбувався за хлопця: тому вже й ні гадки не було про Іцка Олександрову голову клопотала тепер багато важніша справа: як переховати од батька українські книжки. Де вже тут було йому українолюбцеві згадувати за якогось продажного жидюгана з його конаючим пархатим життям!

Років через двох-трьох ми, може, зустрінемося з Олександром ще раз.....

25. січня 1890.

ТА ХТО Ж СПРАВДІ ТУТ ВИНЕН?!

Оповідання з міщанського побуту.)*

Мої тато померли ще тоді, як я була зовсім мацісінька. А я в їх була одначка. Спершу я жила з мамою, а там, мало не з десятих год, пішла на службу до панів у нашій же таки Звиногородці. Значця, с пуцьашку почала служити. Вибула в одних панів щось чотири годи, та в других — років із п'ятеро; якось так випадало, що на добрих хазяїв натрапляла. Правда, я й сама вдалася роботяща, роблю безперестаню: така вже, мабуть, на маму скинулася! Тож мене й жалували геть усі. А як служила я в Басенкових, то Басенчиха вірпла на мене, як на себе, — ключі без усякого опасу давала; бо я зроду не злодійкувата. Тай було геть об усьому вона зо мною радиться, розказує за всі свої знакомості, за всенькі свої справи. Проста була жінка, а чоловік її — вчитель був — дуже нею погоржував: мовляли, з силне великого розуму, — свинуватий був, тай усе! Я ж така весела, язиката, — і панію розважу, і ще навчу, як і що одвітити чоловікови.

*) Оповідання писане точною мовою квітчанських віщан; здала козоріту не повиндамо звідси навіть разачих бррбарізмів.

Мамо ра-у-раз одвідували мене, то Басенкова часом і чаєм їх напою. І ото раз сидять мамо в пекарні, чаюють собі, слухають мові мови, а далі як стій: „А чи знаєш, Марійко, що? — маєш до нас вертати. Мо' тобі тутечки й Бо' зна як добре, але час уже власною хатиною розгосподаритися. Тут у наймах хто тебе пізнає? а в себе, може, нагодиться добра людина.

І послухалась тай одійшла од Басенків, хоч як стара не хотіла пускати. Тай міні ситьне шкода було кидати пані.

Живу я вдома, роблю, пораюся в куні з мамою коло хазійствечка, на городі, а найбільше — шню, бо мамо саме й жплиє того. Але ж ледві надіде неділя, — я вже зараз із другими дівчатами! Пообдїваємось, на пальцях — каблучки; тай мало не увесь день сидимо на бурковці: проти собора, коло жидівських крамниць. На дворі оцар, а ми посідаємо в холодку, розмовляємо, регочемо... а того насіння — у! надзюбаємо стіки, що лушцайки аж ляцають по-ід ногам. Понаходять сюди часом і парубків юрба, жартують, зачінають нас, щипаються, а найбільше налазять — до мене: вже я тіко й знаю, що того штовхну кулаком у бік, тому — дам по-тилиці; а часом, як болючо щипне которийсь, то так стусону його, що аж лаяться зачина.

Раз сидимо ми, дзюбаємо насіння, коли гульє, тягнеться до нас десяцький Трохим. А він десятикував не білше ще, як з місяця. — „Ах ви!“ — каже: „скільки понадузували! понасым тювали лушпичням так, що й на двацять п'ять віз не визбіраєш. А тут ціми днями має приїхати у Звиногородку Його Превосходительство Губернатур!“ Далі поглянув на

мене (а міні до того часу ще й не доводилося бачити Трохима зблизька.) „Уся біда певне що од цієї“, каже він ніби суворо „а ну, дівчино, гайда зо мною у холодну, під арешт!“ Тай тягне мене. Я видерлася, ховаюся по-за дівчата, а до Трохима мелькома приглядаюся. Отже він такий рославий, на обличчя непоганий, тільки руденький — „Помалу!“ — регочуся я: — „бо от я дмухну, — волосся тобі займеться“. Десяцький не ображається, а знай біга за мною, та ба! не впіймає! Ото вже він і сів, — сіда і я собі по-за дівчатами. Розказує він їм, як то губернатур має приїхати та що стого буде. — „Бачите“, говорить, як жиди геть усе виносять із лавок? Бо якщо знайдеться щось контрабандне, то заплачуть штраф. Ми аж рота пороздзявляли. Оддалік стояло скількись хлопців. Десяцький моргнув до їх... „Е! мабуть чя і в вас нема недозволяного!“ як стій крикнув потім він до нас; та несподівано — на мене! — „От я зараз витрусю в тебе контрабанду“ — бубонить він та облапує мене. Я з усенької сила верещу, дівчата й хлопці регочуть. Галає такий піднявся, що аж собака якась загавкала та заскавчала с переполоху, і жиди повискокували з лавок. Випустив він мене, а там гримнув: „А оце труситяму зараз других!... Хлопці! ну — мо, помагайте міні!“ Ми із криком-гуком в ростиц, зашамоталися, а вони подалися за нами.... Гармидер, метушня.... Ох, цур йому тепер і згадувать!

Другої неділі Трохим знов коло дівчат; знов пустує зо мною. Роснятує, де я живу. А в нас, бачте, коло бурковки сидять саміснілі панни та жиди, люде ж живуть далско од насі. Тим-то він і не знав нашої оселі. Я не сказала, дак що ж? він у вечері

пішов назирцем за мною тай вистежив, де наша хата. Діло було так: як пішла я до дому, то вже звечоріло, і я не помітила, що він сльідкує за мною. Аж біля наших воріт обернулася: коли він тут! сльідкував за мною! Схопив мене за руку й сьміється. Хтіла я була розгріматися, дак, може, мама почують, — сваритимуться, ніби я хлопців зачіпаю! Видертися? Знов не хочеться, бо тут збоку бур'ян: хоч сонечко зайшло ще недавно, а може там росяно! А в тім, чого міні його лякати? що він десяцький? — велика моція!

Взяла я тай зосталася коло воріт. Він усе жартує, а я мовчу. — „А чи знаєш? я за тебе посватаюся“, каже він раптово. — „Здурів!“ говорю, а сама предивлююся до його пилніще: „я за тебе й не піду“. — „Чом? Адже ж я не те, що ваш браччик — міщанин: я десяцький! Віддасися за мене, не будеш хліборобка, буде тобі легкий хліб“. — „Ти старий“, кажу я, (а йому вже років із трицятеро). — „Дурна ти!“ говорять: „я ще молодик: а пани то й пізніше женяться... А то — хіба ти краще хочеш піти за мужика, — за мурло?“..... Я мовчу, але бачу, що його правда: за ним було б жити лучче. Роспитує він мене за мене, за маму, — я одповіщаю. — „Таки так“, мовить він изнову,..... „я посватаюся за тебе. І будеш ти — пані — не пані, а все ж щось трошки більше, ніж проста міщанка“. Я мовчу та дивую.

Чувємо, щось возом стугонить. Я оступилася й одійшла ближче к хаті. Йде якийсь парубчак. Трохм його зупинив: „Через гóрод іхатимеш?“. — „А то ж“, говорє той. — „Ну то й я провезуся с тобою.“ Сів на його воза, і потарахкотіли! та ще й злегка ка-

зникає до мене, — себто: „Примічай“, мовляв.... Такий бравий, вип'яв груди, гукає на хлопця, — а я вже бачу, що це він саме передо мною отакечки чепуриться, тай чогось міні весело так стало.

Далі познайомився він із мамою, бо чи ж десятиникові багацько тра приключок, щоб зайти у чийсь хату? Вчашає до нас. Та ще ніби й за ділом! Сподобався матусі. Тії ж таки осени він і висватав мене.

Думка то була в мене, що в хаті правуватиму я, в усьому буде мов першєнство. — „Він мене так любить“, гадаю, „а я вже ж знаю сьвіта: по панах служила, лєбонь же, не дурно. З'умію його до рук приборати“. Коли минає це дві неділі. Ми вже були пообідали. Я шкрабаю черенашкою горщики, обмиваю їх, та ото й поставила одного побіч. А чоловік розіклався собі на скрині: сидить тай ковінку в руках держить. І чую я: він усе бух-бух! злегенька калатає по горщикові. Я й кажу сердито до його: „Закортіло неодмінно горщика розбити, чи як?“ Трохим тоді кянув стукати, але мене зло не кидає. — „І де це видано?! Палицею по посуді!“ — воркотю я. Зирк, він знов узяв стукотіти — „Мара на тебе!“ гримаю: „уп'ять зачинаєш?“... Трохим не вгавав. — Кричу я, кричу, — він мовчить та ще дужче гуркає палічкою по горщикові, а далі як хрьопне! Так горня й розчухнулося! Я в галас, а Трохим мовчки підвівся тай вийшов. „Пх!“ закрутила я носом: „да він морочливий, із приххами“.

Після тієї пригоди проживали ми якийсь час знов сумирно. Тіки вертає якось чоловік із пожарної; тоді була його черга на калаці калавурити. Час був уже над вечір. Прийшов мій голуб, ліг на тоц-

чані, і давай свистати. А я того свистання аж не-
навидю, ба й пані Басепкова не витерпіювала, якщо
десь учув свист. — „В кімнаті сьвяті ікони“, бур-
кнула я. „а він свистить, немов на собачю“. Тро-
хим плюнув і змовк. — „Це, либонь, у тебе в го-
лові свистіло“, міркую я, помиславши хвилину: „Чи
ти собарник який, чи що, щоб свистати в хатні?!“...
Мій Трохим, що вже сидів був нишком, як не сви-
сне тоді знову! аж міні трохи вухо не луснуло. —
„Безголовьт на тебе!“ — гукаю а він — свись задру-
ге! Я лаюся, — він пішов до ванькирчика тай там
свистить, аж ростянається. — „Дур тобі й пек!“ по-
думала я: бачу, що тра втшиться. Припанила я
язика. Чую, і він перестав, тільки мугиче пісьню:

Ой, знати-знати,
Хто не жонатий:
Білес личенько,
Як у паняти.

* * *

Ой, знати-знати,
Хто оженився:
Скорчився, зморщився,
Ще й зажурився...

Що це він, дратується?! І де він вивчився тії
невірної пісьні? Тутечки такої не сьнівають. Мабуть,
із свої Юрківки приніс до нас! (Бо хоч він і де-
сяцький, але не з міщан: селянин, мугиряка!) А мо-
же й сам зложив. — Слухаючи я пісьню, пораю ве-
черю, та аж трохи не плачу од наруги. Нарешті ви-
ходить мій лисий дідько з ванькира. Став він у сі-
нешніх дверях, подивився... — „Я хазяїн в хаті“,
говорить: „жівки отаманували тілки за царя Гороха,

коли людей було троха". Тай виїшов. — „Норовистий“, — бачу я: „любить похимеритися.“

Але ще так-сяк жили в лагоді.

От і весна надійшла.

Ми не дуже-то розкошували. Навіть у хаті ми жили не в своїй, а в найнятій, бо мамина була така тісна, що і вдвох ледві містилися б; а в тім, сам Трохим одразу захтів, щоб ми жили окреме од мамини... Він чомусь маму не злюбив..... До того ж, хоч і казав він до весілля, що не буду я за ним хліборобкою, а проте ж на перший час прийшлося. Правда, нам пощастило. Земля в Звингородці дорога, — за деякі ґрунта понагонювано на торгах аж дев'яццять карбованців у рік; тільки далеко од города, геу-геу туди при хутори земля дешевша. Тільки ж трапилося, що в Івана Тетерука як стій померла й жінка, і за нею усецькі діти. А Тетерук був взяв гарне поле в аренду на дев'ять год, тай вже був держав його п'ятеро год, коли оце скоїлася йому така халена. Геть усе остигло йому на сьвітлі, — і надумався він передати комусь свою землю, що вже з осені була засіяна: а сам захтів піти служити в Київ, або куди очі глядять. Трохим і каже, що це, мовляв, нам на руку ковінька. Узяв з нас Тетерук трохи одчінного за пашню, і ми порядилися платити за ґрунт в Управу всі оплатки (знаєте? — двічі на рік). Отак узялися ми до хліборобства. Трохим сказав: „Попрацюємо коло землі доти, доки підможемоя грішми та вибудуємо свою хату“.

Ото ж ми обидва зберігаємо та ховаємо гроші. Я добувала гроші білше з базарю. Тільки розс'євіне, — вже я й повіялася по бурковці на точок. Спечу хліби, паланиці — продам; перекуюляю на базарі ме-

локо й масло та розносю на продаж по знайомих панах. Добре заробляла я й на городині, — от хоч би й на картоплі, бо в мене не проста, а марижанка. Тепер вже видко її в нас скрізь; — мовляють, боцім-то всі подоставали її од одного польського панка, що привіз тую картоплю у Звиногородку, мовляли, з самісінької Гамерики; — а тоді ще було не гурт. А спитавте, як її придбала я? — од тіві критки, що колись служила в Завадзьких: Дуже гарна та добряча жінка. Похвалилась вона міні раз, що в неї марижанки самої є ціле картоплище. — „А звідкіля ж це?“ питаю. — „А — каже — я в Завадзьких украла собі скількись мисок тай розвела“. — „Наділіть міні її, я вам заплачу“, — прохаю я, — вона й згодилась. І що ж? я того ж таки року вже мала дещо й на продаж... Або от знов: як де дом будують, я наймаюся валькувати стіни. А все то копійчина йде, все то копійчина йде!

Отак я горюю-працюю, не згубляю й у неділю, тай показується, що заробляю я більше за Трохима, бо йому на день припадає жалування сорок копійок, а я запрацюю сімдесят. Бо таки й так! робила я колись добре на панів, — чи ж задля себе самої не загорюю гаразд?! Отже чоловік мій — не те: йому це було наче байдуже: ото й праці його, що десятників та там трохи на полі руки прикладе. Знає ж він і шевство, дак лягавий: не хоче шукать роботи; — вже я сама мусіла її задля його нанитувати на точку або на збиржі. І на полі з його ка' зна який женчик: жне — як мокре горить; вже й я — жінка, а понажиплю білше. Та ще лається, що важко! Бо лягавий. Опроче, раз-у-раз нарікає, ніби я його погано годую. Каже, що, мовляв, я жадна та

така скупа, що йому аж гидко став. А треба ж було щадити гроші!... Ми мусіли найняти собі ще одного женця, бо Трохимові доводилося часто ще й на пожарні чатувати; а йому, лежньові, це була на руку ковінка, — аби не жати!

Отак зминув рік, як ми поженилися. Дітей в нас нема тай нема. Я працюю тай працюю без передиху. С чоловіком частенько доводилося трохи по сваритися, бо любить похимеритись, вередує. Звісно, я його налаю, — знов же й він міші вчинить щось на злість, а потім і помиримося.

Ба то раз одного дня я вже була порала вечерю, а Трохима чогось довго не було. Налогодилася я вечеряти й без чоловіка, коли він так довго бариться. Аж ось, чую, в сінях щось грукав, — чути, як Трохим мацає руками двері; далі одчиняє, увиходить... Господи, ото ж він як ніч п'яний! Добі за ним цього не поводилося, тай у сеті, я знаю, він горілки заживав мало. Сів він мовчки на лаві, а міні вже серце клекотить од гнву. Дивився він, дивився... — „В тебе губа достоту свиняча“, каже, тай заплющив очі. — „П'янице гидкий!“ залементувала я: — „де це ти надудлився?! Стида тобі немає!“ Він поглянув, далі встає тай мовчки зупиняється побіля мене. Хтіла я ще налаяти, коли він як не замірється та як не грякне мене по спині! -- я аж присіла. Не встигла я стямитися, як він мене вшкребнув удруге, втретє, тай: „Я десяцький“, — приказує, а сам хитається та склеплює очі... „Я не мужик... Да убоїться жона мужа!“... Замірівся він ударити мене ще раз, — я навтікача, і притаїлася на дворі. Трохям у скорості захріп.

Сіла я коло повітки та плачу-плачу. Чи ба! Мала верховодити в хаті, а вийшло дивить он як! Баринею орудовала, а з зугирем нічого не вдію!... Ег! Не одвітю ж я на ніяке його питання, доки не перепросить мене!... І обіда взавтра не варитиму! Побачить він, що то жінка може!... Я йому не забавка!

Другого дня я вже нікоторої страви не готую. Нарешті приходить муж із поліції; а ми було обідаємо по паньски — усе в одинацять часів *). Питається об ду. Я ні чичирк, мовчу, ніби міні позакладало Трохим постояв; далі плюнув тай пішов. А я радію, а я радію, що все, мовляли, по моєму, вийшло! Збігло годин зо дві, — прийшов Трохим: знов п'яний! — „Я“, говорю, „в харчевні пообідав, за гроші..... а знавш? там готують краще за тебе“ — „Ти знов цив?!“ с плачем викрикую я. — „Еге ж, та ще й за свої гроші“, піддав він нерцю. Я його картаю, а там — хін іє пересердя за коцюбу! хтіла йому гаразд боки покатати. Трохим (тай дужінь!) видер коцюбу, дав міні в лице і худись зник. А я, наче дурна, стала серед хати і схаменутись не могу. Через часнику вертає Трохим іє тернугом та швайкою в руках: десь, позичив у сусіди-шевця. — „Я“, каже, „про тебе дуже дбаю: пошарую я трошки твого язика, щоб був іще гостріший“. Вловив мене, здушив за шию тай витягав міні язика. Я од страху покусала йому руку тай утікла на двір.

Од того часу я вже не важилася й забалакати до його, коли він ушьється; тільки міні й одрадошти, що коли він тверезий: тоді вже могу налаятися в смак; а як п'яний — то бьється. Правда, тоді ще

*) В 11-тій годині.

він заживав не гурт: хіба що підпоють! опроче, й своїх грошей він на горілку не цвиндрияв. Все таки він зробився такий настпрливий, що часом стало неможна кобенити його навіть тоді, коли він тверезий. Було ласься, а з опасом: бо бачиш, що далі-далі буде йому не видержка, і кинеться він с кулаками. Взяв він і мовою дошкулити. Вже ж я не хочу хвастатися, тале ж що правда, те не гріх: на лайку мене в цілій Звиногородці ніхто б не переважив! — Ну, а Трохим — той і міні міг допікти словами. — „Пойми“, каже, „я не звертаю й внимання на тебе, бо ти у сраниці зо мною дурна, безглузда баба. Ти ж не тямиш ані читати, ані слова зговорити прикладно. Що ти кажеш — що Рябко бреше“... (Це як сердитий, то зараз по-паньські ушкварює: дума, ніби в його речі дуже до прикладу йдуть!)... А найбільше — носиться із тим своїм десятиництвом: достоту дурень с писаною торбою! Не дай Боже з Івана пана! Вбілося міні тев десятиництво в тямки!

Отаке наше життя тяглося цілих четверко років. Тим часом кунили ми собі ґрунт без хати за сто карбованців. — саме по-над Тікичем, — збудували хатину, таї по грошах! А в тім, міні було до того байдуже: дітей нема, ховати гроші нема за-для кого, а принаймні я рада, що вже є хоч своя земля: хоч є де вмерти. Радію, радію... Але ж на освяти-нах хати трапилося щось несподіване.

Зібралося в нас чимало гостей; були там і мамо Я привітно гостюю всіх, усі веселі, гомонять. Була балачка і за промірок, що тоді по сто чоловіка в день мерло; була балачка й за друге. Вже всі були піднилі, коли зайшла розмова за чужоземські зьвірі та за море. Ба то Андрій Поштар оповідав, як у Вадесі морський кіт прокусив п'яту його

братові. — „Там у Вадесі“, каже, „в в морі і свині, і собаки, і коти, — часом аж по хвилях плигають“. — „Е!“ говорить Трохим: „а я так щитаю, що в морі поводяться навіть люде. І ото, як у морі весною вода прибуде, то тоді“... Туг замішується наш дяк, а він найстаріший, либонь, по всенькій Звиногородці, тай дуже пискjenна людина: „Дак ви ж дурак!“ каже він до Трохима, „плещете таке, що й куни не держиться! У морі і води ніколи не прибува, і людеї нема, бо то хляб земська.“ — „Ба в!“ — одмовляє Трохим: „в, в!“ — „Трохиме“, кажу тоді вже й я, „ну чого споришся? Вже ж цану дякові краще за тебе знати сев діло, бо на те вони дяк, екзаминовиті, класи поскінчали“... Та на безгольвья свое забалакала я! — „Вони дяк, а я десяцький!“ загорлав він: „Тебе ж я взавтра добре попустрю, щоб не була така бистра та спритна... Є такі люде, в!“ кричить він ізнов: „щидебіння ім зелене, а язик гадючий. Та от і жінка моя з морської породи, — дивіть!“ Тай як стій кинувся до мене, щоб я розявила рота перед гостями. Горлав: „покажи, бо інакше вижену тебе з мові хати!“... — „З твої?!“ крикнула я: „я ж горювала на неї білш за тебе!“ — „Плюнь тому в морду, хто це тобі сказав! Хата моя: бо хіба ж бумагу написано на твоє мня, а не на мов?“... Я вже не тямлю, що й одвітувати. А мій муженько лізе з кулаками. Бачу, мамо, мої йдуть до дому, не прощаючися навіть. Почимчикували мерщій і другі гості, а він бучує бучує!...

Як бачите, зле було міні вже й досі. Але саме лихо ще тіко роспочиналося. Хліборобство ми задишили, бо Трохим не схотів удруге наймати землю. —

„Цур йому“, каже, „с тим обробітком поля!“... Натомість він ізнайшов собі роботу в кухні справника; скоро на пожарні немає йому діла, зараз він готує в справника; а кухарювати він вивчився добре. Там, у кухні справника, просидює цілий рапок, аж до пісьля обіда. Кирпу задер—у, як високо! Мене вже займає сам, перший, та лає неподобними словами. А що вже він мене бив — лишенько й згадувати! Бо й справді: виивається раз-у-раз, — виустився вже і геть роспьянчивсь. Правда, наших грошей пропивав він не багато: усе жида, а часом і міщане його вгощають, — себто замість хабара. А злучаїв таких багато: набрідуть нічю на когось в обході, — от вам і хабар; одчинять жида свої крамниці рано в неділю, або в велике свята, коли йде служба в церкві, — знов хабар; за безпатентні шицьки — теж помазала дати треба... Ой, Господи! та всіх приключок до хабарювання навіть не вилічиш: в такі багатенько! Звісно, хабарничають не одні десяцькі: тут усе одного заводу; працду кажучи, самі десяцькі дістають ще дуже мало. Але ж на те, щоб геть розледащити, добре їм вистачить і того, що припадає. А вже як прийде Новий год, або Великдень, то їм лнуться й гроші, й горілка звідуєсь. Огож розосів мін Трохим вкрай, вже міні й жити з ним не видержка! Почала я танягися по сусідах, скрізь просто поради, — та дарма! не порадять мене ніхто гаразд. Та от хоч би побіжу до сусіди Хіврі: то вона сама міні пожалкуєгься на свого ж таки чоловіка, аж надбрідне слухати. Розказує міні: „Ого була я сьогодні сердита та й побила Тишка (це син її, йому чогири роки). А він узяв тай сховався за льохом. Взла я була са наги каргондо, аж гульк! цеє клятває хлопца як не пож'урагь мене груд'ю в го-

лову! тай репетув: — „Сблодно?! Га? — Отак-о було й міні!“ Тай подалося геть. Як прийшов чоловік, я йому пожалілася, а він: „Ба на що ж ти, справді, побила його?“... От до чого він призводить сина! Бідна моя головонька!“...

Як почую я щось таке, то мене аж досада пориває, що сусіда сова міні під ніс свого Тишка, наче можна це рівняти до моєї недолі.

Тільки мамі, а більш нікому на мене не жаль. Тільки мамо одні мене розважають та втішають. — „Не корися, доню,“ кажуть вони, „не корися йому ніколи в світі, бо буде каяття, а вороття не буде!“ Отож як побуваю я в мамі, то неначе новітньої моці наберуся проти Трохима... Нарешті нарядили міні мамо, щоб я пішла на заробітки в Київ. У нас був один знакомий в Управі; паспорт мій був у Трохима, дак той панич написав міні інакшого паспорта: на прожиття в Києві „для ізлічення,“ себто ніби я слаба. Нишком од чоловіка я й утікла в Київ.

А в мене в Києві було сродство — по тітці. Тітка моя з міщанок, да пішла за ідного чиновника, а він по-троху вислуживсь аж у дворяне. Перші три дні в Києві перебула я в їхній кухні, а далі вже я й сама зміркувала і тітка сказала, що довше міні не личить в їх житті: до їх в гості нахожають дворяне, — ще може ненароком мене зуздять. буде тітці неяково. Не дурна ж я яка, слава Богу, і сама це розумію. Ну, правда, що й я теж собі міщанка, а не яка мугирка: жид не скаже на міщанина: „мужик-гадюка“; тільки ж, звісно, не випадке таки, щоб коло тітки цари побачили мене. Я одшукала

собі квартиру, познакомилася с перекупками та й почала торгувати овочами. Вранці було виходимо ми цілим гуртом до Дніпра, на баржі, купуємо у мужиків дешево, а потім продаємо на Басарабці. Купців є доволі, все спродаси скоро. А як неспродаси, — іди знов на баржі. І зімою є торг — апельсинами та яблуками... А от як підеш розносити свій крам по вулицях, або по подвір'ях, а надто там, де вчать школяри, — от, кажеться! і грошенят заробиш, і весело час згуляєш. Трохи соромно й згадувати, що вони часом витворяли!... Гарно жилося міні в Києві, а до того й зарібно. Заприсягтися, що в місяць я двацять п'ять карбованців заробляла. А яка ж то робота? — Легка, не занятлива... Понашивала я собі одержі, зовсім справилася. І поздоровшала я, стала гладка, мордата, — навіть знялася у хвотограхвіі, щоб пісьля знати, яка була тоді.

І що ж! не довго пораювала! Достаю я листа от Трохима: довідався він, який мій адрес. Пише: „приїзжай, дражлишая супруга, назад“... Знайшов дурлу! Я витратила два злоти, щоб писака написав йому такий одвіт: „Я б, мовляла, і радніца, дак ти ж міні грошей не прислав на дорогу.“ А Трохим про гроші не одвіча нічого, тільки ж знов присилає міні два письма, щоб я їхала до дому. Я вже й одисувати на їх була не захтіла, коли це приходить письмо од м.ми; це їм написав тол самий чоловігга, що виправив міні паспорт в Київ. Наказують міні мама в тій письмі, щоб я їхала до дому в тій менгі, бо Трохим зазнався з однею дівкою. Вона вже, цяпугь м.м., живе в наших хаті та одіж мою п.сать, а Трохим похвалявся, що тільки коло того заходжується, ази я на його листи йому навпрямки оддала, що до його їхати не хочу;

тоді, бачте, вийде, ніби я втікачка, а значиться — хата буде вже Трохимова, і він мене вже білше не прийме до себе !...

Як довідалась я про таке, то побачила, що треба покидати Київ... Ох, та як же швидко збігли ті п'ять місяця, що я вижила в Києві! І не змигнулася, а вже оце ладнаюся виїжджати додому.

Була тоді зима. Доїхала я залізною дорогою до Цвіткова, а звітіля потряслася до гóроду. П'ятдесят верстов — добра промашка, та ще по грудях! Рострусилася я й отерпла та поколіла од холоду, доки приставилася до Звиногородки. Ну, перш за все заїхала я до мами, щоб розпитаться, що і як. Злазю з воза, аж зирк! Та це ж Трохим мій іде вулицею напросто мене! Як углядів він мене — бачу, здивувався, тай побіг назад. А я увійшла до мами в хату тай почувла всенюку сторию. І знаєте, хто тая дівка? — ідна сирота, що тілки в жидів і наймичкувала. — „А тобі з ним буде гембель,“ кажуть мамо в кінці, — „мабуть, битиме тебе“. — „Будь що будь!“ — говорю я, і попрямувала до себе. Мамо живуть туди, при Піски, а наша хата сюди, при Тікич. До дому півгодини ходки буде. Ось уже й до хати недалечко. Я вже йду понад берігом. Гульк! — на зустріч міні береться Мотря!... її надлюку звуть Мотря... і під пахвою в неї клунок. Міні обличчя її було якось по знаку, а вона мене не знала зовсім. Ото порівнялись ми на вузенькій стежці. Припинилися ми обидві. Вона бліда, як гиней: догадалася, хто стоїть перед нею! — „Здорова була, серденько“, ласкаво кажу я: „що це в тебе за вузол?“ Вона с переляку впустила його на землю, а сама потютюрилася: очей на мене не зведе. — „Мабуть

зарбила?" питаю я привітненько, а сама аж тру-
сюся та колотюся, чую навіть, як серце міні луско-
тить од здування. А далі з лютости: „Падлюка ти,
собарниця!!“ — гукаю: — „Зараз міні покажи, що
несеш!“ — Мотря стоїть, не рухнеться. Я зогляділа
клунок: там усе моя одіж. Позирнула я на Мотрю,
— аж вона й удягнена в мов плаття: в мою ярочу
свиту. Це, значця, вина мою гірку працю геть но-
носила, геть збавила! Це я на неї загорювала!....

Кинудася я на цього ворога, звалила на землю
та бью-бью, бо в мене серце вже так запеклося. Я
аж натомилася, а вона тіка плаче, не борониться.
Потягла я її до хати: нехай передягне мою одіж.
Подоставала вона з горища свої дранки.... Аж стра-
хиття дивитись! усе подерте, розшарпане. І знайшов
же в ній Трохим що путяще!? Чуднота тай годі!....
А чи вірите? я була хтіла понобити її ще раз на
дорогу, та аж рука не здіймається! Коби вона по-
ганка хоч падаєла або сама одбивалася! а то тілки
плаче!.... Позвязувала вона все своє збіжжя в клу-
нок тай повіялася геть із тим драним манаттям.

Припхався далі й Трохим, та певне що все
вже відав. — „Приповзла непрохана гадюка!“ —
оце перша його мова. — „Дак ти ж сам писав, щоб
я приїздила!“ — кричу я. Трохим ні чичпрк, чогось
мовчить, — тільки важко дихав.... Я пішла до вань-
кирчика, коли чую: шось у хаті сокирою гряк тай
гряк! Вибігла я: це чоловік рубав мов плаття, що
я одібрала в Мотрі. Сам аж блідий од злості: міні
було дячно й слово промовити до його.... Порубав
тай зачав мене картати. — „А ти злодій!“ — вигу-
кую я: — „ти хочеш вкрасти мою хату!“ Трохим,
хоч був тоді тверезий, не п'яний, стібнув мене

в спину з усенької сиди, — я ледве встояла. — „Іди, жалуйся на мене! я десяцький: нічого не боюся! — засичав він на мене, мов тая зміюка.

Вижила я вдома с тиждень, і сьвіт міні став не милый. Тая собачая тінь, Трохим, вже двічі був упивався тай бив мене палюгою. А й тверезий не пройде, щоб не буркнути: „Гадюка!“.... Ійду я до матінки на пораду: напоумри вони мене поскаржитися поліцейському надзирателеві. Пішла я. На мес шастя надзиратель був тоді цьяний. Я його надибала на шляху тай саме тоді, коли він ішов проз Думу. А в нас, знаєте, і пожарня, і Дума, й обахта — все в однім домі. От я геть усе оповістила надзирателеві. Він, як почув, зайшов у двір Думи тай покликав мого чоловіка до себе. Не багато він і слів розводив с Трохимом, не дуже його й наскудив, а просто вхопив за барви та як трепене! геть обірвав мундир. Далі по пиці, по пиці: — А не обіжай жени, а не обіжай!“ — примовля. Я собі стала трохи оддалік, та тільки радію. Набивши надзиратель Трохима як сьліт, пішов собі шляхом. Тоді поцленталася й я. Хтіла я потрапити до дому бдижчим шляхом: навпрошки, через город канатної хвабрики. Лізу я поволі перелазом, через баркан, тай не дуже кваплюся. А надзиратель вже одійшов ген-ген. Коли це шось мене хіп за ногу! — і не зогляділася я, як мене стягло з баркану й поволокло знов до Думи! А я, ростелепа, ані крикнув. Це був Трохим: він стипку підкрався до мене. Потяг він мене, запер у холодну, розтюпив морду в кров тай продержав три години в заперті. А другі десяцькі бачуть та тіко сьміються, лукавиі! — „Коли вицустю, тоді йди жалійся знов!“ — каже чоловік;

„товариш! мої скажуть, що ти овсі тут не сиділа!“
 Що то я вже наголосила! Я там лементувала, наче порося під ножом колія, — мабуть, на третій вулиці було чути! Тільки ж ніхто не вважав на те, бо нікому не дивно почути, як у холодній верещать загарештовані баба. Може хто й слухав мов галасування, тале ж кому клопіт розбирати, чи по праву мене було засаджено, чи крутіїством?!

Після того гарешту два дні проминуло міні як у цеклі: ба чоловік мій справдешній гад пекельний. І ото знов я надумалася тай удалася до нашого старенького протійрея: може, він що врадить, бо це пі добрячий. Вислухав він мене. — „Ні“, говорє, „я бачу, що твій немоляка скоріш ісправника злякається, ніж мене-священника, — проти мене він боя не матиме!“... Пожадував мене щіп, і пішла я до справника.

Бєбєхнула я справникові в ноги, стала навколінки, просю оборони. Він слухав мене, слухав... — „Ето ти на Трахвіма?“ — питається. — „Еге ж“, кажу, „бо вже життя міні за ним не має“. А він усміхнувся тай говорить якось так чудно та по-паньській, що я й не второпала гаразд. Кажє він: „Голубушка, відального мужа на сьвіті не буваєть; у наш вік нада будь рєялістом, а не ганяться за іїдалом... Побійоть муж — що за важность! Відь ваш брат привик ік єтому..... Ну, ступай!“

Заплакала я тай пішла до дому з нічим: замісь оборонити, з мене насьміялися, назвали дармоїдкою. А Трохям коли явився до дому, то доік міні щє гірше (бо він знав, що я була хотила до справника). — „Ото дурна!“ говорє: — забула, що я в його готую!..... Ні, голубонько! Протів мене дарма оци-

ратися: нічогосінько не вдієш!.. Як маєш терпіти таку муку, то йди краще геть од мене, хоч знов у Київ, а хату покинь міні“.... Еге! ось ти чого бажавш, падлюшна душе! А не діждеш!

Прийшов вечір. Сидю я самотою в хаті та вже метякую: чи й, справді, не розлучитися міні з чоловіком? Думаю: „Та ше, може, він згодиться дати міні одчипного, то я й піду собі од його“.... Аж от чую: „стук-грюк!“ — щось тихесенько грюкає в віконце. Я вийшла, — це мамо. — „Не піду я до хати“, кажуть вони, „бо, може, чортяка з того певіру наднесе“.... Стоїмо ми, бадакаємо. Вони роспитують, як міні й що. Я й кажу: „Оце я вже гадаю, чи й справді не повинити Трохимові хату. Не хочу вже й сахатися до його, остигла міні тая колотнеча!“ А мамо як крикнуть: „Довю?!... Що ти?!... Ніколи в світі цього не роби!!.. Подай краще прошення в суд, щоб йому щось удіяли: як побуває у страху, то запевне обміниться“..... Шусть. — звідкілясь народився Трохим там, де його не сіяно! — „Дак ось хто!! дак це ви її намовляєте!“ — кричить, „це ви тут раз-у-раз колотнечу сієте та зводи зводите! Ну, побачите ж, що вам буде!..... — Ти міні не сьмій білше до матері вчашати!“ ревкає він уже на мене..... Мати Божя! він дитині боронить неньку одвідати!!

Звісно, я його не слухалася тай що дня до мами! Написав один тутейший школяр міні бомагу тай однесла я її до судні. Визначили день, коли відбуватиметься наш суд. Скоро Трохимові принесли об'явку з суда, я втікла до мами тай сиділа тамечки аж до розбору нашого діла, бо інакше чоловік був би вбив мене до смерти..... Прийшла нарешті днина

суда. Я, вкупі з мамою, припхалася до судця в ка-
меру. Ждемо ми свої черги, коли це ввійдуть мій
муж. Йде проз мене та непомітно бух мене кула-
ком з усієї сили в живіт! Я крикнула. — „Што
там??“ суворо гукає суддя. А Трохим йому на те
бреше, що ніби це він невмісно натоптав міні ногу:
„Прошу ізвіненія. пожалуста“, каже вже до мене.....
Ну, чи видали ви по всім світі таку гадюку?!.....
Потім потягли нас обох до росирави, і що ж? Суд-
дя присудив засадовити Трохима тільки на тиждень
на обахту! — „А хата“, каже, „хай буде вас обох“.
Ну, тай красні наші суди, нема чого казати!

Коли Трохим мав уже вийти с-під арешту, я
знов переховалася в мамі. Сутеніло тоді вже не
зарані, — то ми довго були просиділи не засьвітлю-
ючи каганця. От стало вже в хатині темнувато. Две-
рі я була прибила не щільно, і ось ми бачимо, що
через щелину щось нам бликнуло; бачимо, що
якийсь блиск лягає на стіну. — „Треба зоглядіти
подвір'я, що це за знак!“ кажу я до мамі тай ви-
ходю на двір. Боже ж мій милостивий! Хату підпа-
ляно з двох боків, а хтось, чую, утікає геть. Я бу-
ла погналася за тою проявою, щоб побачити, хто це,
але не збігла з ім. Та даґма, що я того пекелника
в обличчя не встигла вглядіти: я, й так, здається,
впізнала, що то був Трохим..... Вискікнули с хати й
мамо, тай узяли ми вдвох голосити. А тим часом
полум'я ще було не велике, притушити було б мож-
на, — а нам од страху якийсь обморок у голові. усень-
кий глузд кудись загубився. І аж тоді допіру стя-
милася я та змогла пригадати, що під боком є річ-
ка, коли вже й сусіди позбігалися. й огонь обгорнув
білшу половину даху.... Потім, коли хата вже не-
мало вся згоріла, пригналася й пожарня з водою та

кишками, та звісно: врятували не гурт! Зосталися мої мамо старчихою.

Не було куди вже міні дітися, то й вернула я до себе. Другого ж таки дня я мокрим рятном накинута на Трохима: „Це ти спалив мою маму, це ти! Я гаразд пам'ятаю, як ти пахвалювався!“... Він на те не б'ється, нічого, а тільки так, тихенько, одмовляє: „Це тобі так удалося: я ніколи не пахвалювався... А втім: „не піймав за руку, не кажи, що злодій“. Свідителів у тебе нема, а без них тобі не повірять. — „Справді, горенько моє, що свідків нема,“ кажу я, а то бувби ти пішов, злобителю, на Сібір! Трохим мовчить, ні чичирк, тільки в вічі не дивиться.

Од того часу він трошки присмирився, вгамувався. Тяжнів за три він не пив і мене не зачіпав. Навіть трапилось отак: у мене не стало своїх грошей, бо вже я всі попродала та решту оддала мамі пісьля пожежі, — то Трохим почав міні дещо давати на харч. Трохи в гомі я й сама стала заробляти шитвом та вишиванням..... Отак, кажу, не було в нас колотнечі. Отже він щось новітнє вигадав! придулив мою душу до йідного чоловіка. І як воно кумедно скоїлось.

Сидю я якось-то, шию сорочку, та все думи гіркі міні в голові. Так усеньке моє життя й повстає передо мною. І бачу я, як на долоні, що не ззнала я в заміжжі ані хвилиночки веселої. Якбищо хоч діти були, то може б тоді було охтініш; а то й життя міні накучило, вік ізвікувати не хочеться! Збігають мої молодопі марне, а й спобігти їх не можна вже... Сидю я, отаке думаю, журюся, а на дворі одтепель; небо не смутне, не таке насупува-

те, як раз-у-раз, але ясне, голубе; сонце крізь вікно вогріває хату..... Що то за сум, що то за тоска міні на душі! Яка зануда мене бере!.....

Рипнули двері. Увіходить один наш сусіда. Позрастувався, каже, що роботу міні приніс: „З вас добра шваля, — пошійте ж міні сорочку та вишийте гарними взорами“..... Мовить, а все на мене пильно глядить, ніби питається, чого це я так потютюрилась. Достала я взори, що мала ще од Басенкової, показую, а сама мовчу. Чоловік той тоді й спитався, чого це я сумую, та спитався такечки прихильно! Побачила я, що він міні приятель. — узяла тай розказала всю свою недолю. Пожалкував він купці зо мною, аж міні полекшало.

Другого дня він мене знов одвідав, знов я зім набалакала, наговорила. Але прийшов Трохим, — він заразсінько пішов геть. Трохим тоді змовчав, та аж увечері накопався на мене: лається, чого це, мовляв. Харченко внадився до нас, в нас і днюв, й почує! Тай давай паскудити Харченка поганими словами; я міні чогось зробилося так жалько, що аж-аж-аж! Кажу я: „Ти б краще дякував йому, що він роботу дав“. — „Не хочу я яні роботи його, яні щоб він до нас ходив!“ — „Ти мене тулиш до його?“ скрикнула я: „коли вже на те пішло, то швидче випадало б тулити міні тебе, ніж тобі мене“... — „Тую сорочку, що ти вишивавш Харченкові, я візьму собі“. — „Де ж це можна?! Це ж ті самі гроші! Міні геть усе доводиться самій купувати, а ти ж того купила даєш міні не гурт. З чого ж я житиму, коли вже й не з шитва?“ — „Кажи що хоч, а сорочку ти міні оддаси“, вьязне чоловік тай товче оте саме що дня,

Вже сорочка була трохи не готова. Сиділа я коло вкна та й угляділа, що Харченко йде до нас. А в хаті тоді був Трохим. — „Щоб часом не було тут ренету!“ гадаю, — пішла та й перестріла Харченка в сінях. — „Продайте, чи що, міні вашу сорочку“, говорю, „а то міні од чоловіка просвітку не буде“. Та й розказую йому, як той мене зарівнував. А Харченко каже: „Ні, не стану я йому потурать. Я вже вдачу вашого зьідителя знаю: я знаю, що цей невмивака сам не носитиме тієї сорочки, а тільки порубає на шматки. То вже, краще, я сам її зношу“..... Тоді я сказала йому, що нехай прийде за моїм шитвом узавтра.

Вернула я в хатину. ... Матінко моя, що за буча піднялася! Адже Трохим насправжки притулив Харченка до мене! „А! Тобі в хаті неможна було з ім бачитися??“ надустився він: — „Ах ти, невіро!! А доки я терпітиму? Не потовкмачив її добре через время, не пошкромадив їй голови гаразд, то вже вона й кириу загнула!.... Геть з моєї хати!...“ Та й жене мене Я пручаюся та кричу, що хата спільна. — „Спільна??!“ загорлав він, „спільна??!“..... і почав паскудити мене по-салдацьки: — „Отже я битиму тебе доти, доки ти сама не скажеш, що в хаті твого нема нічого, ані на пучечку“.... Взяв він мене мордувати, а тут я й сама розлютувалася: як завелися, то вже ніщо третє нас не розвело б..... Нарешті чоловік мене поборов і подушив чобітьми груди, аж кісточки заляццали! А далі підніс мене, вхопив віжки, закрутив міні за шию та й поволік до драбини. Певне що тутечки він би мене або вдавив, або повісив, якбищо я була не зібрала всіх сил, не втвалася та не втікла.

Вбігла я стрімголов у хату до однієї руської, що сидить на кутку. Вона теж шваля: миленна жінчина, хай її Господь поблагословить!... Вбігла я до неї, вся колотюся, пальці міні правцем поставали, руку покорчило, очі міні надлялись, аж кровью позаливалися, все тіло дубом стало та околідло, сама я чорна, як сажка в челюстах... Ледві-ледві мене одволали.

Годі вже, щоб після того навернулася до нас яка жива душа. Геть усі сусіди немов цураються, жаднісінький не хоче одвідати. А одного разу трапилось так. Я була на дворі та підмазувала призьбу, коли вгляділа, що до нас йде шевчиха Меланка. Уже вона була наблизилась до наших воріт, коли це на шлях вискокує с хати швець та гука на неї: „Меланко!! вертай!! Хочеш у свідки попасти, коли вони побьються, чи як?!“..... Я мало не заплакала: живу я між людьми, а одна, як палець! живу в горі, а немов на самоті, на безлюдді.

Мами тоді в Звиногородці не було, бо вони поїхали в Лисянку служити в пашв; тож мене ніхто й не розважить ніколи. І ото якось заманулося міні побачити їх. Сказала я про це Трохимові таї помадрувала. Через чотирі дні мене не було вдома: отже на ті чотирі дні я немов одмолоділа або й одродилася! Ладна я була й зовсім не вертати в своє пекло, та ба! До того ж нагодився тоді жид з балагулою, — то за злотий я вернулася до дому кіньми. До нашої господи приїзд невірний дуже, — я заздалегідь злізла с підводи таї почимчикувала до хати стежечками, через городи. Вже сіріло, а до того було й хмарно; і в день був синнув дощ, і тепер іще брызжав; люде вже скрізь позасьвітювали

світло. Пришлася я по-під нашу хату: і світло бачу, і сміх та балачку чую. Ач! думаю: гості наїхали!... Не пішла я до хати, але по-під вікно; зазирнула..... А би ти тебе сила божа! Край стола сидить Мотря та понуро, вовкуватого дивиться, а муженько мій зазирає їй у вічі, розважає її, роздобенює, тупцює коло неї. регоче. веселий такий..... (А вона досі жила собі в одній жінки, що такі дівчата передержує). Захтіла я краще зоглядіти все тай вишнула вище; бо в нас, бачте, хатина стоїть по-над обривою, — вікно високо. Вишнула я, тале ж незнарошна грюк ліктем об шибку! Либонь Трохим зуздрів мою постать, бо коли я вже пішла до дверей, то їх уже було зачинято. Взяла я торгатися. Торгаю я двері, тискаю з усенької сили, аж нарешті вибила засув. Метнула я тоді в хатину тай до Мотрі! Я б її тут була геть усі зуби обкалатала, якбищо мене не придержав Трохим. В його на руках не пальці, а правдиві звір'ячі драпці, та цупкі такі. Вгримав він мене, держить наче в обценьках. Потім поборов, вхопив якусь палюгу чи, може, навіть просту поділюку, та давля мене луциги! Мотря, як оце побачила, то заголосила наче цнчлена, потім кинулась була до ванькира, потім назад, тай порвалася була втікати с хати. Тільки ж як нагукнув Трохим на неї: „Зоставайся тутечки!!“ — то вона й лишилася. І от тоді розпочав Трохим мене катувати! б'є, б'є, не розбірає по чому. На мій був разочок намаста, — він обірвав; коси розсудлалася, — він їх плчав своїми драпцями дерги. Оббив усю мою твар: геть розб'юшич у кров. Росцлюснув мій і губи, и ясла, и бороду! — колотушив доти, доки я не зомтіла. Підняв він мене тоді,

трепенув тай гешнув об долівку: трохи всіх внутростей не вибив. І от тільки тоді й сам упух. Я так і простелилася на землі навznak, мов нежива. Полежала я трохи, а навіть не чую, де міні тіло. Нарешті якось змоглась і рачки долізли до швальні отєї знакомі руської. Вона мене була не ви-знала: так міні спухла голова та набрясло лице! Якби який спасенний побачив мене в той час, то одразу би сказав, що мого ката варт не то в вежу засадити, а й у Сібір на віки вічні заслати.

Пролежала я ніч у теї руської, мов яке бере-вело. К ранку голова моя трохи стухла, і мусла я вертати до дому. Увійодю в хату. Там сидять Трохим, сидить і Мотря. — „Слухай, жінко!“ грізно каже той гидот: „вона одсьогодні житиме в нас, в малій хатині.“ — „Я в суд подам, що в тебе дві жінці,“ — озиваюся я несміливо, стиха, бо терила голова трохи не лусне тай боюся я, щоб він її не розразив. А Трохим промовив насмішкувато: „Щож! подавай! я скажу судцям, що приняв Мотрю в хату за пожилъчиху.... Адже хіба закон претять приймати квартирантів?!“..... То ж бо то й є! на мое горенько, цей невіра знає судові порядки всі, до ниточки. Це не те, що наш браччик-міщанин! тому тільки погрозилося судом — вже він-просторіка думає, що його кудись засадять та зашлють; отже Трохим — сам крутій, перед судцями ніякісінького бою не матиме, а ще й ім наговорить два мішки гречаної вовни. Знов же що до пожилъців, то Трохим каже правду: коли ми будували собі свій будинок, то зробили там ще й одну хату з грубою, щоб отдавати в найми (тільки ж через нашу колотнечу ніхто ще досі її не наймав, навіть через врелья). Так ото

на цю саме хату й натякнув Трохим..... Я стою ні в сих, ні в тих, а чоловік мій: „Ну, так не важся ж і слівця й лихого промовити!... ані в вічі, ані поза очі!“... Бачите?? Боцім воша цариха яка, що вже й торку до неї немає!... Та поза очі навіть царя лають!..

Одтоді й живе Мотря під однією покрівлею зо мною, мні на наругу. До того ж Трохим ще й гроші переводить на те падло: харчує її. Я ніяк не могла втишитися тай ще різ була шдьяла через Мотрю бучу, тільки ж дарма! лиш мене знов побито. — „Ні, ні! тебе я швидче витлумлю, а не її“, — примовляв мій песиголовець: — „або зроблю так: вбью тебе та захороню на горищі; крига скресне вже далі-далі, — тоді я пустию тебе за водою“.... Як учула я цю мову, то аж похолола. Незабаром пішов лід, — то я и у день боялася підійти до обриви, а в ночі — спати не могла: все міні ввижається, ніби муж тягне мене в Тікич..... Кіже міні недавно руська: „Нуда пориває дивитись на віс! Той відьмур, побачите, ще діння вам дасть!“ А! що дання! діння — то дурниця. А от я така спривді лякаюся, що він міні трутизли дасть. В дзеяцькам роздають мишок, щоб вони собакам розкидували; кажуть, що хто й оддалік понюхав того мишаку, той мертве як стій.

А що досадно, так те, що перед людським оком він проти мене дуже облесливий. — „Жінка моя все щось слабує..... В бодлашні жінки моєї якась вижка хоробла... Це так він говорить у товаристві, та такечки печаловито! Погадав би хто, що він насправду мною опікується! Пісьля такої мови ніхто й не повірив, що відомі від мене підом

ієть. — „То я“, каже, тебе гндою, я ієти є то-
бою гндою. Міні аж спротивиться, коли я подивлюся
на твою брідку пику“

Та усе б було ще нічого, а от найгірше міні
те, що тая чортиця в моїй хаті оселилася. Чи раз
я її стидила, як зустрінемося, було, в сїнях. Чого
вже я їй було не звчу! а вона мовчить Мовчить,
або плохенько відкаже: „А куди міні тепер поді-
тися?!“ — „А навіщо ж ти, вража дочко, зазналась
із ім? Щоб тебе скрутило та сказило!“ — кричу я
до неї. А вона на те: „Бо він міні сказав, що йому
жінка вже вмерла, й обіцявсь ожєнитися зо мною.
Я, знов, не з вашого кутка, — повірила. Вже аж
через місяць я довідалася через люде, що ти жива“.
Бачите?! Не тямлю вже, хто з їх двох льшший.

Ну, скажіть: що ж міні випадало на свїті бі-
лому діяти? Адже подивіться на мене: я й не стара
ще, а вже, немов диня, зажовкла, од повєякчасної
згрижі сєушилася, така зробилася наче ключка,
або скепа: чоловік геть усе здоровья з мене виїняв.
Чи розвиднилося міні за всєнького замїжжя хоч
раз? — Ні разу! Що я маю згадати? — бьє, лає,
тулить, хліба не наєтачить, — ні їєти, ні пити, ні-
чим душу закروطити, — і нарєшті навів у хату якєсь
дрантя. Терпіла я, терпіла, одже й терпець міні те-
пер урвавсь. Недавнєчко Трохим еказав Мотрі, що
далі, вона вже й хазяїнуватимє, бо, мовляв, „у жін-
ки мові і гірки плюєкні — не сповняні, і хліб гнїту
не має, і все в неї зле“. А міні сказав просто: „Цє
я хочу й зрєблю так, щоб ти міні хату повїрила!“
Отож, як учула я вже аж таку мову, то й нагада-
лася, що в мене є пани знайомі, Басєнки: може вони
мене оборонять. Пішла я до їх, розказала все діло.
Ну, чи повірите? чужі люде, а всі вони аж іздрїга-

лися, слухаючи мене. От тільки найстарша панночка чудно якось зговорила. Засумувалась тай каже: „Безталанна ти, Марійко, безталанна мучениця...., отже Трохим ще безталанніщий.... а Мотря й потім!.... І ніхто споміж вас тутечки не вижен....“ Сказала тай пішла до покоїв. А пани міні нараяли позивати Трохима в останнє: може, суд присутяжить його переділитися зо мною.

Потім того нашукала я собі знов писачку, начеркав він міні прошення, тай однесла я його до судні. Потім пішла до судніхи, виала їй у ноги та благала, щоб вона попросила свого чоловіка не обідити мене.... Не знаю, чи що є того буде....

Суд одбуватиметься взавтра. Тимчасом я переховуюся в одній тутешній жидівки. Чогось мене зануда бере: нічого, мабуть не виїде є того позва! Запевне, я вже нічогоїсенько не забуду взавтра розказати, аби під'їсти свого ката: додам навіть такого, чого ніколи й не бувало! Але вже я увірилася в тих судах: нема в їх справедливости ані на шеляг битий.

Та вже будь що будь, а треба краю доходити. Звісно: коли б міні пощастило хоч капочку грошенят виправити є Трохима, то я б тоді й горе покотила: зараз би гайда в Київ! А якщо, бува, мене на суді покривдять, то я піду собі євіт за очі. За бляндаря стану, лірачів водитиму, — тільки геть, геть із цього - о пекла!

1890 року, в юні.

Перші дебюти одного радикала.

*(Присвячую мійому юному приятелєві Костеві Ф. - ові,
що дав чимало матеріалу для цього оповідання).*

I.

Конець, конець екзаменів! — от яка радісна думка обгортає немало кожного з тих учеників, що походяють теперечки по селі однієї „закритої“ школи ¹⁾. Сьогодні одпускають додому шостий клас, що дуже встиг намучитися за май од тяжких екзаменів. Саме шосто - класники блукають теперечки групами по селі тай радіють, бо знають, що зараз скінчиться „педагогічний совіт“, зараз іє - по - за дверей т. зв. „директорської“ кімнати, де той „совіт“ одбувається, визирне голова іх „класного наставника“ Корицького, зараз він закличе своїх „воспитанників“ ²⁾ у „директорську“; там сидять геть уєі вчителі школи, і в іх присутности директор поважно одчитає шестокласникам іхні одмітки, скаже хто, „по опредѣленію педагогического совѣта“ перейшов у сьомий клас, а хто має ще тримати поправку пись-

¹⁾ інтернату.
²⁾ вихованців.

ля літа, та кого нарешті зовсім зоставляно на другий рік в тім самім класі.... а потім — можна їхати додому! „Додому!“ яке гарне, яке liebe слово!

В салі видно теж чимало вихованців з п'ятого та сьомого класу, (низчих класів уже давно нема). Правда, їхній учебний рік закінчився ще вчора, але не всі ще встигли пороз'їжджатися. Вони теж не без цікавості чекають, які будуть результати сьогоднішньої педагогічної ради.

То там, то тут гуртується якийсь купочок учеників, тай веде розмову про літо, про канікули, про „волю вільну“.

— Ох, та як же я здорово сьогодні вплюся — голосно марить один хлопчина, солодко приплющуючи очі. По якійсь годині він матиме повне право піти с пансіона в город, блукати по вулицях, заходити до ресторанів, — одно слово, коїти що схоче.

— А я сьвяткуватиму сьогоднішню днину ще краще, ніж ти! — хвалиться другий, що очевидячки має такий самий нахил до забороняних втіх: — Я поїду на Дніпро, покатаюся на „душоубці“. От коли катанням вдосталь поохотюся, і вина не забуду.

— Ви щасливі, бо знаєте, що на экзаменах не провалилися, — каже с комічним сумом ще один парубчак: — ну, а міні мабуть зараз прочитають, що совіт прирішив мене сключити!.... Ну, тай я вже щось придумав! Якщо справді мене сключать, то я перш усього роз'юшу в кров пику — Йірічєкові та провалю йому голову, а собі — кулю в лоб!... Я вже й револьвера покупив...

(Йірічєк — чех, вчитель грецької та латинської мови; всі вченики страшно його не полюбляють).

— Колдсто!!.... мнлий!!.... чогось через лад патетично скрикує ще один споміж гурту: — Адже ж і мене мабуть сьогодні сключать! Дайже міні стиснути твою руку, я вчиню те саме, що й ти.... достоту те саме! Тільки я не з револьвера смерть собі заподію....

Тут він на хвилину зупиняється і далі каже замогильним голосом:

— Я побіжу в кухню тай... кинуся крізь вікно на бурковку!!

Гомеричний сьміг був нагородою жартунозі: пекарня знаходиться в найнижчій поверсі, крізь її вікна видко тілки ноги перехожих.

А онде коло вікна стоїть у салі другий купочок. Тут позбиралася самісінька „арістократія“ школи, діти великих багатирів. Тутечки чутно балачку про розкішне літування в маєтках. Деякі голосно вимовляють свої *ria desideria*, та ті *ria desideria* такі нецензурні, що навіть Корніцький дуже-дуже здивувався, дарма що він знає свою „паству“ гаразд.

— А знаєте що, добродіі? — чується заява: — літо літом, а варто було б і сьогодні дещо зробити. Ідьмо в люпанар цілою кумпанією!... Ну, що ви на це?

— Це до діла! — одповідає хтось ораторові: — талез міні прийшла в голову ще геніальніща гадка: берімо з собою Гроновича!

Розітнулися загальні вигукя смівчуття. Гронович — це соромляжкий, наймолодший хлопець із шостого класа. Миттю витягли його на кін, тай оголошили йому рішенець товариства. Гронович одмовлявся. Зачалися вмовляння, пересвідчування.

— Та поїдь-бо, голубчику! — умильно просить один здоровай, обіймаючи хлопця. — Поїдь!

ароби міні цю втіху От цікаво буде побачити, як Гронович там справуватиметься! — додає він ніби а patte.

— Я крізь щелину дивитимусь на його! — хвалиться ініціатор „геніальної ідеї“.

Гронович силується втікти з цієї кумпанії. Його не пускають.

— От свиня! товаришам приємності не хоче зробити! — докоряє йому патріарх шостого класу, бородастий велетень, с таким виразом обличчя, що трохи складається на Пріана. — Годі-бо тобі за самісінькими книжками сидіти: чи ти вже й тепер хочеш бути професором, чи що? А от краще поїдьмо з нами: там буду професором вже Я Вивчу тебе по всім правилам скуства Я сподіваюся, ласкаві добродію, — вдається він вже до гурту, — що в цьому ділі я маю право на професорський диплом?! „Professor moschandi“! Ні, не так! professor artis amandi

Гучний регот. Задумали новітньому професорові навіть оплески. Але Гронович якось відерся таї утік. Всі нарешті, втомняні реготом, позамовкали.

Поуз веселий гурток поволі пройшов теж шостокласник, Петрусь Химченко: сухорлявий хлопець, не дуже рославий, з насуповатим видом. Перво він мав задуману, заклопотану постать і дививсь у землю, але порівнявшись із „аристократами“, він підвів голову: ехидкувато глигнувши очима, він як найгодісніше одхаркавсь таї илюнув на підлогу. Харкотиння впало біля чобота грузенського князя Саванашвілі. Всім спротивилося. Вираз огиди пролинув по всіх обличчях. Химченко усміхнувся: він харкнув навмисне, щоб роздрочити „аристократів“.

— Скотина! — пробубонів князь, коли Хим-

ченко одійшов далеченько. Товариші мовчки хитнули головою на знак згоди.

А Химченко звернув із салі в довженний коридор. Дорогою встрівши знов двох „арістократів“, він піби-то ненароком штовхнув одного ліктем під бік.

— Чого пхаєшся? — сердито сснтав той: — ей Бо', в вухо заїду!

— Попробуй! — одвітив Химченко зовсім спокійно: — ти міні даєш в вухо, а я тобі в твою дворянську щоку! Тобі ж достати ляпаса по щці зовсім не те, що міні — міщанщові....

Мабуть, скривдженому були руки Химченка по знаку, чи що, — він обмеживсь одним словом: „Мужичина!“

— Я мужичина, а ти -- лягава порода, сеттер! — ідко одказав той: — У-у-у! дворянчику мій!

„Дворянчик“ лиш почервонів і вкупі з другим товаришем пішов собі далі.

— Химченко, що ти виробляєш! — з лагідним докором вимовив білявий хлопець Стульцев, наближаючись до Химченка. — Ти сьогодні вже через лад до всіх вязнеш, геть до всіх налазиш, геть усіх чіпаєш, -- так, як ще ніколи. Я вірю, що тобі не солодко на душі, але ж чим усі винні? В тебе зденервування, але ж чому воно має окошитися на твоїх товаришах?!... Що ти, Лермонтовским Демонном або Печориним хочеш бути?!.... Отямся, мильї! — з добрячим сьміхом закінчав він. — Ти не дурень: побач, що ти себе не героєм являєш, а тільки на сьміх піднімаєш!.... Кажу тобі це, бо люблю тебе.

Стульцев був колись закантичним приятелем Химченка, тільки ж остатнього місяця той не хтів

уже з ім товаришувати, ба навіть даяв його раз-у-раз. Добродушний Стульцев, що був іще зовсім дитина, все прощав своїйому колишньому приятелю.

— Одчепись од мене! — розсердивсь Химченко: — я вже тобі казав, що ти золота серединка і ніщо инче! *augea mediocritas*, що хилиться її сюди, й туди. Не требую я зовсім ані твоєї нікаторої прихильности, ані будь-чиві.... Ач, яка любвеобильна душиця! — іронічно казав він далі: вчора він був адвокатом Корницького, а сьогодні — аристократиків!... Підлиза!...

Він ущипливо зареготався. Стульцев постарався не скривдитись тай одказав знов так само прихильно:

— Ну, й не сором тобі отаке верзти?! Чи ж ти мене не знаєш?! Ані до вихователів, ані до „аристократиків“ я не підлизуюся, а сперечався с тобою тільки тому, що в міні заговорило почуття правди.

— „Почуття правди“! — крикливо перекривив Стульцева його колишній приятель: — Гм! „почуття правди“!.... Спасенне слівце! все, що хочеш, сюди вбгаєш.... Так я тобі, новітній апостоле, от що порадою: через те саме „почуття правди“ бігай-но до Корницького тай донеси йому щось на мене! Скажи, наприклад, що я псую товаришів, намовляю їх проти начальства. Не бійся, це не донос буде: це буде послідок твого християньського „почуття правди“....

Стульцев пильно подивився на Химченка:

— А знаєш? я скажу тобі, що з тебе порядний егоїст.... Ти зовсім не вмієш цінувати ласки, а приймаєш її мов даннну. Адже геть усі товариші дивляться на тебе, як на скажену собаку, тільки я один не сердюся на всі твої лайки, а ти й мене, мабуть, хочеш одіхнути од себе.

Той мочки повернувся тай був пішов. Стульцев раптом подався за ім.

— Прости, прости міні, мій милий, — ласкаво забадакав він: — ну, вибач міні мою лху мову! — З ціми словами він обійняв Химченка; той, зрештою, заразісінько взволився з обійнів. — Та ну, прости міні: я не повинен був сердитись на тебе, бо знав, що ти сам тепер страждаєш од своїх нервів.... Тільки ж і ти повір міні, що коли я обороняв наших вихователів, то робив це з щирого пересвідчення: я не бачу, щоб вони були такими розбійниками, якими ти їх нарікаєш.

Химченко, що вже був втишився, мало не цибував на місці.

— Не розбійники?! — накинувся він на товариша: — не розбійники?!.... А чи признають вони за нами які небудь ненарушні права? Чи дозволяють вони нам мати свої волі хоч трохи? Чи не гноблять вони нашої думки? Чи дають нам хоч слівце сказати? Чи приймають вони наші докази?.... Ні, ні! Ми задля їх — череда, стадо баранів! Ну, одвіть що - небудь, підлизю!

Стульцев із сумовитим осьміхом сказав: — Тут є пересада.... А в тім, навіщо нам дуже багацько волі? Ну, от візьми, наприклад, мене: особистих привіллєгій я ніякісіньких не маю, живу в тих самих умовах, що й ти, а проте не біснююся, як ти. Тай другі товариші....

— Бо й ти, й другі товариші — або підлизю, або товар!.... Та ну, їйди, їйди собі, цілуйсь із іми всіма! — гримнув Химченко тай пішов осторонь од Стульцева.

— А я тобі знов скажу, — гукнув йому той

наздогін: — хоч у тобі в багацько благородства, а ще більше — мерзенного егоїзму!

Химченко вдав, ніби того не чув, і попростував у „музикальню“. В тій кімнаті він побачив двох п'ятокласників. Перший з їх був юний шкільний віршовник. З розкудланим волоссям, сухорлявий мов скепа, він стояв посеред хати, та патетично показував пальцем на куток, де на стільці сидів його товариш.

— „Ти реаліст!!“ — с палким жахом вигукував він. А „реаліст“, гладенький, з монгольськими очицями спереш ліктями на спинку стільця й сидувався (хоч даремно) відтворити своїми очима погляд Мефістофеля. З квазі-саркастичною усьмішкою, з сожальніням хитаючи головою, він процідив крізь зуби: „А ти і-де-а-ліст“....

Здається, що як реаліст, так і ідеаліст однаковісінько були п'яненські, бо обидва не спостерегли Химченка.

— Що ж! хіба „ідеаліст“ не є почесний титул??.... спалахнув поет: — Твоїх змагань мета — чотирі тисячі карбованців жалування, а я.... я вдовольняюся й удодовольнятимусь самою славою!

Химченко не втерпів.

— *Lebrun de sa gloire se nourrit,
Ainsi voyez, comme il maigrit!* —

Як стій виголошен вів по адресу сухорлявого поета тай виїшов з музикальні. Сцена ідеаліста з реалістом розважила його, але скоро він вернув до салі та побачив своїх товаришів, знов йому заманулося доікти ім чимсь. Та не ветиг він нічогісінько вимізувати, бо Корніцький зараз покликав свій 6-й клас до „директорської“. Вкуні з другими пішов

і Химченко, котрай досі менче, ніж хто, інтересувався своїми одмітками.

Директор почав читати „іспитові відомості“. Класний наставник Корніцький перегортував та вивіряв уже виготовані аттестації своїх „воспитаників“. Прочих педагогів зовсім не торкала справа читання одміток. Деякі навіть заразсінько вибралися до дому, а ті, що лишалися, стали собі оддалеки й розмовляли, та інколи такечки голосно, що аж до вух учеників доскакували речення: „А в мого партнера зараз таки пісьля першого роббера“... „Я ж кажу йому: „тузом, тузом!“... Гуляти в карти вчителі тяжко любили; вченики якось підслухали слова самого директора: „Людина потребує душевної боротьби. Якщо тая боротьба не нагоджується сама собою, природно, то треба її вшукати, викликати штучно. От за що я кохаюсь у картах“...

Один лиш честолюбивий Пірічек ані додому не пішов, ані карточною розмовою не зацікавився. Директор ганив одмітки того чи нічого ледаця, а Пірічек мав за свою сьвяту повинність докірливо помавати головою та навіть додавати власні повчаючі уваги. Не важко було побачити, що директор не радо слухає, як Пірічек помагає йому виховувати; тілки ж процес виховування, очевидячки, мав у собі щось солодке і чехові подобався; опроче, Пірічек був глибоко персевідчений, що це діло не піде без його до прикладу.

До Химченка дійшла черга вже вкінці всіх. — Директор прочитав його одмітки.

— Ну, та з вами я маю поговорити особне, — сказав він, а потім, вдаючи ся вже до всіх шостокласників, обьявляв, що у Корніцького вони можуть узяти і свої аттестації, і однуєскні білети. Весела

юрба школярів, с Корніцьким на чолі, рушила геть з „директорської“ до інакшої кімнати, а тутечки зосталися тільки директор та Химченко.

Передше ніж почати розмову, директор був витяг порт-табак, щоб закурити цигарку тай незнарошна впустив його на землю. Тоді він кинув погляд на Химченка, — хлопець стояв непорушно, спокій-месенько дивився на впавшу річ, та навіть наміру не виявив підійняти її. Директор накопив губи, нахилився тай підняв порт-табака сам.

— Господін Химченко! — поволі почав він, закурюючи цигарку та розкинувшись у кріслі. — Господін Химченко! Що має значити те, що ви, двох остатніх місяців, зовсім не вчилися? Доти ви були ідним з найперших учеників, а тепер стали аби яким... Це все ліньки наробили! бо не скажете ж ви, буцім ви неспособливий!

Химченко стояв мовчки, втупивши очі в свій чобіт.

— Не можна жити на відсотки с колишніх знаттів! Треба ще її далі вчитися!... Та чого ж ви мовчите?!

Химченко швидко зирнув був директорові в вічі тай ізнов зробився ніби кам'яний.

Директор не казав більше ані слівця. Мовчанка тяглася мінут зо дві.

— Не знаю я, якої болячки треба од мене, — зговорив нарешті хлопець трохи зухвально та ще її плечима здвигнув: — Я зовсім не знаходю, щоб мої одмітки були погані: двійок зовсім нема, є щось із три четверки, є й одно п'ять. Через віщо ж ви кажете, що я не вчивсь?... Та хоч би її не вчивсь? Аби б я двійки не мав — от усе, що сьміє вимага-

ти школа, а чи треба вчитися ще краще, то вже моє діло, звеліти ж міні ніхто не має права.

— Ви тільки зухвальним резонером умієте бути! — спалахнув директор: — в шостім класі, ви вже мусіли б тямити, що не задля одміток ви вчитеся. Ви кепітніщі, ніж багацько ваших товаришів, то й одмітки ви повинні мати кращі од їх! Повинні! Чувсте? і ми сьміємо цього вимагати... Ну, чого ж ви мовчите?... Та одвічайте що небудь!...

Але Химченко, учувши такий тон директора, уперто мовчав на злість йому: на всі питання свого начальника він не хтів одповідати ані словечка; вовкувато вперши очі в землю, він вдавав, ніби нічогосінько не чув.

— Знаєте що? — зговорив тоді директор, зміняючи начальницький тон: — залишимо цей спосіб розмовляння. Адже вас сьогодні одпускають, я вашим старшим не буду аж два с половиною місяці, — спробуймо ж побалакати щиро, одкрито, невдачно: не як вчитель з учеником, а як два знакомі. Ви не затаюйтесь у нічому: наша розмова зостанеться між нами, а говорити на прямоту — вигідніш, і охитніш... Ну, скажіть: а правда ж ці два місяці ви не вчились?

— Не вчився, — довірливо признався Химченко.

— Чому ж то так? Передше ви були зразком послуху та пильности.

— Не зділю вчитися.

— Через що?

— Я не знаю, нащо я мав би вчати тих греків та латинів та таке инче.

• Вам цього й не сьлід знати! Ви — вчітесь тіл-

ки, а що вам корисне та що ні, про те вже знаємо ми, педагоги.

— Коли дивитися на справу тільки так, то міні й не випадає вчитися на більше, як на трійку, се бо то аби с формального боку ніхто с педагогів не міг до мене причепитися та вигнати з школи. А я хтів би й сам тямити, навіщо тра вчити грецину та латину..... Між тим міні здається от що: якщо за той час, коли я мав би вчити греків та латинів, я прочитаю якусь путню книжку, то матиму собі більше користи, а втрату користи од древніх мов нажену в усякім разі тим читанням.

Директор із жахом глянув на хлопця:

— Чи не читання, бува, й напровадило вас на оці гадки?

Химченко повагавсь, та одвітив: — „Єге ж“. На запит, що іменно він читав останнім часом, він, в повній сподіванці, що директор не зужиткує слів його й не накладе на його ніякої дієцплінарної кари, назвав гостро забороняних авторів: Писарева, Добролюбова, Спенсера (Про Ренана однак змовчав).

Остовілий директор вже був ладнався розгріматись, коли згадав, що розмова ця — частна. Він вдержавсь і розпитував далі.

— Ну, об класічних мовах ми поговоримо ще пісьля, а тепер виясніть міні, чому і з закона Божого в вас тільки три?!

— Бо батюшка каже вчити веі священні тексти в катехізісі на памьять, дословно та ще й по-славьяньськи, а не в росіньськім перекладі. Одно — що це дуже важко, а друге.....

— Слова Господа нашого Ісуса Христа та а-

постолів, а вам важко!! Сором, сором таке казати!...
Добрій з вас православний християнин!

Химченко хтів був заприпитати: хто знає, чи є Бог не то що православний, але й будь-який? Тільки він чомусь не зважився вимовити цю думку. Намість того він сам снітав:

— А ви хіба пам'ятаєте тепер ті тексти? Директор брехати не хтів, то й змовчав, буркнувши тільки: „Резонерство!“ Щоб викрутитися з цієї халепи, він швидко додав: — „Тай у загалі ви не дуже релігійні. Я вже скількиє разів мусів вам докоряти, що ви в церкві спераетеся сивною об стінку!

— То що є того? Хіба Богу молитися спина людини, а не душа?!

— Оттак пак! Зміркуйте: я ваш директор, земний начальник, і ви в розмові зо мною не сьмієте стояти криво; а в церкві ви розмовляєте з Богом, не з земним, а з небесним владикою!

Хлопець скинув пильний погляд на директора: він не розумів, чи щиро говорять директор, чи тільки так, з обов'язку.

— Та коли я схочу молитися, то й лежучи молитимуся щиро, а не схочу — то й стоячка нічого сьнінько не вдіє! — одказав він.

— Резонерство!

— Але чим „резонерство“?

— Резонерство, кажу вам!! — нетерпляче обрізав хлопця директор. О, він ще й не знав-не відав про сьогорічну сновідь Химченка, а що б він був тоді сказав!..... Вчителя релігії Химченко ненавидів мабуть чи не тяжче, ніж усіх инчих вчителів; тимто, коли довелось йому сновідатися та коли той піп снітав його про гріхи, він скорчив безневинну гримаску, а потім, ніби дуже засоромившись, прошед-

тав ледві чути, тоном євангельського митаря: „Я татуса й мамуні не слухався“. Учувши таку одповідь од 16 літнього хлопця, він аж позеленів тай швидко дав йому „одпущеніє“.... Директор про те нічого не знав.....

— Ну гаразд. — сказав директор, помовчавши: — виходить, що класічних мов ви не вчите тому, що не бачите з них користи, а закона Божого — тому, що система його викладу вам не до вподоби..... Перейдімо тепер до фізики, алгебри та геометрії, — ви і тут маєте тільки трійку. Чому ж це так? їх вчити не прищає й Писарев, — додав він с торжеством.

Химченко подумав - подумав тай став ні в сїх, ні в тих. — А тут я лінувався, — тихесенько одрік він.

Директорові не часто доводилося чути од учеників таку щирю сповідь, — він аж сполохнувся на місці.

— Лі-ну-ва-ли-ся! — протяг він. — Гм!..... Отож і класиків ви попросту лінувалися вчити, а не в корпености їхній сумнівалися! — сказав він уїдливо.

— Зовсім ні! Не знаю, чому ви міні не вірите: адже ж, сами ви сказали, розмова наша — приватна, і я не маю причини підманювати вас.

— Вчітьєся класиків! вони дуже-дуже корисні! — тільки й знайшов директор сказати на те. Сам він учивсь у гімназії старого типу, ні бельмеса не тямив у грецькій мові, а й латиньську забув до нащадку. Про це знали всі ученики, але він, в ролі директора класічної гімназії, вважав за свій сьвятий обовязок оборону древніх мов, навіть при доте-

перішній системі їхнього викладання в російських гімназіях.

— Де ж вона, тая користь? — одказав Химченко: — ніякісінької розумної думки ми звідти не набуваємо! Єдине знаття, яке од нас вимагають: знати, чому тут стоїть *conjunctivus*, а там *optativus*, або чому тут в *дв*, а тамечки немає! Ніякісіньких инакших коментаріїв чувати не лучається.

— Дак що ж! І *conjunctivus* має велику вагу задля розумового розвитку, має! — промовив директор зовсім автоматічно: — Та побалакайте ви з Богомиром Івановичем (Йірічеком): він краще за мене витолкує вам усю вагу класіків.

Хлопець усміхнувся.

— Ні, я вже не хочу й сахаться до його! він міні знов одвітить: „з життєписів видко, що всі великі люде знали грецьку та латиньську мову; звідси бачити, що без знаття класічних мов людина нічим путнім не буде“.

Усміх Химченка директорові не надто сподобався, а доказ Йірічека видавсь йому дуже непотанним.

— Ато ж!... — сказав він. — Та ще от про що погадайте, — додав він трошки сентіментальним тоном, протягуючи кожне слово: — Як то любо, вже по виході з гімназії, знаходячись на службі, розгорнути часом на одгалі Вір-гі-лі-я або Го-мее-ра!... прочитати їх в оригіналі та хоч на часинку одірватися од банальностей буднього життя... Висока втіха! — Директор впадав у сентіментальний патос.

— Гм! А ви ж ізвідки знаєте, що це так любо? — наївно спитав хлопець, гаразд відаючи, що директор не то Гомера, а й Корнелія Непота не втне,

Питання страшенно обурило того:

— Якщо я говорю, значиться знаю! — грізно окрикнув він. — Жалкую, що завів мову з вами! бо не вмовляти вас варт, а варт, щоб ви у страху побували, от що!... Ви тільки й зугарні, що резонерство та казуїстику розводити! „Чому це?... звідки це?... нащо це?“ ото всеньке ваше лепетання, — перекривив він Химченка ніби дитинячим діскантом. — „Добре, що я тепер довідався, яка з вас цяця!... Ви міні й усіх ваших товаришів поспеєте та згидите, подаючи їм приклад лівинства, неслухняности та „чому це так?“ О, я тепер добре розумію, чому це дехто вже й тепер до нас бою не має! це ви їм усяку погань натуркуєте, до лукавности призводите, ви, ви!... Стережіться! передумайтесь! передумайтесь, бо зле буде! — скінчив він, стукаючи палцем по столі. — Передумайтесь!! — віщо повторив він.

Оцей зворот бесіди був таким несподіваним, що Химченко ніби до місяця прикипів тай стояв, наче дублений. Насилу здобувся він на слово.

— Ви ж сами присогласили мене до прямоти та до щирости, до розмови „знакового з знакомим“... Я на вас увіряв, а ви...

— Мовчать!!! Моя повинність — або вас переробити, або збутися, щоб ви, мов пошесть, не знівечили усенький свій клас... Хлопчина, підліток, що од горшка два вершка, а резонувати сьміє!?!... Ні, ні, паночку: гімназію засновано тільки задля виховання справедливих горожан Росії, а не якихсь розбишак. Гімназія — це школа державна, — значиться, не гімназія для вас, а ви для гімназії. Затямте! Всякі примхи та вередування з головоньки вашої велемудрої повикладіть!... А до речі: в голові вашій щось непевне одбувається. Так ми всі сьогодні

на совіті говорили, і бумагу до батька вашого про це виготовили. Тую бумагу ви оддасте батькові самі, особисто. Ми йому радимо звернути пильну увагу на стан вашої головоньки таї питаємся, яка його думка про цев діло: хай він міні одпише... Ну, можете йти.

Вийшовши Химченко з „директорської“, ходив по салі мінути зо дві, увесь схвилюваний. Кров йому аж кипіла. Нікого с товаришів не було видко: хлопчак самотою блукав з одного кінця салі в другий, з посупленими бровима та з втупленим у низ поглядом.

II.

До недавнього часу Химченко вчився дуже добре, переходив з класа в клас іс першою „нагородою“ *), був дуже слухняним хлопцем супроти вчителів; вони нарадуватися не могли на „втішну дитину“, знов же й „утішна дитина“ второпати не могла, яким то способом можна, бува, не любити вчителів: адже вони такі добрі, такі гарні! Та в шостім класі приключилася халепа. Спершу хлопчак був прочитав писання Білинського, — дитиняча гадка прокинулася; далі він роздобув твори Писарева та познайомивсь із йими, далі — дістав ще деяких недозволяних авторів. Найбільше спинив на собі хлопчаківу увагу Писареський реалізм. Тільки ж той реалізм мусів перевернути усенький дотеперішній його свѣтотляд: все, що з дитинячих літ подавалося досі Петрусеві як найрозумніща аксіо-

*) З відзначенням.

ма, тепер мало явитися найдурніщою брехнею. Отже хлопцеві солодко, хоч і млосно, було зрікатися всяких дотеперішніх „аксіом“, одної по одній; кожне слово Писарева дихало йому такою несперечимою логічністю, такою любовою свіжістю, такою принадою новітності, що він із якоюсь аж скаженою втіхою взяв ламати й руйнувати той моральний будинок, котрий досі будувався в його душі на підвалині авторитету старших: його молитовником, його оракулом зробився натомість Писарев. Розквічання Пушкіна, непотрібність естетіки, „розумний еґоїзм“, утилітаризм, перевага думки над вірою в усякі святищі і т. і. — все те бурхливим потоком ринуло в хлоп'ячий мозок та й вчинило тамечки цілу революцію. Хлопець був почав дивитися на життя геть інакше, ніж доти; тільки ж, звісно, життя він ще зовсім не відав, а через те новонадбані погляди не одразу могли встоятися, не одразу зсілися й зробилися суцільними, — в голові Хімченка опинився якийсь хаос, якесь *mixtum compositum*. Іноді проявлялися хвилини реакції: були такі менти, що хлопець насправжки, не шуткома, вважав реалістичні ідеї Писарева за спокусу од диявола, лякався пекельної кари за кожну самостійну думку, чекав собі пекельної кари навіть за непошанування Пушкіна.

Боротьба, яка постала в душі Хімченка, одтягла його од шкільної науки. Найсамперед жертвою „реалізма“ впав „Закон Божий“, а потім — древні мови. Скоїлося це не тільки в силу принципів, а й через те, що і піп, і Йірічек дуже мало наближалися своєю особою до писаревського ідеалу. Натомість Хімченко з більшим запалом вдався до читання всякої забороняної літератури. Трохи згодом хлопець залишив і фізіку, а скоїлося це знов таки через у-

чителя, котрий обурив Химченка таким реченням: „Бог навмисне звелів річкам замерзати споверха, а не спідспода, бо инакше була б покинула вся риба“..... Зминуло ще трохи часу, — боротьба новітніх принципів з первісними посилювала в Химченка настільки, що він не тільки од шкільного вчення одкинувся, а й геть усякі книжки читати залишив. Цілими днями він мотлявся по всіх кутках і нічогісінько не робив, опроче як розумував, — розумував, нудився, мучився, сумнівався.

Насунувся кінець апріля, почалися екзамени. Всі шостокласники закопалися в книжки, тільки один Химченко не вважав за потрібне вчитися. Теперечки він иноді не мав навіть с ким словом перекинутися, а через те мусів більше аналізувати себе й усеньке около. Скінчилася справа страшенним зденеруванням.

Що носило на собі печать авторитету, все мучило хлопця. Вчителів та вихователів він устиг зненавидіти ще передше, до екзаменів, та в маї ненависть його проти них дійшла до краю: вже не тільки самовольство вчительське, а й звичайміські вимоги дисципліни доводили його до сказу. Саме слово „начальство“ стало Химченкові мерзеним, падлюшним, а вже ж вимовити: „наше начальство“ він мав би собі за дуже велику ганьбу. Ненависть дійшла аж до курйозів. Була в Химченка люба приказка: „В мене свій цар у голові“ *), та якось він як стій

*) Російське прислів'я, що має значити: „Сьліпо слухатись чужого розуму не буду, — в мене в власний глузд“.

вразився тим словом: „дар“. Спершу він був хтів казати напередки: „В мене свій президент у голові“, тільки ж зараз зміркував, що це вже занадто велика сьміхота; він зважився краще геть одзвичаїтися од таких непевних прислів'їв.

Супроти товаришів настрої Химченка зробився к маю теж дуже ненормальним, ба й нестерпучим. Вже й раніше хлопчина був голосно проповідував у класі, що чесна людина повинна бути в опозиції до будь-якого начальства, бо мовляв, „усяке начальство — то є ватага гнобителів“; а хто не хтів згоджуватися с цім тезісом, того Химченко нарікав товарякою, підлогою та „середнюю“. Ба трапилось так, що проти Химченкової проповіді про рівноправність виступали переважно тії з його товаришів, що були дітьми або аристократів, або багатирів. Химченко за минулих років не дуже-то журився питанням про суспільні стани, до шостого класу він не встиг навіть зміркувати, що він плебей (дід його був міщанин, а батько — повітовий чиновник); аж у спірках с товаришами довелося йому торкнутися й плебейства. Спершу треба було принципіально стати в обороні демократизма супроти аристократизма, а швидко справа перейшла ще й на особистий ґрунт. Химченко зненавидів таких товаришів уже не за принципи, а попросту за індивідуальне несимпатичне поводження, яким визначався кожен споміж їх. Рівночасно прокинулись у нім демократичні гордощі та чуткість на всяку образу плебейської чести. Отже нервовість ізробила його дуже вразливим: в кожнісінькому (иноді навіть безневинному) слові „дворянчика-аристократа“ він зміг добачати ображаючий натяк. Став він силне мізкувати: з якої речі не всі на світі рівні? з якої речі єсть дворяне та

мугирі? з якої речі „відні риються, другі потом їх тілки миються“! Вважаючи це за величезну неправду, він узагалі лютував на сучасні обставини, а класним аристократенкам та плутократенкам силувався допікати, чим міг. Між инчим, на злість ім, він узяв зневажати всяке десогит, бо казав, що всі форми пристойности — паньські витребеньки. Іноді, вдягшись як найкумедніше, Химченко оббірав собі в дні одпусків найлюдніщі вулиці задля проходки, чим сердив „паненят“ дуже. Та все таки, не вважаючи на повсякчасні сварки, до мая хлопець іще держався деяких меж супроти товаришів. У маї ж діло дійшло до правдивих скандалів: Химченко зачав сам налазити до нелюбих товаришів тай лаявся з іми без усякої приключки з їхнього боку. На щоденні скандали обурялося й скількись таких самих плебей, як і Химченко; а досі, в суперечках хлопця з класною аристократією, вони білше прихилилися на його бік. На таких-о школярів він накопався з іще гіршою лютостю, ніж на „аристократів“, продражнив їх і „серединою“, і „паразітами“, і ще тисячою инакших, не менче прихильних назв. Певне, що результатом була сварка Химченка трохи не з цілісіньким класом. Він почав титулувати геть усіх своїх товаришів „падлюками“, тай не минало дня божого, щоб він з іми не заідався: здавалося, що він умисне шукає якої-небудь приключки, аби причепитися та налаятися; а вже ж хто тілки був не грубіяном проти начальства та не ворогом проти „дворянчиків“, той міг сьміливо сподіватися, що Химченко знайде до чого причепитися та налаяти, мов останню цсюку. Остобісів та остит! Химченко усьому класові, наче болячка. Щоб і себе заспокоїти, і ворогам помститися, він инколи викидав штуку вроді

от якої. Вчинить, було, Йірічек або другий учитель що-небудь зовсім неояльне (напр., скаже грубу образу) супроти якогось вченика, Химченкового ворога, котрий вчиться погано таї дуже мусить побоюватися екзаменів. Звісно, такий покривджений мовчки проковтне ущипливе слово; отже Химченко, вовсім непроханий, сьміливо підніметься й холодно-кровно, без зухвалости, завважить учителеві, що він переступає устами міністерства просьвіти, бо лаятися та ображати честь ученика він не має ніякісінького права. Вчитель, може, й дуже закинуть, талез ізмовчить. Пісьля урока ворогуючий товариш Химченка, порушений його „благородним геройством“, підійде до його, щоб помиритися, а „благородний герой“ одіхне простягнуту руку та процідить крізь зуби: „Це я зробив тільки з прінціпа... А ти — товаришка“..... Певне, що такі-о товариші ставали вже найгіршими його ворогами.

Весьнюку неприянь товариську хлопець приймав із якоюсь хоробливою втіхою: він почував таке саме задоволення, яке почував аскет, коли нічого не їсть днів десятеро, або коли поволі спалює свою руку на жаровні. Тільки ж за два тижні до кінця шкільного року те „самодовлінне“ зникло, зникло через те, що надійшла черга на екзамени фізики, математики, історії. До передніх екзаменів — грецької й латинської мови та „закону Божого“ — Химченко вмисне не готувався, бо вважав їх за непотрібні речі, а теперечки зміркував, що коли він хоче бути посьлідовним, то вже ж коло фізики йому треба заходитися с подвійною енергією. Він і взявся був за книжку, але працював не дуже горливо, бо встиг одзвичайтися од роботи. І побачив він, що заїдатися с товаришами — лекше й багацько любіше,

ніж учитися. Тоді все його самозадоволення зникло як стій, намість того в голові його загніздилася дуже болюча, нудна думка: „Я надлюка, я тільки фразер, я бо тільки фрази червоні та гучні вмію казати, я й у житті буду трутнем суспільности, я лінюга, а через те мої товариші, яких я зневажаю, мабуть чи не більше вдіють добра громаді, ніж я!“ Остання гадка довела Химченка до зневіри, і нерви його вкрай розкрутилися. З одчаю, він іноді кидався до роботи з палким бажанням учитися, та ба! виявилася друга халепа: геть зденерований, Химченко не міг працювати гаразд, не міг сконцентрувати свою думку на предметі; йому ж здавалося, що це він або лінується, або — ще гірше — од нічогонероблення він став ідіотом. Звісно, такі догадки тільки погіршували справу. Озлоблений хлопець залишав роботу таї кидався знов до сварки з усім світом. І ото, було, настирюється, настирюється він усім товаришам днів двойко, а потім зирк! — вже він знову в меланхолії: бокує од усіх, до нікого не балакає, вважає себе трутнем, надлюкою, егоїстом. „Що я досі діяв?! що я досі діяв?!“ завдає він собі питання в одній-самотині: „Я дурів, мов мала дитина!“ І здається йому, що він із зав'язаними очима блукає навманя по якихсь замарках або по драгвині, де далі-далі завалиться, і земля його поглине. — „Ні! ні! треба швидче вдатися до роботи“, — рішає хлопчага, і справді приневолює себе обернутися до занять. Та недовго це тягнеться: і ліньки нападають, і слабкі нерви перебивають, — через день хлопець кидає роботу. Почне він тоді подумки обговорювати всякі „реалістичні“ тезиси та вимоги, порівняє їх з дійстністю, побачить, що і вчителів, і товаришів своїх він не може назва-

ти сьвятими людьми, тай..... миттю підбадьориться! Знов на якийсь час нема нікому спокою од Химченка, знов він усім надбридає, аж доки яка небудь обставина не кине його в новітню меланхолію днів на двоє..... в меланхолію, щоб пісьля неї упьять налазити до всіх їедзьом двоє других днів.

Дивним дивом экзамени зминули йому не нещасливо, а деякі він поздавав навіть з виблиском, дарма що працював найменче од усіх штокласників: в пригоді йому стали зостанки давніщих знатів. На геометрії (це був послідній экзамен) Химченко був би неодмінно провалився, коли б не побачив, як мучиться один його дуже некебітний товариш, не можучи второпати декотрих важких теорем. Химченко був тоді у періоді самобичування, то й пожалував бідолаху; щоб допомогти йому, він укупі з ним узяв розбірати ті трудності. Результати були такі, що обидва хлопці вискочили з экзамену „благополучно“.

III.

Химченко все похожав тай похожав по салі, злісно міркуючи про директорове віроломство.

Зближився до його саме отой товариш, що йому він поміг на геометрії.

— Ну, дякую тобі од усїї душі! — щиро сказав він. — Якбищо не ти, то мене б напевне були зоставили на другий рік - - отже ж тепер дали перевод навіть без поправки!..... Ій Богу, ти далеко кращий, ніж за якого тебе вважають!...

Він вдячно та ласкаво потиснув Химченка за руку.

Першим пориванням Химченка було стиснути й йому руку й одвітати на щирю мову хлопчини такою самою ласкавістю. Однак, несподівано навіть собі самому, він жорстоко висмикнув свою руку геть і насмішкувато скривив губу.

— Стидався б нагадувати за ту милостину, яку я тобі подав, наче зайвий шаг старцюзі! Адже своїм власним розумом ти не був зугарен зрозуміти навіть те, що в книзі написано: не зугарен був вивчити звичайнісінький врок!..... Ех! — додав він, махнувши рукою: — вік ти звікуєш трутнем, до віку висітимеш на чужих плечах..... Та не бійся, не лякайся, любчику мій: замість розуму, ти матимеш протекцію й не загинеш у світі. Знаєш? як у Некрасова:

Тих и скромн, как овечка,
И крѣпчек лбом,
До хорошаго мѣстечка
Доползешъ ужем.....

— Ач, який пророк вишукавеш! — перебив покривджений „старцюга“, потім плюнув і пішов, згадуючи прислів'я: „я до тебе з серцем, а ти до мене с перцем“. Химченка щось схопило за душу. Спершу він був хтів наздогнати ображеного товариша, обійняти його за шню й перепросити; та зараз же здалось йому, ніби це буде сьміхота, і він не побіг. В душі він докоряв собі за грубі слова, сказані навіть не зо зла, а так, не звать за що.

— Нічого! — потішив себе він: — краще нехай мене вважають усі за погань, ніж за що путне. Нехай усі відносяться ворожо!.... коли я справді в щось добреє, то тому, хто мене вважа за мерзеного,

розчаруватися буде любо.... А коли я мерзота, то нащо ховатися?

Заспокоївши себе отакою мовою, Химченко увійшов у ту кімнату, де Корніцький видавав одпущені білети. Уже всі вченики давно побрали їх і поросходились. В кімнаті zostавались тільки четверко, балакаючи з своїм класним наставником.

Наставник шостого класу, Корніцький, був вихователь зовсім інакшого типу, ніж директор. Той було грімає, лається, не дасть ученикові й слова зговорити; він і в „ширїй“ розмові з Химченком не зміг аж до кінця спинити свій авторитет. Корніцький навпаки: щоб держати свій клас у послуху, він мав за найпершу річ гаразд пізнати душу своїх „воспитанников“. І справді, він зугарний був розкусити кожного до ниточки. По своїй педагогічній системі, він позволяв ученикам поводитись із ним вільно, суперечитись, сваритися; супротивність величавому, бонтовному директорові, він сипав на кожнім ступені нашів жартовливе „дурень ви“, або „свиня!“, підпускав то тому, то тому шпильку, та знов же не виявляв гніву, якщо, бува, й сам чув одвітну шпильку. А в тім, він умів не допускати вчеників до через лад компроміттуючої фаміліярности. В приватні, конфіденціальні балачки с поодинокими вчениками Корніцький вступав залюбки. Йому щастило викликати хлопців до повної довіри: вони зважувались покаятися йому в таких речах, як п'янство, гра в карти, вчащання до лупанарів і т. и. Жадного признання Корніцький не надуживав: принаймні, ніхто ще не був покараний шкільною дисципліною за ті провини, які він сповідав Корніцькому; тільки ж той усе, що чув, намотував собі на вус

напередки. Отак, знаючи душу кожного, він умів володіти й орудував усеньким класом так, щоб десогус дісціпліни ніколи ніяким вчеником не нарушалось; та власне в тім він і добачав повинности педагога. А тих, що й сами були собі мудрі й не надилися на його вудочку, він ненавидів: ненавидів — як він звав — „резонерів“, котрі, правда, ані пили, ані в карти не гуляли, ані блудодіяли, ані инчих важких шкільних провин не чинили, та за те чинили ще гіршу річ —

дерзали смѣть
Свое сужденіе имѣть.

Таких „резонерів“ Корніцький тяжко не любив і переслідував, а вони, знов, ненавиділи „сзуїта“. „Резонери“ ладні були дивитися з більшою прихильністю навіть на директора, бо той мав простіше серце й не вмів, наприклад, так ущипливо, так ідко-сістематично допікти, як Корніцький. Тільки ж загал учеників знаходив, що Корніцький — „чоловічина добрячий“, далеко луччий, ніж усякі там директори, Йірічеки е *tutti quanti*. А в тім, хто його зна, який чоловігьяга був справді Корніцький! Відомо було, що в громадськїм життю він вчинив декільки благородних діл, ріскуючи навіть своєю кар'єрою. Та, десь певне, горожаньська відвага ще не дає й педагогічного хисту!

Поодпускавши всіх учеників, опроче чотирох лінюг, Корніцький спершу жартовливо-грізно даяв їх за негорливість до вчення, а потім весело й фамільярно шуткував з ціми здороваями, що ім уже не вчитись, а женитись був час, — коли оце ввійшов Химченко.

— Дак отак- то..... — учувся йому щматок

розмови Корніцького: — значиться, сьогодні йдете до дому й ви, і ви, і Мироненко, і Чуровський..... Гм..... самі стовпи!.....

— Проооошу!! — ніби вламався в амбіцію один з теї четвериці. — Як ваші слова треба розуміти? „Стовп“ — гм! сиріч „дубина“, себто ідіот?! — ?!

Корніцький хитренько засьміявсь і глузливо прикусив спідню губу.

— Ет! — одказав він, вдаючи невинного: — „стовп“ — значить „основа, підвалина“, а чи ж ви не кравугольний камінь у класі?!... От добродія Химченка я певне стовпом не назвав би.

Химченко холодно й погордливо здвигнув плечима.

— Цікаво б міні знати, хто такий у вас я, по вашій термінології..... — сказав він зовсім неухажливо. Далі, не чекаючи відповідання, він додав:

— Я прийшов взяти в вас білет до дому.

Корніцький єхидкувато не зводив з його очей.

— Ви б то хто?..... А! Як зветься те, чим ушивають дах? Дрань, чи як? *).

Всі зареготали гомерічним сьміхом, опроче Химченка; той із злом одмовив:

— Зовсім не сьмішно і..... не дотепно.

— Не погребайте! — іронічно вимовив Корніцький: — чим багаті, тим і раді..... Але поросьтесь, паньство-товариство, геть звідси, бо бачите: по енергічному виводі д. Химченка можна знати, що він прийшов сюди вчитати міні нотацію та навчити, якої педагогічної системи я маю триматися, виховуючи їхнє високоблагороднє.

Ті повиходили з кімнати.

*) Дрань - гонт.

— Помилдяєтесь : я тільки по білеті, — обоятно й холодно сказав Химченко, хоч йому цім-о разом страх як хтілось засьміятися з слів учителя.

Корніцький взяв перегортати папери, шукаючи між іми Химченкового білета.

— Що, похвалили оце вас пан директор ? — тихо спитав він, пораючись у паперах. Не діставши одвіту, він додав :

— Треба вчитися.

— Якийсь є в вас доказ, що я не вчуся ?! — жорстоко сказав Химченко, готуючись до баталії.

— А балли ваші : вони не блискучі, — рівно одповідав класний наставник. — Та я й сам хіба не бачу, що в вас книжка не гостює в руках ніколи?..... Сором ! сором ! по грецькій мові — трійка !

— Трійка є балл задовольняючий, а на більше вчитись я не хочу ! — Він це вимовив с притиском й так само пояснив : — І на те я маю законне право..... Та й яка міні є тії грецини користь ?

— Як то яка ?! Тая користь, що через грецину ви здобудете аттестат зрілости ! Хіба ж це не радця ?

Хлопець спершу не знайшов, що й одрікти.

— Ой ви, Химченку ! — дорікливо, але по-батьківському почав казати Корніцький : — ви шукаєте рації, аргументації й т. и. на кожнісінький свій вчинок. А навіщо в ам це ? Чиніть сьміливо те, що радимо вам ми, поподумавші за вас гаразд. Вже ж будь що будь там, а ми все ж педагоги..... поганесенькі, думайте ви, нехай, — тільки ж педагоги, вихователі. Ми спеціалісти, ми староходжі люде в цьому ділі, — тим-то ми повинні тямити, що вам шкодливе, що — корисне.

Слухач скривив губи. Обидва помовчали. Перервав мовчанку Корпівський:

— Не скрізь шукати аргументації — краще. Тепер ви сумніваєтесь, чи є користь од класичних мов. Ну, а покладім, що ви сами собі або хтось другий вам довів с певністю, що вони просто шкодливі? Що ж би вийшло с того? Коли б схотіли посьлідовно триматися принципів, то не сміли б у такім разі вчити грецину й латину навіть трохи, навіть на трійку! А не маючи трійки, ви мусіли б, як вам відомо, видінути геть з гімназії.... Киньте ж, киньте, самостійні гадки, а вчіться так, як ми вам вкажемо.

— Я так не можу, ніколи в світі не можу. Доведіть міні, що так воно треба! А інакше..... без доказу..... Та не теля ж я, щоб мене налігували й вели навманяки, куди глядя. Я людина!

— Ну, як знаєте. Кажу щиро: я вам, як і всім вашим товаришам, добра не бажаю, тале ж не бажаю і лиха..... (Та й ви всі мене любите, як собаки діда.....) Міні байдуже: про мене, рішайте собі великі світові питання, вчіться на три. Але знайте, що коли ми не маємо права виключити вас за трійку з грецької мови, то маємо повне право с триумфом вигнати з гімназії за непокору, за той шкодливий призвід, який ви даєте другим. Вважайте на те! не наливайте чащу вщерть!..... Не забувайте й ось чого: коли ви навіть скінчите курс та захочете піти до університету, то од нас, по закону, буде заслана туди характеристика ваша. Ви вже й тепер пеуєте свою кар'єру..... Ну, я сказав все, що мусів сказати. А що далі діяти — ваша воля. Пам'ятайте тілки, що школі не впада панькатися з вами. Ви пане геній Химченко, задля нас є точнісінько такий

самий ученик, як і всі, — ergo, підхилийтесь дісципліні, як і всі, слухайтесь, як і всі. Не то — геть!... От вам ваш білет, а от бумага. Совіта до вашого батька, — додав Корніцький знов рівним тоном.... — Може й справді оздоровісте влітку од вашої „болісти“... (З ціми словами вчитель іронічно, але так само холодно осьміхнувся). — Оголосити вас ненормальним — це була ідея директора, тим-то геть увесь Совіт дав свою згоду. А як на мене: будь я вашим батьком, я б вашу „болість“ гоїв дубцем.

Слухаючи Химченко його мову, повигризав собі всенькі нігті й сповнився немощною лютостю. Швидкою ходою він вийшов з кімнати й не пішов, а просто побіг у сад. З учеників там не було вже нікого. Химченко впав на одну лавку, що затого ховалась у зеленій гущавині кущів, конвульсивно вхопився за стовбур невеличкої берізки й притулив свою щоку до дубу. В такім становищі він просидів минут із п'ятеро. Плакати він не плакав, бо сліз не було, а тільки в ряди-годи всеньке його тіло струсувалось, немов с перелогів. Тоді він ще дужче пригортав до себе стовбур дерева, тиснучись до його так, як маленька дитина тиснеться од жаху до своєї неньки та чепляється руками за її шию. Нарешті хлопець підвівся і подививсь на будинок гімназії, що визирав с-поза зелені.

— Я й сам тямлю добре, що я недобра людина, --- подумав він. — Я знаю, що я погань. Та ви... ви ще гірші од мене! Ви — падлюки!

По цій подумній тіраді він вийшов із саду, попростував до гардеробу, вдягсь і пішов закуповувати дещо на дорогу. Між инчим він купив насіння й узяв лузати на вулиці ж таки. На превелику свою радість, він здалека зуздрів князя Савала

нашвілі, йдучого напросто, ще й до того з якимись своїми знайомими панночками. Химченко заздалегідь підкачав одну калошу штанів трохи чи не до коліна, другу покинув так тай розхристався, що видно було й голе тіло. Коли князь порівнявся з ім, він привітно вклонився, рівночасно дзьобаючи насіння, та ще й поздоровкався: „Здравствуй, Саванашвілі!“ Князь почервонів й аж спітнів од сорому, так — що йому самому не завадило б розетібнути сорочку.

А Химченко ще трохи повештався по місту, не запинаючи сорочки, та полюбував, як цікаво перехожі дивляться на його. Довелось йому йти проз величезний собор. Ішла вечерня; сьпів виразно ростинався і по шляху. Вся церква була уквічана порослю, бо взавтра — день Св. Тройці. Химченко на мить припинився. В зеленому вбранню церква визирала так гарно, що він навіть хтів був зайти у середину, — коли це здалека побачив, що туди само прямує директор, с побожним обличчям. Як стій хлопець одвернувся од собору, демонстративно насунув капелюш на очі й звернув у якийсь вузький переулоч.

Там стояла обідрана, сьліпа старчиха. Вона виглядала такою страдницею, що Химченко швидче поліз у кишенью і вже був видобув якогось срібняка. Вбога почула, що хтось зупинився коло неї.

— Подайте милостину ради сьвятої Тройці! — застогнала вона.

Химченко раптом застановився.

— Ради сьвятої Тройці?! — не дам! — сказав він жорстоко і вже хтів був піти геть, коли знов поглянув на старчишину drankу.

— На! — сказав він, оддаючи їй гроші: — На!

та тілки не ради сьвятої Тройці, а ради того, що ти людина й безталанна людина.

Наробивши ще скількись чудасій, Химченко вернув до пансіона. А ввечері він уже мчався поїздом у рідний свій городок, до батьків.

IV.

Родина Химченків складалась з батька, матері, Петруся та двох сестрів. Старша, рік назад, була понялася з одним чиновником, та він скоро захирів і швидко після весілля вмер. Вдова вернулася в хату батьків; ще не стара, вона не тратила сподіванки піти заміж удруге. Менча сестра була трохи старша за брата і ще незаміжна. Всі раділи приїздові Петруся.

Гість, скоро приїхав, зараз оддав батькові постанову педагогічної ради. Батько прочитав папір і здивувався.

— Ти знаєш зміст цієї бумаги?—спитав він сина.

— Знаю.

— Як же її розуміти?

Син засьміявся. — Е, тату! ніяк! Наш директор на старості-літах, якщо не зовсім навіснє, то впадає в дитинство. Ну, от йому і верзеться невідьщо. А весь Совіт тягне за ним через те, що знає, що листи його не матимуть на батьків нікогого впливу.

Петрусь говорив так безжурно, так шутколиво, що батько не міг не похитнутися в своїх підозріннях.

— А все ж таки що тра робити? — спитав він.

— Одвітьте так само задля проформи. Напишіть, що ви звернете на мене найпильнішу увагу та що с тих фактів, які навела Педагогічна Рада,

ви свого сина аж не пізнаєте, бо я, мовляв, раз-у-раз, ще с пупяночку, був дуже слухняний і розсудливий. Ну, і прочая, і прочая, і прочая.

Батькові було трохи неяково, талезж він учинив саме так, як нараював син. Нікому с хатніх він про той документ не сказав.

Уплило тижнів з трое од вороття хлопця додому. Якої-небудь ненормальної зміни не постерегав у нім ні батько, і ніхто. Та й важко було б постерегти, бо хлопець, видершись із школи, справді оздоровів. Свіже, сцілюще повітря малесенького рідного городка, не гіршеє од сільського, щоденні довгі блукання по лісі та по ланах, домашня тиша, загальна прихильність хатніх — все втихомирило хлопчача. Вже за перший тиждень його бліде, змарніле обличчя порожевіло, рухи зробилися жвавими. Він забув не тільки про те, що зветься „сумом“, „нудьгою“, „світовою скорботою“ і т. и., — забув навіть про існування громадських інтересів ба й про існування книжок. Фізичне почування живої енергії, що с кожною дниною прибувала йому та цівкою біла в кожному живчиківі, задовольняло його. Замість поважного, філософського сумування, зъявлялось бажання цибати, стрибати, сьпівати, сьміятись. Зустрічаючись у полі з дівчатами, що підсапували картоплю та буряки, Петрусь охочо зупинявся, заходив з іми в розмову і (чого досі ще не бувало) навіть переморгувавсь із іми. Ніхто с товаришів, запевне, був би не впізнав його тепер: не можна було повірити, що оцей безжурний, веселий хлопцяга є той самий, який недавнечко з гірким песімізмом дививсь на цілий сьвіт, брав на себе ролю суворого Катона і вїйдливо чеплявся геть до всіх. Остання риса, зрештою, в Петрусеві вдер-

жалася: до свар с товаришами він встиг привичаїтися так сильне, що й тепер той нахил мав на кімсь окошитись. Теперечки об'єктом стали сестри. Меншій сестрі доводилося трохи не що дня плакати через брата. Маса була дівчина, гарненька на вроду; тимчасом брат силувався непохитними аргументами доводити, що в сеструні ніс — не ніс, а бурульбашка якась, очі — не очі, а баранячі очища, волосся — віхтьове, тай у загалі вона, мовляв, цілком відповідає тому ідеалові краси, який намалювала пісня:

Такий стан, як у баби,
Такі очі, як у жаби,
Така шия, як у рака,
Така бридка, як собака...

А в тім, з Масею Петрусь тричі на день сварився, та тричі на день і мирився. Не так щасливо кінчались його коллізії з старшою сестрою Надею. Перш усього їй дуже не сподобалось, що брат, відколи вже приїхав, церкви ні разу не одвідав. Вона спробувала нацькувати на Петра батька. Та батько, котрий в загалі ніколи не був деспотом, тепер рішучо одмовився силувати „дорослого хлопця“ (так він казав); до того ж він і сам був лишній ходити до церкви й уже давно забув, як церковні двері одчиняються. На одмову батька, Надя з досадою буркнула скількись глибокодумних уваг на тему: „ненависна анархія, що панує в нашій сім'ї“, та леж релігійний запал свій мусіла притушити. Петрусь захтів оддячитись їй гаразд за замах на його волю: при першій ліпшій нагоді він перейшов уже до активного нападу.

Лучилось йому якось-то зайти на хвилину до

церкви саме серед причащення. На свою величезну втіху, він натрапив на цікаву сцену. Коло амбона стояв паламар, держачи в руках тарілочку задля грошей. Баби, запричастившись, проходили проз його, а він вдавався до їх з отакою проповіддю: „Тітко! та поклади ж бо хоч пятака! що, ти дурно іла, чи що?!... Гей, бабко! сором бути скупюю!... Ти, от, причастя з'їсти з'їла, а немов не знаєш, що вино й проскури коштують гроші!...“ Коли вдома Петрусь із сьміхом розказав про цю сцену, Надя назвала його богохульником. Тоді брат прочитав їй цілу лекцію, що християнське причастя є зостаток елевсінських містерий; при цьому він прирівняв Христа до воскресшого Діоніса, а причастя — до елевсінського „кікеона“. Наді терпець увірвався, — вона почала крутити Петра за вухо; а він їй мало руку не скрутив. Два дні вони між собою не розмовляли; потім помирилися, та знов не на довгий час. До молодої вдови взяв залицятися один акцізний чиновник, Знаменьський, попович зроду. Надя його залицяння приймала прихильно. Одного разу Петрусь розмовився з гостем, і той йому дуже не сподобався. Він, ото, слухав-слухав Знаменьського, а далі спитав:

— Ви, либонь, божественного роду?

— Як то „божественного роду“? — спитав той, трохи конфузлячись.

— З поповичів?

— Еге, я син священника, — одмовив попович, червоніючи од безцеремонности Петруся і обглядаючи його хмурим оком. Той однак не бентеживсь і сказав байдужним тоном, виходячи з кімнати:

— Тим-то в вас отакі клерікальні погляди.

Скоро гість одійшов, Надя взяла лягтися з бра-

том за „божественний рід“, а він ще піддав перцю, продражнивши Знаменського „клерикальною кицькою“. Надя ледві в волосся йому не вчепилася. Потім Петрові самому зробилося шкода, що він образив Знаменського натяком на його походження. Коли той знов прийшов у гостину, Петрусь почав дуже ввічливо балакати із ім і навіть попрохав вибачки за минулий раз. Знаменський величаво переслухав його перепрошування, пихато хитнув головою і зараз таки після того вдався до Наді з розмовою на тему, що, мовляв, „на сьогочасній молодіжі треба дуже велику палюгу поламати, поки з неї щось путяще вийде“. Петрусь тоді силне образивсь, але змовчав до слухного часу.

Коло господи Химченків розгортався доволі великий, розлогий сад. Він мальовничо спускався до яру, що був глибокий і дуже широкий. По той бік ішла вулиця. Обгинаючи яр, шлях мусів зробити чималу заворотку. Це було незручно задля проїзжачих, та пішоходці вкоротили собі дорогу: замість ходити битим шляхом, вони здавна втоптали вузеньку стежечку навпрошки, через город Химченків. Громадське володіння тією стежечкою й ходіння через чужі перелази було посвячене традицією: за певне, геть усе місто дуже б здивувалося, якби хазяї сада заявили претензію та заборонили переходити тудою. Знаменський що дня саме отією стежкою ходив на службу й вертав до дому. Надя, сидючи на балконі, здалека могла бачити свого залицяника й привітно осьміхатись на його чемні поклони.

Петро постеріг, у котрій годині верта Знаменський з „Акцізного Правління“. На другий день після останньої розмови з поповичем, він чогось

довго порався коло стежки і грізно мугикав арию паяцца з „Pigolletto“:

— Si vendetta! tremenda vendetta!....

За обідом він ні сіло, ні пало почав з обуренням оповідати про куницю, що її він, мовляв, бачив на городі, та що вона, десь певне, величезні шкоди чинить садовим рослинам.

Був дуже гарний літній вечір. Знаменський ішов додому, повний сентиментальних роздумувань про Надю, і поспішав до того місця стежки, звідкіля видко було балкон Химченків. Надія не обманяла його: на балконі стояла його ідолка, спершись на поренчата, і дивилась у низ, до яра. Знаменський дуже талантно здійняв з голови „котелок“, з люб'язним обличчям одважив низенького поклона, не зводячи очей з Наді, тай..... заверещав з усієї сили, мов цаплений. А це Петро був примостив на дорозі капкан, що його він позичив в ідного знайомого міщанина. Знаменського ногу схопило мов обценьками, а він не тямив, що це таке, і с переляку горлав. Мінут із п'ятеро довелось бідолашному кавалерові простояти в полоні, аж доки на респет Наді поприбігали обидві наймички Химченків і ослобонили його. Нозі ніщо не завадило, штани теж не подерлись, Знаменський перебувсь самісіньким переляком. Але за те він одіграв таку комічну роль, що Петрусева потреба німсти була геть заспокоєна. Що ж до капкана, то він пояснив: „Це я був поставив на куницю..... А вловив лисицю“, додав він тихцем.

Знаменський аж два тижні боявся білше ходити тією клятованою стежечкою. Надя спершу дуже лаяла брата, а нарешті почала його прохати, щоб він забожився, що напередки не злоумишлятиме

проти шановного Ераста Андрієвича. Петрусь одказав на те, що боженькання він не признає, а дасть слово чести. І того слова він справді не зламав. Але шановний Ераст Андрієвич не міг подарувати Петрусеві всіх його передніших штук. Коли в товаристві йшла, бува, мова про сімью Химченків, він зітхав і с таємничим виглядом пророкував: „Ох! що то вийде з їхнього сина! що то вийде!“ В ширші пояснення він не цукався, а про те швидко по вьому городкові зачали балакати, що молодий Химченко, десь, в нігіліст. Значіння того слова ніхто не розумів гаразд, тількиж визначали ім щось невимовно страшне.

Реноме нігіліста незабаром закріпилось за Петрусем непохитно. Місцева інтеллігенція, щоб себе хоч трохи розважити серед мертвої нудоти, надумалась дати любительський спектакль. Видко, що це була дуже щаслива гадка: в маленькім повітовім місті, де чиновницький єввіток труситься над кожним шагом, всі білети були поцродані тай на прочуд хутко. З родини Химченків пішов на спектакль один лиш Петрусь. Він узяв місце в другому ряді крісел, себто дуже „пристойне“. Багацько причепурюватись він не захтів: на йому була доволі заяложена парусинова блуза, с по-за неї виглядав мнякий комірчик української сорочки; узув він чудернацькі різнобарвні туфлі, т. зв. „килимові“, а в руках тримав просту ломаку, що виламав з тину. На спектаклі була вся повітова „арістократія“; багато публіки понаїздило і з сусідних сіл. Поява Химченка в салі вчинила великий ефект: на нього звернулися очі всенького товариства. Ані крішечки не бентежачись, Петрусь, із дивною ковінкою в руках, сів на своїм місці й почав оглядати салю в бінокль.

Він міг постерегти проти себе загальне обурення, та воно його загрівало лиш до азарту. „Коли бути демократом, то вже бути до краю“, — подумав він і розтібнув комір блузи: українська вишивана сорочка опинилась на видноці. Щось його муляло й свербіло: йому бажалось голосно виявити свою погорду супроти всіх. — „Найдемократичніша мова буде, очевидячки, українська, бо чисто мужича“, подумав він і (хоч про українофільство навіть не чув) прирішив ужити сьогодні ці мови. Спереду сиділа якась польська поміщиця. — „Пані, чи не дасте міні вашої ахвішки на часинку?“ вдавсь Петрусь до неї по українськи. Добродійка широко розкрила очі, обернулась поглянути на „мужика“, що заліз аж у другий ряд крісел, тай загляділа його форменну гімназьяльну кепку. Вона мовчки простягла афішу. Петрусь узяв і, отдаючи назад, так голосно сказав „дуже дякую“, що знов звернув на себе загальну увагу. В антракті він почув, як дві дами, що сиділи поруч його, завели на французькій мові балачку про йогож таки. Одна з їх висловила здогад, що їхній сусід є, либонь, син мужика та що треба радіти новітньому законові міністра просьвіти, який утрудняє вступ до гімназій усяким пролетариям. Петрусь, що дуже добре розумів французьку мову, пильно слухав панію й відчув, що в нім знову прокидається й аж клекотить тая ненависть до всякого аристократизму й паньства, яка була ущухла на час. Далі обидві дамі попідводилися з місць. Ота сама антидемократична ораторка, коли посувалася проз Петруся, незнарошна натоптала йому ногу, талезні чичирк. Хлопець перепинив її, голосно й грубим тоном вдавшись до неї по українськи: „Ви міні пальці трохи не пороздушували, а навіть вибачення не

попрохасте!“ Дама обміряла його очима з ніг до голови й погорливо скривилася.

— *Quel impertinent!* — промовила вона до товаришки.

— *Moi impertinent?! Non, madame, c'est à vous, qu'il faudrait prendre une leçon de politesse!* — скрикнув Петрусь таким голосом, що аж тремтів од схвилювання, і додав (знов по українськи): — *Eге, навіть у тих мужиків, якими ви гордуєте, вам не завадило б повчитися звичайности!... Vous voyez, chère madame, — іронічно засьміявся він, — que j'aurais pu parler français aussi bien, que petit-russien, а якщо я балакаю „по мужицьки“, то, значця, маю мужицьку мову за кращу і од руської, і од ще більш аристократичної — французької.....*

Другого дня весь город балакав про те, що молодий Химченко — страшний нігіліст. Тільки декотрі дами нарекли його просто *enfant terrible*.

V.

Вже кінчався й Петрівчаний піст.

Петрусь уже нудивсь гаразд. Нічогонероблення йому навкучило. Його знов тягло до книжок, до розумової роботи. Енергії він почув у собі вдосталь, та його лякала тільки гадка, чи не піднімуться через читання знов усі ті муки, які він перебував у школі ще так недавнечко. Тим-то він не переставав байдикувати та ушкварювати штуки, які доставали йому репутацію нігіліста або *enfant terrible*'я.

Одна днина аж надто була „чревата“ всякими пригодами. Петрусь прокинувся й схватився більше менче коло 12-ої години: „не дуже пізно“, по його глибокому пересвідченню. Вмившись, він пішов не снідати, а в сад, зірвати трохи вишень. Над своєю

сподіванку, він застав там батька, що сьогодні чомусь не пішов на службу, та одного знайомого. Привітавшись із гостем, він сів на лавці й послухав, про що вони балакають.

— А от що, Павле Степановичу, — казав гість :
— позичте міні прочитати „В'їчнаго жида“ Сю.

— І-і! Ні слуху, ні духу нема, відколи позичив у мене Калюжний.

Направду, книжка була вдома, та що на думку Павла Степановича це був дуже дорогоцінний твір (видання 1837 року), то йому не хотілось позичати її. Він, збрехавши, додав :

— Чи ж вам би я не дав її?! Дак, бачите, закрутили!

— Тату, — встряг до мови син, — десь певне Калюжний її вернув, бо я бачив „В'їчнаго жида“ в вас на столі.

— Невже?! Ні, ти помилявся. Ану, посидь с Хрисантом Андрієвичем, а я піду подивлюсь.

— Не клопочітесь, тату, — сказав Петрусь прихильно: я сам принесу.

В один мах він приставив на місце книжку.

— Чи ба! — ніби здивувався старий Химченко :
— либонь, десь по під купою паперів лежала.

— Ні, тату: на видноці. Ви мусіли її що дня бачити.

— Гм!.... невдоволено кахикнув батько, суворо глигнувши очима на сина.... — Куряча пам'ять зробилася! старіюся! — зітхнув він до гостя.

— Ах! — зрадів Петрусь: — бачите, тату, що на вас часом находить забуття. Одже ж учора, коли ми сперечалися за щось, ви сказали: „Ні, ні! це ти забув, як було діло, а не я, бо я зроду нічого не забуваю“. Бачите, що й ви забуваєте!

Батько, справді, раз-у-раз хвалився своєю па-

м'ятливістю. Щоб затушкувати справу, він вдався до гостя :

— Ну, та вже як там воно ні є, а я радий, що книжка знайшлась і я можу її позичити, Хри-санте Андрієвичу, вам. Візьміть, ви бо людина аку-ратна й пильнуватимете книжки, як ока.

Гість із „Вічним жидом“ повіявся додому. Бать-ко ступнув декільки разів по доріжці, далі згорнув руки й припинивсь перед сином.

— Що це за знак? — спитав він хмуρο.

Петрусь, ніби не завважаючи батькового тону, вдавав наївну дитинку.

— Еге ж, у мене краща пам'ять, ніж у вас? Якбищо не я, то ви б не позичили йому книжку! — казав він, радіючи по дитячи.

— Якбищо не ти з своєю дуростю, то я не був би марне кинув рідку книжку звісному шахра-ві! Не побачу я вже ніколи „Вічного жида“!

— Татуню, та ви ж були такі радніщі дати йому! ви навіть казали, що....

— „Казали“! Хіба я наосящо казав? Мало що инколи балакається!

— Тату!! невже ви зважились.... брехать?! — тихесенько спитав Петрусь, трохи не пошепки.

Од синового тону батько счервонів і мовчки заходив по стежці вперед і назад.

— Які тут брехні! — нетерпеливо одмовив він потім: — це ж дрібниця.

— А вчора, тату, ви казали Масі, що чесна людина навіть у дрібницях не повинна брехати ні-коли в сьвіті.

Слова ці були вимовлені так природно, так со-ромляжо, що батько зовсім став ні в сих, ні в тих. Не знаючи, що одказувати далі, він поплентавсь у

хату, до свого кабінету. Чуднота! — міркував він дорогою: — чи це мій син занадто порозумнів, чи попросту вдає дурника? А укладливий, будь кого забелькоче!....

Петрусь, знов, провозжаючи його поглядом, злегка осьміхнувся і незабаром сам пішов до господи. Мати його була в кухні й загадувала наймищці Килині всякі роботи. Він проз неї перейшов до ідальні, де самовар ще стояв на столі, вточив собі чаю й узяв намазувати хліб маслом.

Сестри давно вже повставали й порались по хатині. Обидві були тепер с постом. Старша, Надя, постувала через те, що була релігійна аж до забобонів і була щиро пересвідчена, що за скором у Петрівку буде на тім сьвіті пекелна кара. Наймичка Килина виясняла собі Надіну побожність трохи інакшими мотивами: „Вони хтять гарного кавалера собі випостувати“, сказала вона якось (ну, тай дісталося же їй на горіхи за те!). Мася, знов, пісникувала тілки через те, що не хтіла сваритися з старшою сестрою. Тай то на самоті, потайки од усіх, Мася ладна була й скорому скоштувати.

Строго пісникуючу Надю вид масла, що намазував брат, дратував. Вона не втерпіла, щоб хоч чимсь не докорити Петрусеві.

— І спить бозна доки! Далі обідати час, а він допіру сьніда!

— Не турбуйся! всього масла не поім, зоставлю ще й на твій пай!

— Ну, я (дякують Господеві) ще тямлю, коли піст! — сварливо одказала тая: — не те, що ти є татом!

— Тямити-тjamiш, а масла, правда, хочеться? То й зйіш трошки, бо ач як поохляла, зовсім тлінна!

Надя с погордою одвернулась. Петрусь вдався до другої сестри.

— А ти, Масю, неодмінно начхай на те постування. Надя, як бачу, приматкобожилась і швидко в черниці піде... (Надя, при цих-о словах, знов зневажливо скривилась).... ну, а тобі заміж таки хочеться. Тільки ж яка мара пекелна тебе візьме? Ти й так мерзена на пику, а од постування геть зневірнієш.

Мася образилася, а Надя розлютувалася.

— Мовчи, блазню! — гукнула вона. — Сам безвірний, тай Масю спокушає! Ох, коли б одхвиськати такого атеїста гаразд дубцем чи палюгою, то був би найкращий лік на всенькі — „ізми“!

Ці слова допікли Петрові аж до печінок. Допиваючи чай, він узяв мізкувати, як би то шпорнути Надю болючіш, та не гурт надумав. Знаючи прихилля сестри до черців, монастириві т. т., він замуликав:

А в чорницях добре жити:

Ні жать, ні вязати.

Треба тільки вранці встати,

Книжочку читати.

Тільки ж Надя виглядала так величаво, наче англійська леді. Не в замітку братові, вона аж губи кусала собі, але вдавала, буцім нічого не чує.

На мисникові лежала Біблія. Петро простяг до неї руку тай розгорнув. Миттю обличчя йому зайсніло лукавим осьміхом, та зараз же він побожно надувсь і благоговійно прочитав:

„І сказала старша дочка Лота до молодшої: Наш батько — старий, а нема більше женихів задля нас на землі;

„Тож, давай підпоімо нашого батька й спімо з ім, щоб.....

Соблазн слухачок був великий. Мася крадькома

закидала оком у книжку, щоб з'ясувати, на якій це стороні. Надя обурилась.

— Облиш! — покрикнула вона: — Стидався б!

— Чого стидався б? Св'ятого Письма?

Сестра підбігла й видерла Біблію. Петрусь декільки ментів не знав, що б йому розпочати, коли на його втіху вбіг до ідальні маленький песик старшої сестри.

— А-а-а! здоров був, Бен! — весело гукнув хлопець.

Бен підбіг і став дивитись на його своїми розумними очима.

— Аууу! — завив Петрусь.

— Аууу! — підхопив Бен.

— Аууу! — знов заквилів Петрусь.

— Аууу! — сумовито тяг, аж ростинався, Бен підвівши своєюмордочку вгору.

— Боже мій, що це за хлопчисько!! — заголосила з одчаєм Надя. — Мій Бен і так дуже нервовий, а через тебе зденервується вкрай!

Вона з гнівом випхнула Бена геть з хати.

Сестрам треба було плоїти свою білизну. Задля вигоди вони винеслись до вітальні, приладнали на двох стільцях дошку, а на ній розвісили спідницю й почали плоїти. Та Петрусеві, либонь, не було сидні на самоті: і він притяг до вітальні тай сів біля фортепяна. Чудово він грав тільки губами на гребінці, але й фортепяна не лякався і вмів грати одним палцем: „Ой, за гаєм-гаєм“. Теперечки йому забажалось поімпровізувати.

— Слухай, Масю, я тобі покажу достоту таку мелодекламацию, як в Лішіна. Я був на його концерті, то й усе поняв. Тема моя буде: „Як студент ішов топнитися“.. Ось він ще вагається, на серці буча страстей..

З цією мовою Петрусь почав навманя бурхати руками по клавішах. „Мелодекламація“ вийшла дуже виразючою.

— Чорте ти лисий! — задренькотіла Надя: — хочеш розстроїти фортепяна!

— Сама ти чортиця, коли так... (Гм! лається у піст! — насмішкувато промовив він у скобках)... А фортепян спільний, усїї сімї. Ти ж сама тут чужа, гостя, зайда... Ну, от студент уже коло річки. Хвилі бурчать, б'ються об скелі, бризки клубочуться по-над водою. Слухай же.....

І знов с-по-під рук талановитого імпровізатора почувалась музика, ще чудовіща, ніж уперше. Тут підбігла вже менча сестра тай зачинила фортепян на ключ. Невмисне вона глянула в вікно.

— Надю!! До нас ідуть у гостину обидві Логвіновські! — покрикнула вона. — Ой! мерщій приймаймо цю дошку! Знатимуть, що ми сами плоїмо!! Килино! а йди сюди швидче!! — Обидві сестри страшенно турбувались та метушились, аж поки не виносили всіх причандалів до плоєння.

Причепурюючись коло дзеркала, Мася охкала: — І несе ж їх сюди дідько в будень!... Ой, у мене, до того, bouton d'amour на лобі виписнув! Хіба отак-о загорнути його волоссям...

А Надя тим часом жахаючись загляділа, що Петрусь — у своїх квітчастих, дуже неслегантих пантофлях. Слізно почала вона благодіти брата, щоб він або зовсім не виходив до гостей, або взув чоботи замість цих шкарбанів. Той звільна підвівся і з злою думкою покинув вітальню: він поклав зневажити сьогодні всякі приличности, хоч би й самому ставало соромно.

Мінут через п'ятерко він знов у „шкарбанах“

вернув до вітальні, коли вже там були гості. Петрусь любенько поздоровкався із імі, потім сів біля Наді й зачовгав туфлями по підлозі.

Саме тоді, коли хлопець увійшов, одна гостя, заматоріла во днєх своїх дівонька, встигла вже розказати якусь сьвіжу городську сплітку.

— Глядіть же, нікому цього не переказуйте, — ніжно прощобетала вона нарешті, — бо я й сама дала слово чести й побожилась, що нікому не казатиму про цю гісторию.

— О, на мене можете ввіряти, — одвітила Надя: — в мене язик — мов на припоні.

— В неї тоді тіки одростає язичище, коли треба мене кобенити, — з милою пустотою сказав Петро: — тоді в ції-о панії і чорти лисі звідкілясь беруться, і біси.

Всі вдали, ніби вважають його слова за жарт, тай осьміхнулись. Надя, проте, як стій втеряла гумор. Розмовою заволоділа Маса. Вона забалакала про те, як вони недавнєчко були в губерні на італьяньській опері, вкупі с Петрусем, та як вони всі були аж зачаровані двосьпівом Фауста з Маргаритою. Дівчина одразу оживилась, бо мала справді доволі поетичну вдачу.

— Пам'ятаєш, Петре? — ласкаво звернула вона до брата, забувши про всі його ранішні штуки: — Пам'ятаєш, як усім нам сльози на очах закрутились, коли Маргарита сьпівала:

„O, silenzio! o, amor!...“

А брат тимчасом умисне застромив палця глибоко-глибоко в ніс і, копірсаючи, прогугнявив ніби з восторгом:

— Поетична згадка!... Роскішна згадка!
тай застромив палця ще глибше.

Мася з обуренням одвернулаь, а Логвіновські цікаво приглядалась до „нігіліста“. Те приглядання розсердило його. Він хитнув ногою, і туфля звалилась. Всі побачили голу піженьку, навіть без скарпеток.

Мася з Надею аж умлівали од жаху та сорому. Щось, схожеє на докір совісти, шпорнуло хлопця, але його підбадьорила горда гадка, що ось, мов, він зміг перемогти пересуди й начхати на думку загалу.

— А в вас усе диха веселощами, — сказала молодша Логвіновська, аби як-небудь повернути розмову в інакший бік. — Маєте й брата-шуткуна, що не дасть притужити й на хвилину, тай самі ви молоденькі, що тілки жити та веселитись. А от ми — старіємося...

Старшій Логвіновській не дуже припав до вподоби такий зворот розмови: вона бо зовсім не почувалась старою, ба знаходила навіть, що взагалі не в літах сила, а в тім, щоб усякими правдами й неправдами могли виглядати молодою. Надя це помітила.

— Ну, й не гріх вам себе обмовляти?! — суперечилась вона, тілки задля звичайности, бо сама думала, що деь певне з обох Логвіновських уже давно пісок сиплеться.

— Ні, ні, — кокетливо одмовляла Логвіновська, котра справді ще вірувала в свою вроду: — старіємось. А от ви, так процвітаєте. Заміжжя, хоч і нещасливе, одмолодило вас так, що аж-аж-аж. Яка вам коса стала пишна!

Петрусь, що сидів був мовчки, бо щось його нудило, знов озвався:

— А! і ви зазначили, що в неї теперечки в

коса? То фальшива. Я й сам довідався допіру вчора, затого нехотячи, бо достеріг крізь дверну розколіну, як вона її розчісувала на стілці. Отже передше я був усе дивувався, звідкіля їй виросла така куделя замість колишнього мишачого хвостика... (Ну, і на віщо я це говорю? — думав він: — це ж навіть не розумно...)

В тоні Петруся не чулось ані нотки злісної, а про те Мася почала непокоїтись, щоб і їй брат не вступив чогось. Вона полапала прищик на лобі, чи не одгорнулось волосся.

— Ні, не нагортуй волосся ще більше, бо твого бутон-д'амура й так не видко, а як напустиш волосся низче, то косокою зробишся, — сказав Петрусь півголосом, тільки таким півголосом, що геть усі почули.

Всі мовчали, бо всім було неякво. Надя з ненавистю дивилась на „нігіліста“, що сидів поруч неї....

— Надю!! Як бо ти болючо щипавшся!! — розітнувся як стій скрик Петруся серед загальної тиші.

Щоб визволитися з цього нелюбого становища, гості почали прощатись. — Нам нема часу, ми до вас зайшли тільки по дорозі, а до того може й вам перебивасмо, може й вам ніколи, — одмовлялись вони, коли сестри Химченкові прохали їх погуляти ще.

— Що ви! які там перебивання, яке там нікольство, коли ми аж скучили сидіти на самоті, без ніякої роботи, — прохала Надя.

— Нащо ви не пускаєте mesdemoiselles Logvinovskі йти, куди вони мають діло? — встряг до мови Петрусь: — В їх є своє діло, тай у вас знов

своє. Адже в вас там, у ідальні, лежить ціла купа неплювної білизни.

Мабуть, що його слова мали в собі дуже переконуючу силу, бо Логвіновські заразівськи одійшли.

По їх одході, сестри мокрим рядном накопались на брата. Він аж злякавсь, дивлячись, як їхні огрядні бюсти аж коливались од гніву. Старша сестра сердито вопіяла дужим контральтом, менча вигукувала докірливі слова дзвінким сопраном.

Петрусь одбив їх забіг покірливістю: він узяв дивитись на сестрів неремствуючим, невинним поглядом. Потім він вимовив свої виправдування: отже виходило, що він хотів зробити задля їх геть усе як найкращ.

— Твій *bouton d'amour*, Масю... — я ж сам бажав, щоб його не помітили, і навіть вдавсь до тебе тихим голосом. Сказав, що вам тра плоти спідницю, — так усім же відомо, що ніяка робота не соромна. Що гості швидко одійшли, теж нема чого лаятись, бо вони вам тільки заважали. Коса, знов...

— Еге ж, еге! що ти, гидоте, за косу набрехав?!

— Яке ж там „набрехав“, коли я казав щирю правду! А втім, Надю, тобі й бентежитись не було чого, бо ти ж не молодесенька дівчинка. Люде, такі завстаршки, як ти, не соромлячись носять перуки.

— Завстаршки такі, як я?! Хіба я стара?! Ах ти, безвусько паршивий!

— Ну, от! *ти* за це лаєшся! — одмовив брат, ніби гірко: — Я вже був певний, що ти далі-далі в черниці підеш, а ти, ось, у суєту вдаєшся... Як же що я й справді тебе скривдив, то згадай: Бог

звелів прощати кривди, ба навіть замість правої щоки настановити ще й ліву... — навчав сестру побожний брат.

— Я, от, татуньові пожаліюсь на тебе, бридкий хлопчисько! — нахвалялась сестра: — що ти там набрехав про косу!

Але так і не пожалілась, бо батько ще не знав, що в неї коса фальшива.

В сім'ї свара довго не тривав. По якійсь годині Мася й Петрусь знов розмовляли, наче й не трапилось нічого. Петрусь сидів за одним кінцем й їв вишні, а Мася за другим гаптувала рушник чорною та червоною заплоччю. Вона давно їже дала обітницю вишити в церкву рушник. Петрусь якось вирахував, що з огляду на ту пильність, з якою Мася гаптує, церква дочекається рушника на прийдешнє літо.

З кухні чутно було в ідальню, як madame Khimtchenko свариться з старою Килиною:

— Пішла в мою спальню за простирадлом тай перед дзеркалом розстоялась!... Перед дзеркалом!! Треба її пиці збавляти моє дзеркало!... (Madame Khimtchenko в ціякій школі не вчилась, фізичних законів не знала, отож їй здавалося, що дзеркало, од дивіння в його, мусить псуватися).

Мася скучила й засьпівала якийсь романс, повний високих нїт.

— Голубко-Масю! — озвався брат чогось занадто медовою мовою: — в тебе голос хоч і не сильний, але... (Мася вже чскала комплімента)... але препоганий, — докінчив той. — Тим-то замовчи.

— Мамо! чого цей собакуватий в'язне? — плаксиво гукнула дівчина. Увійшла мама і Петруся не похвалила.

— Та ти не слухай того дурня, моя любочко. Що він тямить! — додала вона. — Аби ти знала, то в тебе голосок італьянський...

„Той дурень“ вибухнув сьміхом, бо знав, що його мама не то в Італії, ба навіть у губернії ніколи не була.

Мати вийшла. Мася вишивала — вишивала, потім кликнула:

— Кили-и-но!

Килина прийшла з кухні, та трохи забарилася. Руки її були умазані в тісто та борошно.

— Не докличешся тебе! — гнівно кричала Мася: — принеси міні води напиться!

— Ат! пані міні загадали мерщій діжу вимішувать, — неласкаво одгукнулась Килина тай швидко побігла в кухню.

— Принеси води!! бо битиму!! — кричала панночка. Зроду вона не була якась злючка, талез не здобула доброго виховання, як і загал повітових панночок, тай чинила часом не дуже гарні речі.

— Насьмілься-но! — без жартів і сердито гримнув брат: — тоді я тебе саму пошустрю гаразд. Яке ти маєш право бити її?! Чим вона гірша за тебе?

Мася трохи злякалась незвичайного голоса брата.

— Вона мужичка й наймичка, — сказала вона тихіш: -- тай як ти її можеш рівняти до мене?!

— Хоч би вона була й перемужичка, а ти ца-риха-розцариха, то й тоді не сьмієш битися. Але перше згадай, що таке ти сама!

— Вже ж не мужичка.

— Юридично достоту така сама мужичка, як і Килина, тільки трохи багатша. Чоловік Килинин

був якимсь чиновником; коли він помер, вона пішла по наймах. А наш батько: родивсь — у міщанстві, теперечки — дворянин „личный“. *) Тим-то я ще вчора тобі казав, що по законам Російської імперії ти не дворянка, а простісінька „гражданка“... себто щось ніби мужичка... Я теж мужик.

Мася почала скимити. — Чого ти лавшся? — казала вона, хлипаючи.

— А все винен Адам! — казав брат замість потішання: — якбицо він був дворянин або ж і князь, то ми геть усі були б тепер дворянського або князівського роду...

— Ще й дражниться!

Мася заплакала голосно. Увійшов батько, увійшла мати, увійшла Надя. Батько непривітно скривився, довідавшись, що син відновлює згадку про колишній простацький рід Химченків. Мати, учувши, що синаш нарікає хатніх мужиками, виявила на своєму обличчі несумнівний нахил до гістерики.

— Ніколи не кажи про якихсь там „граждан“, — кисло вимовив батько: — я був сам хтів тобі про це запримітити. Бо ісправник каже міні сьогодні: „Чом це на вашім балконі вчора тілки й чутно було, що „гражданин“ та „гражданин“?!...“

Тихогородський справник (місто, де жили Химченки, звалося Тихогородкою) давно вже накинув оком на Петруся, бо перечув, що він „нігіліст“. Він охотився навіть вчинити „нігілістові“ трус, тале ж боявся, щоб часом не скоїлось такої самої халепи, як і позаторік. Бо позаторік ісправник мав призру на одного студента, що загостив був на літо до Тихогородки, тай зробив йому трусеницю. Надибавши

*) Особистий, що його нащадки вже не дворяне.

між шпаргалками того студента давні грецькі extemporalia, шановний, але невчений Тихогородський Левко начеркав у протоколі: „Між инчим витрушено трое рукописів, писаних незрозумілими знаками, незвісно на якій мові“. Коли всеньке діло виявилось, було сьміхоти на цілу Тихогородку, а й з Київа прислали пильному справникові добру нотацію, нівроку. Через те він тепер був не такий скорий на рішучі міри, а поведивсь обережніш.

— Затям, сину, — казав старий Химченко далі, — що ми живемо не в республіці якійсь: „граждан“ навіть на язиці не повинно бути!

— Але ж, тату!... виправдувавсь Петрусь, не зовсім розуміючи, чого батько трівожиться: — Про „граждан“ я вчитав у „Сводѣ законѣвъ Россійской имперіи“...

— Ні, ні! тра з цім словом дуже стеретися! — поважно запримітив тато тай пішов з кімнати. Почав розходитись і ввесь собор. Мати при цьому простогнала: „Порідня! син, що наймичка йому дорожча за матір!“... У старшої сестри, здавалось, на лиці було начертано: „Чого ж сподіватись од безвірного? Чого варт той, хто Бога одцуравсь?!“ І вона пішла в свою кімнату, до дзеркала, полагодити косу.

В іїдальні знову зосталися Мася та Петрусь самі. Обидва вдавали, ніби не помічають один одного. Петро приніс газету й почав читати буцім дуже уважно. Часами він сильне дратував цікавість сестри, бо ледві чутно скрикував, немов би вчитав щось дуже гарне. Тільки ж Мася хтіла витримати характер, перемагала себе й ні про що не питалась.

Всіх помирило обід. Надя, в ролі хазяйки, насилаючи суп у тарілку брата, спиталася, чи він

любить курячу печінку. По обіді Петрусь, як звичме, для всіх нарвав вишень. І так-о всі помирились.

Сонце трошечки повечоріло. Менча сестра нагадала, що їй тра піти до крамниць. Вона вдалась до брата, щоб він її провів. Той, хоч і згоджувався, та казав, що піде не в черевиках, а неодмінно в своїх квітчастих туфлях. Насилу-насилу Мася одхилила його од того наміру. Пішли. Петрусь взяв гуркати палицею по барканах. Поназбігалась несчисленна сила собак: у вільнолюбивій Тихогородці на припоні, натурально, їх не держать. Ціла тічка конвоювала Петруся та перетурбовану Масю аж до майдану. На майдані енергічний десяцький хвицьнуб Бровка каблуком у морду, вшкребнуб Рябка палицею по спині, мало ніг не перебив Сіркові і т. и., і т. и. Петрусь з надзвичайним зацікавленням приглядався до всіх оціх еволюцій; радіючи скандальчикові, він навіть зупинивсь і сперсь на ковінку, щоб вигідніш було дивитись на безплатний спектакль. Мася схопила його за руку тай одтягла геть. Вони увійшли до однієї жидівської крамниці, з вівіскою: „Магазинъ галантирейныхъ товаровъ“. Швидко окинувши оком середину Хавиної крамниці, Петрусь одразу пересвідчивсь, що скромність була головною окрасою Хави: в її „магазині“ був не тільки чисто галантерейний крам, а й солоні гриби, цукерки, варення, вино, шрот і порох, окуляри, пенсне, сукно, шовк, газ і олива, шклянний посуд, книжки беллетристичні й научні (Хава була Тихогородським міністром просьвіти), черевики, чобоття й усяке взуття взагалі, медикаменти, то що. Спитавши Мася собі модного капелюшика, пішла з братом до сусіднього покоїка приміряти покунку перед дзеркалом. Хава лишила їх на самоті, бо треба бу-

ло впорувати других покупців. Доки Мася вистоювалась перед дзеркалом, братік її витяг з кишені ключ тай почав пробувати, чи не одчинить він тев бюро, що стояло в кімнаті.

— Боже мій!! — пошенки гукнула на нього сестра. — Що ти робиш?!

— Хочу одімкнути та подивитись, чи багацько грошей у Хави.

— Петре!!!

— А що ж бо такого? адже не вкраду, подивлюсь тілки.

— Кинь, любчику мій! кинь! — благала Мася: — надійде Хава, дак що їй у голову прийде?! Думатиме, що ти злодій!

— Хай думає.

— По всьому городу зватимуть тебе злодіякою!

— Хай звуть! а моя власна совість буде, про те, чиста, — спокійно одрікав Петро на одчайний шепіт сестри. Та на її щастя жаден з Петрових ключів не підійшов до бюрка.

Гірко мордувалась і каялась бідолашна Мася, доки була в крамниці, та мабуть чи не гіршеє каяття довелось їй зазнати тоді, коли вони вертались додому.

Серед вулиці стояла калюжа, а там, де малиб бути ходники, росло будяччя. Між будячінням була втоптана стежечка, та вузенька-превузенька. Двом людям було б важко йти по ній поруч, тим-то Петрусь пішов попереду, а Мася позаду. Напросто їх, в далечині, посувалась якась стара пиката панна. Петрусь обернувся назад до сестри й не дуже голосно пробубонів: „Диви-но: от так мазепка!“ На лихо, панна почула цеє; коли довелось їй розминатися с Петрусем, вона звисока, гордовито заглянула

в лице ненавидному хлопчині, задираючи кирпу генген у гору, тай незнарошна оступилась і шурхнула ногою в будяки. Розгнівана, вона промовила: „Невже мальчішка!“ Петрусь почував себе геть безвинним; щоб провчити панну, він за те вже навмишне натоптав їй ногу, — вона аж скрикнула. Дивлячись на всю гісторію, Мася кривилась, мов у агонії.

Та це ще не був кінець її мукам. На танкові одного дому, в холодку, сиділо три знайомі панни. Мася привітно вклонилась їм, бо вони здалека осміхались до неї, і трохи спинила свою ходу. Петрусь, в чутку паннам, завважив сестрі по-малоруськи (хоч українофілом не був):

— Та ну, не дляйся! ходім мерщій! Невже півгодини ходки тебе стомило?! Ти, бачу, така поворотниця, як ведмідь за горобцями.

Панни переглянулись між собою. Мася почервоніла й пішла швидче. Вдома вона лагодилась була покартати добре брата за всі його штуки взагалі, а за українську мову з осібна: „бо ще подумують, буцім у сім'ї нашій говорять по-мужицьки“. Та увагу їх обох одтягло щось инче: мати драматично сварилася з Килиною.

Чоловік Килини, дрібний чиновничок, вмер дуже рано. Потім помер і її батько, небагатий однодворець. По батькові на пайку Килини припадала була малесенька частка поля, та вона все те одступила братові, а сама пішла служити. Тепер її сновістили, що брат помер, а братова дуже запрохує її покинути службу в Химченків тай вертати до своїх, бо їм самим буде дуже сутужно обжинатися. Тільки ж Химченчиха ледві не скрутилася, почувши цю звістку, бо два тижні назад одійшла помічниця Ки-

лини, а тепер хоче одійти й остання наймичка, та ще й серед жнив до того.

— Оддайте мої шівтора карбованця, та й пу-
стіть мене, — прохала Килина спершу лагідно.

— Ні, ні! не дам! — кричала пані. — Петре!
— вдалась вона до ввіходячого сина: — розсуди ти.
Я їй саме недавно подарувала матері на плаття, а
вона тепер одходить. Еге ж, я маю право не допла-
тити їй грошей? або хай вона верне матерію! Ска-
жи сам, по чистій совісті!

— Щоб не вкусити гріха, я можу сказати хі-
ба ось що. Дарунок ви їй дали за минулу службу,
а не за прийдешню, — рішив син. — Тепер, раю
вам, зробіть оттак: оддайте її шівтора карбованця —
це раз, а друге — дайте ще й який-небудь гости-
нець на дорогу, бо вона, можу завірити, служила
вам добре.

Килина аж повеселішала, мати обурилась.

— Який ласий на чужі ковбаси! Іди к біесу
твоїм судом! Тицьнув носа туди, куди його ніхто
не просив! Не встрявай в несвоє діло! — покрик-
нула вона.

— Як-то „ніхто не просив“?! Треба, мамо,
держатись логіки. Чи не ви ж самі сказали міні
розсудити по чистій совісті? — дуже розумно міз-
кував Петрусь.

Мати вже його не слухала, а спорилася з най-
мичкою далі. Килина ще довгенько прохала своїх
грошей, та нарешті мусіла стратити всяку споді-
ванку, бо пані Химченкова приставала на вдине з двох:
або верни подаровану матерію, або не дам шівтора
карбованця.

— Матері я вам не оддам, — заявила тоді
Килина, — бо я за неї вам руку цілувала... Хіба

зробімо отак: поцілуйте ви мою руку, тоді верну...
І Килина простягла свою руку до панії.

— Чуєте?! — з гнівом сказала мати: — чуєш і ти, Петре?!

— Гм, мамо, я не можу й отямитись, — одвiтив син глибокодумно: — це дуже цікавий світогляд, це дуже важливий факт задля вивчення народньої юриспруденції!... А ну, знаєте що: візьміть та поцілуйте, — чи справді верне вона матерію?... Цікавий світогляд! — задумливо повторив він.

Мати мовчки подивилась на сина й, задля несподіванки, навіть лайки не дібрала. Петрусь мав серйозне обличчя.

-- Голубко-мамо! зробіть се! задля науки! — умильно прохав він, без усяких сьмішків.

Голубка-мама скрутила здоровецьку дулю тай тицьнула прихильникові науки по під самісінький ніс:

— Оце тобі за твої науки!... Дурний тебе піп хрестив!... Масю, коли ти не бачила дурня несо-світеного, то зирни на твого братіка.

Мася стоячи підперла рукою підборіддя й почала дивитись на „братіка“. Той висолопив їй язика. Вона плюнула й пішла з покою.

— Мабуть ти хочеш, Килино, щоб я тебе побила! — зговорила мати.

— Не радю вам, мамо, — знов вшлутавсь у розмову син: — я вчитав недавнечко в „Кієвлянинѣ“, що одну даму в Києві засудили до арешту на тиждень за те, що вона побила служанку... Килино, я тебе напоумлю навиредки: якщо тебе яка пані битиме, мерщій бігай до судді, — її посадовлять у тюрму!

(Петрусь сказав велику новину, бо в богомспа-

саємій Тихогородці ані пани, ані слуги не догадувались, що закони можуть заборонити кулачну розправу з службою).

Пані Химченкова сілснула руками:

— Чому ти її навчаєш?! Проти матері!

— Бо не хочу, щоб моя мама за плетяними вікнами сиділа.

— Йй Бо, це другий тато! — плакалась мама: — це в тата ти навчивсь мене зневажати та заїдати!... Рихтик тато!

Петрусь тільки засьміявсь, учувши слово „рихтик“, підхоплене десь на базарі од жидів, і змовк.

Після довгого змагання Килина покляла нахчати на гроші та піти таки додому. Але, збираючи свої манатки, вона, потай усіх, на хвилину забігла до паніної спальні і на мент чогось заглянула до її постелі. Незабаром вона пішла до свої Мизинівки.

Петрусь замисливсь і довго об чомусь гадав, а далі, понишпоривши в своїм портмонеті, зібрав якось півтора карбованця й побіг наздогон Килині.

Нагнав він її вже по-за гóродом, за мостом, тай доручив їй гроші. — Це казала оддати тобі мамуня! — пояснив він. Килина хтіла була вернутись, подякувати панії, але Петрусь спинив:

— Ні, ні, не йди! мама сказали, що тебе й на очі винести не можуть. Та ти не кривдься, бо як на правду, то мама добрі. А *тсе* скоїлось лиш так якось...

— Ну, дай Бог і їм, і вам здоровьячка, — із слізми промовила порушена жінка: — як міні ці гроші в пригоді стануть! Не на розкіш я йду, а до сиріт на бідування... — Вона схопила руку панича й хтіла була поцілувати. Він швидко висмикнув ру-

ку, а намість того, сам порушений і застиданий, поцілував стару.

— Та от ще... — трохи соромляжо казала Килина: — прийміть, паничу, звідтіля... з маминого ліжка...

Вона ні в сих, ні в тих махнула рукою, сьпішливо попрощалася й пішла.

Хлопець, із споважнілим обличчям, вертав до дому. Він не пішов на міст, пішов бережиною, по вузенькій стежечці, що крутилась поміж надбережними лозами. Брів він, брів, коли вчув якісь голоси й спинився. Розмовляли дві жінці. С-по-за ліз ім не бачити було Петруся. Розмова велась про смотрителя тюрми, добре знайомого з сім'єю Химченків. Петрусь із балачки жінок швидко довідався, що той ввічливий кавалер, той зразок коректності та бонтонності в дамськім товаристві, гидко грабує арештантів. Вступаючи до тюрми, кожен арештант, по закону, передає йому всі свої гроші, та коли виходить на волю, то дістає назад уже менче, ніж скільки дав на сховок; ба навіть тому, в кого був якийсь злот, смотритель вхитрюється вернути тільки десять копійок.

Розмова здалась Петрові такою цікавою, що він притаїв духа й слухав далі. Баби забалакали про поліцію, про „помощника справника“, що його Петрусь досі бачив тільки в ролі привітної, галантної, люб'язної людини. Виходило, що „люб'язна людина“ не раз-у-раз бува такою.

— Казав міні чоловік, — повідала жінка, — про жида Мордка... знаєте? що йому недавнечко жінка померла та покинула шестерко дрібних жиденят... Ба то приключилась йому якась така халепа, що неодмінно випадало дати хабаря отим по-

ліцейським. Пришов надзиратель, — Мордко постановив перед ім усі свої діти рядком тай каже: „Оце всенькі статки, що є в мене-голодраба... Та от є ще карбованець, остатній, — візьміть“. У хаті таке злидарство, таке, кажу вам, убожество, що надзиратель аж жажнувся. — „Цур тобі!“ гворе, „не хочу твоїх грошей! на ще й од мене карбованця“... А прийшов помічник справника — забрав і того карбованчика, що Мордко був мав, та й того, що дав надзиратель...

Під Петрусем незнарошна захрупотіла суха гиялячка. Жінки як стій усухли. Хлопець мусів рухати далі, перейшов проз їх, то й не чув білш нічогісінько. Але й те, про що він оце зараз довідався, було йому новинкою і схвилювало його. Він не хотів і вірити, що хабарювання мав в Росії всі права горожаньства ще й досі.

Опинившись біля скель, де було вигідне місце задля купання, хлопець роздягся, скупавсь, переніс одіж на тогобічний беріг і подряпавсь у гору по скалах. На шпилі гори він припинивсь і став оглядати дуже мальовничий краєвид, який простелявся перед ім. Незабаром на його задуманім обличчі майнув осміх.

Внизу видко йому було юрбу дівчат, що з веселим гомоном плюскались у річці, на неглибокому місьці. Аж от звідкілясь з'явився човник, а в човникові сидів парубчак. Йому неодмінно випадало пропливти коло дівчат. Жартухи заздальгідь змовились перепинити пливця. Ледві човен втіхав у середину їх, як вони з пустотливим гуком оточили його і силувались схопити руками весла. При сяйві заходячого сонця голісінькі тіла дівок аж вилискувались. Вони стояли в воді тілки по коліна, але не конфу-

зились ні трішечки. Не бентеживсь і парубчак, що сидів у човні, і весело одбивав дівчачі атаки на всіх пунктах.

— Аркадія! — осьміхаючись проказав Петрусь і почав спускатися з гори, щоб іти вже додому. Йому здавалося, що він собі вкоротить шлях, якщо піде навпрошки, через якийсь чужий город, засаджений квасолею. З верхогірря йому бачити було, як два хлопчачки подались саме тудою, через перелаз. Петрусь пішов за іми назирцем.

Та ось на супротивному згіррю, поміж грядками, з'явилась висока жіноча постать. Петрусь зазначив, що вона виглядає якось по-античному, риси обличчя їй суворі й енергічні, на чолі сяє глибока дума, погляд орлячий. Вона зупинилась і мовчки згорнула руки: зовсім у позі римського оратора.

— Господа кавалери, хозяйськіє дітї!... — промовила вона поволі, зробила павзу й хитнула головою вслід отим двом „кавалерам“, що тепер прожогом дременули з города геть. Химченка вона ще не встигла постерегти.

— Ууу! Прасучі ви сини, щоб вас трясця задала! хай вас чорти ухоплять! бодай ви виздихали та виказились!! — верескливо, дрібно, й без передиху затріскотіла Тихогородська римлянка: — а щоб вас камінем по пиці! Витолочили, собарники собарні, брѳуси отакі, мою квасолу, свинчуки цогані! Шибеники клятовані! бодай вас вивело на роздорожжя, бодай ви видубились, бодай вам болячка на шию, бодай вам колька в живіт, бодай...

Химченко без огляду назад тай хода! Він боявся, що гнів хазяйки проти хлопців окошиться на йому. Втікаючи, він довго ще чув за собою „бодай, бодай“... зичливої римлянки, що безконечником роз-

лягалось по повітрю. Він наглядно впевнився, що в тієї жінки принаймні язикові мускули були на справжки античного складу, та що на красномовство не перевершив би її ані який Демостен, ані Ціцерон з їхніми Філіппіками.

Тимчасом вдома в Химченків скоїлася пригода. Пані Химченчиха завжди лягала спати пізно, а вставала дуже спозаранку. Щоб надолужити нічне неспання, вона трохи спочивала ще й у день та вечоринію. Сьогодні вона наготовилась оце кластися вдруге, щоб поспати перед вечірнім чаєм, роздяглася, полізла на постіль — — — — —

— Хрусь! хрусь! — захрупотіло по-під нею, ледві вона бухнула в ліжко. Пані відчула, що впала вона на щось мокре, слизяве та холодне, і воно під нею тріпається. Їй здалось, що десь певне на ліжковій гадюка або принаймні жаби. Од жаху, вона з усієї сили заверещала пробі.

Старий Химченко переглядав якісь папери разом із своїм племінником, котрий служив під його началом. Учувши івалтування, вони обидва побігли на ратунок, та прудчіший племінник — попереду. Він стрімголов влинув в тьотину кімнату.

Перелякана тьотя, забувши, що вона в самісінькій сороччині, хтіла була йому щось ісказати, коли соромливий небож сам жахнувся, що тьотя гола, ринув назад у двері тай збив з ніг дядю. Обидва гепнулись на поріг.

На очайне репетування Химченчихи прибїгла ще й Маса з Надею. Вони якось напоумили маму, що треба нахопити на себе кохту й спідницю. Аж тоді всі сімьяне увійшли в мамину спальню й почали розглядати „гадюку“. Доневились, що то не гадюка, а яйця, і страшенно дивували. Була ма-

ленька призра на Килину, чи не вона, бува, утнула цю штуку, алеж такому здогадові якось віри не йнялося. Всі правила теревені, оповіщали свої білш чи менч дотепні міркування.

— Навряд, щоб знесла їх тутечка сама курка, — розсудливо докинув мудрий небож. Ніхто не спечавсь: всі очевидячки згоджувались із ним. Тільки ж через те поганій пуступ не викрився.

У таку годпну увійшов Петрусь і зачудувався, побачивши такий собор людей. Загледівши жовтню на ліжкові, він зрозумів, у чому діло. Але ж, ніби не догадуючись, він хитнув головою, сунувсь до постелі, понюхав простирядно... Всі дивились на його.

— Ні, — промовив він: — то яйця.

— А ти що думав? — цікаво спитала Мася.

— Та так... нічого... — повагом одрікав брат: — Бачу, жовті плями... ну, на простирядні... Але вже гаразд бачу, що то яйця...

Всі нехотячи осьміхнулись. Мати, аки левчиха, накинулася на сина й почала сваритись.

— Це ти, це ти сам підстроїв!! — кричала вона: — це ти!! — Вона розказала чоловікові „по щирій правді“, як сип силував її поцілувати руку Килини та страхав, що сам потягне до тюрми власними руками. Батькові пригадалось, що вдіяв йому син вранці. При нагоді Мася й собі поскаржилась, що братік раз-у-раз глузує з її носа та зве бурульбашкою. Одна Надя (десь певне з добрости) змовчала про Петрусеві сьмішки з її коси.

— Петре! — суворо поклав тоді рішинець батько: — Тенер міні вже являється фактом, що

тобі була якась причина *) та тепер одніі клепки в голові не стає. Шапуйся! Бо коли виявиться, що ти дісне збожеволів, то я с тобою поводитимусь інакше, ніж досі!...

— Тату, — вдаючи безневинного, виправдувавсь син: — і чого це мама так на мене вгнівились? Я сказав лиш, що за биття челяді може вкарати сudeць, а й ви не похвалите. А мама як крикнуть: „Ти рихтик тато!...“

Всі помовчали. Петрусь зітхнув і с печаловитим обличчям повільною ходою покинув кімнату. А шкода, що не зостався!

— Бачиш, що ти кажеш дітям! — докірливо промовив батько: — а я дурно вилаяв хлопця!... Затам, що при дітях не годиться казати про батьків ані слівця поганого.

Подружжя його расплакалось і образилось:

— Потурай! давай потачку! Вийдуть на таких душманів безмилосерних, як і ти сам!...

Чоловік спихнув.

— Так ти ж скажена баба!

— Йолоп ти мордатий! Свиня погана! Мужик!

— Перекупка язиката! Це, десь певне, на базарі вивчили тебе лаяться!... Сім кіп чортів тобі на голову, бабище!

— На тебе безголовья! -- одлаювалась жінка, на соблазн присутних.

Супруги плюнули один на одного тай поросходились. Бистроока Мася пехотячи підсьміювалась. Надя, навпаки, кривила дуже поважне обличчя.

— А що, він присуєтуватий, дак се певне, — проказала вона до сестри. — І не дивниця: адже тією грециною та латиною, що вчать по гімназиях, можна будь кого спантеличити.

*) „Причиною“ зветься все те, от чого люде робляться „причинними“ (Київщанськ. вираз.)

— Хіба такі важкі?

— А то ні? Оце як я йїхала з Вадесу, проти мене сиділо в вагоні двоє греків тай усе балакали по своїому. Я шість годин сиділа коло їх, а жадні-сінького слова не второпала...

VI.

Була ясна, місячна ніч.

Петрусеві не спалося. Він, хоч уже був зовсім роздягся й ліг, темер виліз із постелі і, в самій сорочці, вийшов у садок. Вей хатні давно вже спали. Хлопець самотою бродив по садку.

Він був смутний. Якась зануда важким тягарем лягла йому на серце. Совість мучила. Вей сьогоднішня днина докучною згадкою повставала перед Петром, і йому хтілось плакати.

— Чого я такий дурний? Чого я байдикую замість діло робити? Чого я до всіх налазю? — докоряв собі він. — Гидко! Мерзота!...

Згадуючи хатніх, він бачив їх тільки в сімнатичнім світлі. — Чепляюсь до мами, котра так оіікується нами і цілий день працює. Пересьлідую Масю, а вона така добра, що й гнівиться на мене довго не вміє. Дразню Надю... крадькома підглядів її косу тай трублю на вей сторони, — це ж така огидлива поведінка, що я й сам мусів би її назвати „халуїською“, якби побачив у когось другого. А тата за віщо я сьогодні пошив у дурні?...

—Усіх, усіх перепросю завтра... усіх, опроче тата, бо він почував себе „старшим“ тай має власть... Старших не тра перепросювати, на-

віть дуже образивши, бо ще подумаютъ, ніби я підлизуюсь. А всіх опрочих перепросю...

Тільки ж нудьга й після того не зникла: на серці було важко. Петрусь увійшов до альтанки, впаб навколінки, ліктями сперся об стілець, а підборіддям об долоні.

— Господи-Боже! Господи-Боже! Господи-Боже! — почав він молитись: — Прости мене й напути! Дай міні снаги працювати гаразд, дай міні снаги зробитися путящою та чесною людиною... Учуй мене, Господи рідний!... учуй!...

На скількиєх ментів Петрусь так і завмер. Йому було гарно. Сльози котилися з очей, та він почував, що це не гіркі, а одрадісні сльози. Він забув, де він. Йому примарилось, буцім він — на вечерні, у якомусь величньому храмі, та не в православному, а католицькому, середньовіковому. Готицькі зводи високо підносяться в гору. Орган тихо гуде якусь сумовиту, але невимовно солодку мелодію. Крізь тую музику чується лагідний, повний теплої віри голос патера: „Orate, fratres!“...

Далі храм почав набіратися конкретніших, знайоміших рис: перед Петром намалювалася церква, шкільна церква. Як стій він одекочив. Асоціація ідей зараз намалювала йому й директора з його святацьким обличчям.

— Я молюся?! — з гнівом тупнувши ногою, засьміявсь Петрусь. — Ха-ха-ха! Куди я мотивсь? У порожняву, в оце-о місце! (Він тицьнув пальцем кудись у просторонь коло стілчика)... Ось, у цьому повітрі, в порожньому повітрі, я вхитривсь побачити Бога!...

— Ха-ха-ха! Мало-мало я не ступнув на йїдну дошку з директором! Не ставало ще тільки,

щоб я й пику скривив таку саму побожну, як і він... — „Передо мною, земним начальником, ви не сьмієте спертись спиною об стіну, а то ж перед самим Богом!“ згадались йому слова директора. — Гм! а деє певне той Бог дуже на мене прогнівивсь тєнеречки, що я оце моливсь йому в такім негліже... без штанів навіть!... — іронічно подумав Петрусь.

Якесь несьвідоме почуття було підказало йому, що директорський Бог не має нічого спільного є правдивим Богом: можна бути не атеїстом, хочби в директорового Бога й не вірувати. Але тєє почуття майцнуло дуже швидко, в глибу душі, і Петрусь не довго синнявсь над ім.

— Забобони! — сказав він доволі рішучо. — Замість молитви візьмусь-но я взавтра до роботи. Працюватиму з усїї моці, вироблю сьвітогляд, підготовлятимусь до корисної служби громаді... Що до Бога, то потроху само собою виясується міні, чи є Він, чи нема... А од узавтрього — до роботи!

І він почуває, що себе не одурює: почуває, що взавтра загарливо візьме працювати.

С такими гадками парубчак виїшов з альтани. Та видко, що в передєнь новітньої ери свого життя йому судилоєь утнути ще ідну штуку, наскрізь просякляю-духом того хаосу понятя, який досі панував у його голові: Петрусь якось підійшов до канави, що переділяла сад Химченків од сусіднього, тай миттю набігла йому в голову чудернацька гадка.

— Такої яєної ночі хоч голки збїрай, — подумалось йому. — Он на вишнях кожду ягідку бачити... А чи не ціти б міні красти вишень на городі Буркевички?!

Якбишо у власному садкові Химченків не було такої сили вишень, то Петрові в голову либонь

не забрів би такий кумедний рішинець. Отже тепер піддратовувала його іменно та обставина, що це буде не просто крадіж задля здобичі (на таку він не пішов би), а крадіж з „ідеї“. Правда, що йому самому був цей мотив не зовсім ясним.

— „Крадіж“. — Що таке „крадіж“?! Пересуд! Бо і „власність“ є пересуд... Я б безпечно міг нарвати вишень у нашім саду вдосталь, та не хочу: піду красти, бо власности нема...

— Впіймають? — думалось йому також: — Не впіймуть, бо я миттю втічу. А хоч би й справді схопили, то якого батька горе? Що ославлять на всеньку Тихгородку? чхаю я на всеньку Тихгородку!... Злодюжкою однаково не назвуть, бо всі знають, що наш вишник — найбільший мабуть чи не на цілий гóрод. Нарікатимуть нігілістом? — бай-дуже міні до того!

І він, як був, ув одній сорочці, пірнув через рів у чужий садок.

Саадій каже: „Ез єври сїаг баред ави сепід — З чорної хмари льється ясний дощ“.

В юлі 1890.

Сирота Захарко.

(Посвята націоналова націоналам).

Був початок вересня. Сонце вже сіло. На дворі вже було змерком.

Іван Петрович Присташ приїїхав з полювання і привіз багацько пташок — маленьства та дробу. Зупинившись у пекарні, він узяв їх виглядати на стіл ідну за одною, загадуючи наймичкам обскубити свою здобич.

— Та це-ж самісінькі горобенята та посьмітюшки! — заявила наймичка Оксана. За цеє вона здобула, од покривдженого папа назвиско „дури несосвітєнної“ і „хохлуші“.

— Не тямить розпізнати перепелиць! — додав господар іє пересердя. Справді бо між тими пятнацятьма пташками було й де-кілки несумнівних перепелиць.

Подивилась на пташню й папі Присташева, та на біду не могла тих перепелиць одразу вглядіти. — І чи варто йїздити по горобці аж за місто, коли цього добра є вдосталь і на нашім городі! — докірливо сказала вона. Угніваному чоловікові нічого більше не зоставалося, як грукнути дверима

тай піти до покоїв. — Попоходила б із мов, дак побачили б ми, чи багатоб ти повстрєлювала! — мовчки вже міркував він: — гада, що аби вийшов, так на тебе вже й летить нечисленна сила дичини!

Почалося скубання вбитих... (нехай буде з гречки мак!) перепелиць. В пекарні, круг великого стола згуртувалися і пані Присташиха, і вьюнка наймичка Явдоха і її заклятий ворог — хлопчик-наймит Захарко, — всі обскубували птиць од пір'я, тілки Оксана доіла корову в сінях. Сюди припхавсь і панич Присташенко, ще не одійхавший з літніх канікул у Київ, хоч давно вже був час. Він був українофілом і тепер у літку етнографував, себто записував, коли траплялось, піснї. Як і слід правдивому сучасному українолюбовцеві, Присташенко передовсім ледві-ледві міг зложити якесь довшеє речення по українськи, а друге — він мав достоту таке саме докладне знаття народньої поезії, як і мови. Через те він піснї записував найзвіснійші, але дуже втішався своєю старанністю і сподївався видати їх у світ окремим збірником. Тепер оце він прийшов у кухню, щоби знов поназаписувати пісень од дївок, і примостився з олівцем копець столу.

— Ой Господи, треба їм тих піснїв! — казала Явдоха — та я ніякісіньких уже білше не знаю.

— Тай я не знаю, — одмовлялася й сонлива Оксана з сїней.

— То скажіть міні весільних, — впрохував Олесь (так він звався) — адже ж не скажете білше, що тепер ніст, бо вже ж тая спасівка давно одійшла.

Дівчата знов чогось манїрилися. Вплуталась пані:

— Далися тобі ті пісньні! На якого ката вони тобі? Іди бо геть! твоїм записуванням ти дівчат тіки од роботи одтягаєш. Вони й раді патякати, пласкати язиком, а не робити!

— Ну, ви вже, мамо, таке ляпнете, як у калюжу! Вам і в ночі десь тільки й привиджується, що грошева втеря та дівчаче лінування! А тим дівчатам вже й просвітньої години нема. (Це він сказав не через те, що буцім справді журився наймичками, а попросту, аби допікти матері). — А знов от про пісньні: сказав би я вам, нащо вони, але якже перше я вам витолкую, що таке етнографія?... — Ну як тут не бути прихильником жіночої емансипації та освіти, коли маєш таку ідіотку матір?! — міркував він тихесенько, маючи досаду на серці та надувся, мов миша на крупу. А матері й ні гадки! Вона спокійнесенько слухала, як син щось там мимрить. Далі й він ущух.

— Оксано, не спи! — гукнула Присташиха на дівку, котра, здається, таки й задрімала, доючи корову.

Збігло скількись мінут. Панич сидів іс кислим облпччям, далі почав прохати пісень у Захарка. Той раз-у-раз ворогував із дівчатами, через те насукір їм навмисне згодивсь і зачав розказкою диктувати якусь пісню. Матері Олесевої понабігали зморшки на лобі, але вона вже мовчала. Опроче Захарко не залишав і скубання.

— Ну паничу, от пишіть:

„Ой на горі, на горі

„Чабан вівці зганяє“.

А тепер приспівують:

„Шинди-кулинди,

„Шинди-куликанди,

„Наші почеканди,
„Босої команди.
„Ром-бом-бом!“

Панич писав, а Явдоху щось ніби муляло, вона не могла всидіти: на її думку ніякісінького приспіву до цієї пісеньки не треба було. Тільки опасаючись сердитої панії, вона вдержувалась од спірки.

— Ну, гарних він пісень навчить — півголом, буцім до себе самої сказала таки вона, коли їй далі вже була не видержка.

Захар виразисто подивився на неї.

— Чисть перепеличок, а не одривайсь од роботи — поважно вимовив він. — Що то вже я тіві жінки не люблю, так і сказати не можна! — додав він знов ніби зовсім серйозно: — я таки й не знаю, чи душа в їй, чи так собі пара. Ну, от хоч би в Явдохи....

— Ой, мондрій! — нищечком зашипіла Явдоха, злісно дивлячись на Захара своїми сіренькими очидями, що він їй завжди звав „мишачими“. Хлопчак вдав, буцім він не то нічого не чув, ба й самої дівчини не бачить. Він зневажно почав дивитися на їйї ніс таким поглядом, що ніби хотів сказати: „я тебе не бачу. Я навіть не помічаю, чи то ти сидиш, чи, може, там порожнє місце“.

— Ну паничу, тепер далі:

„Чабан вівці зганяє
„Та на хлопців гукає“.

Далі знову: „Шинди-кулинди“.

Явдоха знов ледві всиділа, щоб не цибнути на своїм стілці, — так силне свербів їйї язик, бо ж той бридкий Захарко глибоко вразив її естетичний смак.

Записавши скілкись пісеньків, Одесь пішов до

шахви в кімнату, вернувся з здоровецьким шматком паляниці і дав хлопцеві.

— Ну, ну, гаарно! нічого казаать! — вересливо зачала Анна Михайлівна, із жахом здіймаючи руці догори. — Дак це ти може раз-у-раз годував йїх булкою за тїї невірніі сьпіви? А я й не знаала! Давай зараз назад! — накинулась вона на Захара і простягла руку, щоб одібрати, талеж метикуватий хлопчнна вже одразу догадався зобгати хліб своїми брудними пальцями.

— Оце таке продіється на сьвіті! — плачучи казала далі пані. — Чи бачив хто по цілім сьвіті безталанніщу за мене?! Я гірко працюю, а синаші усе цвиндрить та роздає! Мати почала пхикати. — Хутко вже по миру підем!

Присташі були не такі то й бідні, але Анна Михайлівна була собі скупенька.

— Давають білий хліб за мужицькі пісьні! — скимлила вона. — Та я б тобі задурно наговорила йїх повен міх!

— Верзете ка'зна що! — нетерпеливо одказав син. — Я боюся, що в вас вимова не щиро народня! (Сам він, як і його батько, говорив по російськи, то й боявся, що це зробило гевний вплив на мову матері).

Мати цього не зрозуміла. Почалися охи, стогнання. Олесь наговорив йїй багато зухвалостів і одійшов з кухні.

Розлігшись на своїому ліжкові, він задумався. Од пісень його гадка перелинула в загалі до українофільства. Які щасливі студенти! — снувало в його голові — вони вже можуть попасти під нагляд поліції за свої ідеї, а міні... міні ще цілий рік зостається до університету! — Олесь не хтів

сам себе гаразд розібрати і просто признатися, через що це нагляд поліції має бути таким любим, а суть була в тому, що „политическая неблагонадежность“ здавалась йому патентом на розум, бо, мовляли: „За мною назирають, бояться, що я вчиню що небудь небезпечно для цілої держави, значця, я не аби яка штука!“ Небезпечний за-для існування держави панич зітхнув, повернувся на другий бік і марив далі.

— Пагана кацапня!... (Олесь сам думав певне що по російській...) Ах! От так гарна гадка прийшла міні!

Pierwsze „ka“
Drugie zwierz
W kupe zbierz —
Będzie zwierz.

— А що, як би цю польську загадку про кацапа переложити по українськи та й послати до „Київської Старини“, начеб то записану „з народніх уст?“ Чудово!... Або ще ось що буде гаразд: замість „пропав ні за цапову душу“ казать: „пропав ні за кацапову душу?“

Од складання „народніх“ загадок та прислівій вольна, крилата дума понесла патріота до дальших міркувань.

— Можна буде додати свої пояснення до цих-о фактів народньої самосвідомости, а на той рік, коли я вже буду членом студенцької громади, прочитати як реферат. Закінчити ж можна буде ну хоч так: „Панове, товариство! Бачите, що народ дійшов до самопізнання, горнімось же й ми до ріднього...“ гм, гм... „очага...“ гм! Як же буде „очаг“ по малоруськи?... — Олесь напружував усю свою тямку.—

Ах! та „припічок“ же! Закінчу з одушевленням: „Горніємся до рідного припічка!“

Далі Олесь рішав дуже важне питання: як повинен зватися володар будучої малоруської монархії? чи гетьман, чи король? рішав чимало й інших пекучих національних справ... А в той час у кухні наш панич-етнограф міг би почути теж цікаві речі.

Спершу всі сиділи мовчки, плохенько; тільки Захар сплямкав та чвйкав, жуючи забрудняну його пальцями паляницю та вислухуючи од пані навіть присмаки різні підсолоджуючі уваги про те, який непростенний гріх є пажерливість. Нарешті він уняв взявся скубти птахів.

— А, хирючий горобець! Як його постріляно! ледві скубти можна! — почав він через кілька хвили, бо був дуже слабкий на язик, і тільки друмання Анни Михайлівни не могли одзвичаїти його од балакучости. — От кажуть, що геть усяку звірину сотворив Бог. Панич казали, що й гадюка Боже сотворіння. Але ж нащо було Богові гаддя створювати? Адже ж Бог, кажуть, добрий? — Філософував хлопець. — Невжеж і гадюччя створив Бог?

— А певне що Бог — одказала трошки нерішучо пані, що й сама не гаразд тямпа в правилах віри:

— Гм, дак і якуюсь там мишу створив Бог?

— А то ж? — сказала вона рішлїнице.

— Отак! став би Бог займатися таким дрантям, як миша!

Пані побожно похилитала головою.

— Дивить-но на його! — зговорила вона. — Ну, якщо миша не од Бога, то звідкіля ж?

— Звідкіля!... А сама собою родилася — розумував Захарко.

— Розумний, як Беркові штани! Дурню, дурню, дурню! — тричі вилаяла юного „дарвініста“ пані. Захарко трішечки сторонів.

— Оксано, не спи! — несподівано проказав він повчаючим тоном, щоб одвернути од себе загальну увагу. Оксана таки справді прочнулася та швидко почала справуватися біля корови. Всі за-сміялися.

— І завіщо це панич йому булки давали? — зачала Явдоха, зрадівши, що ось уже пані вгамувалася й не приказує всім мовчати: — звідкілясь узяв тебе „шинди-кулинди!“ Ажеж то зовсім нігча пісня!

— І що ти тямш! — Хлопець обміряв її величнім поглядом од голови до ніг. — Наші хлопці переробили теперечки саме так, як я кажу.

Явдоха насмішкувато перекривила його:

— Неші хленці!... Та якже вони сьміють перероблювати, коли треба сьпівати не так?!

— Ба сьміють! Ажеж хтось перший видумав цю пісню, а за ним і всі почали сьпівати так, як він. А тепер от наші хлопці захтіли та й переробили, а за нами нехай і другі отак само сьпівують! Отож і ти гляди міні, одтепер не сьмієш сьпівати цієї пісні без „шинди-кулинди!“ — суворо додав хлопчак.

Явдоха уся глибоко обурилася.

— А дулю ваші хлопці тямлять! Ще й ваші хлопці пісні складатимуть?

— Чому ж би ні? Вже ж бо хлопці завжди розумніші за дівчат!

Явдоха, що очевидячки дуже дбала про славу дівчачого роду, силне цім покривдилася.

— А тьху на твою голову! бий тебе коцюба!... Хлопці розумніці? А певне, що розумніці — то дівчата.

— Ба хлопці!

— Ба дівчата!! Пані, хто?

Звісно, Присташиха рішила на користь дівкам. Явдоха торжествувала й ликувала. Із сіней сонним голосом озвалася й Оксана.

— А що? бач, що дівчата!

Захаркові не випадало споритися с панією, досада його окошилася на Оксані.

— „Бац, со дівцата!“ І вона шмарката лізе до балачки! Он би подумала, що сором — дойти йідну қорову аж цілу годину! — Захар казав цев сьміливо, бо знав, що за такі речі пані на його не нагрима.

— Тю-тю на тебе! Яке тутечки тобі діло? Ти ще міні не пані!

— Оксано! не спи! — рішучим тоном, не терплячим сперечань, гука невгомний наглядач Захар.

Знов усі сидять мѣвчуком. Тільки й чути шелест, як вискубуються пірїіночки з пташок. Мовчанку перериває не хто, як Захарко.

— Ой у полі Явдохала

Вона хлопців полохала.

Треба, мати, рубля дати,

Щоб Явдоху сполахати, —

журливо мугиче він під ніс.

— А ти Захар-балабан, на капусті сидів, усі черви пойів! — одгризається Явдоха.

— Ба брешеш. „Захар“ не прикладно, то тільки

„Іван“ — балабан... А ти от Явдохала, низька як курдупель, а Оксана — така поворотниця, як ведьмідь.

— Це якийсь оглашений — сваряться дівки.

— Оглашений? А от я за оглашеного нагадав химерну казочку. Було ото два чорти...

— Бариню, чи ви йому дозволяєте, щоб він у вечері черкав?!

— Кажеш, Явдосю, неможна? — через лад ласкавенько озвався Захар... — Було два чорти... гм... два чорти... І один с тих чортів... гм, гм... Сто чортів тобі, Явдосю, в потилицю... — монотонно мимрив хлопець.

— Та не черкай! — гукнула й Анна Михайлівна: — черкає у вечері, в хаті, перед іконами!...

— А хіба тим окнам що зробиться з того?

— Ёйбогу, ти якийсь присуєтуватий! *) — крикнула пані — потягне тебе колись чортяка в пекло!

— А може того пекла й овсі нема? Хто бачив те пекло? — спитав ся хлопець дозгогу, як перський поет Хейам.

— Дивіть який падлюка! — скрикнула Присташа. Явдоха та Оксана теж вставили при цій нагоді по якомусь компліментові. Захар був радніший іще диспутовати на цю тему, але пані звеліла заразсінько стулити губу.

Захарко посупився.

— Та я вже мовчу, нічого не кажу.

— Ото ненавидю я тієї Озірянської мови! — заявила Явдоха. (Вона та Оксана були родом із села Неморожа, а Захар з Озірної. Ці обидва села

*) причинний.

затого суміжні). — В їх якоесь по кумедному говорять, бо все „кажу, нбсю, люблю, занєсла, пропаде!“ По їхньому не „схотіли“, але „захтіли“.

Хлопець знов гордо озирнув усеньку Явдоху.

— Аби ти знала, то в нас говорять краще за вас. „Кажу“ лучче, ніж „кажу“, бо от хоч би така гугнива, як ти, замість „кажу“ верзтиме про „козу“. А он у вас кожне слово починають з „А“. „Чи зробив ти це?“ — „А зробив“. — „Ходив ти туди?“ — „А ходив“. — „Чи напасла ти корови?“ — „А напасла“. (Захар перекривлював дуже тоненьким голосом). Я із рік прожив у Неморожі, то й сам трохи не звик отакечки говорити... Та й не тямлять, що то за „лопата“, бо по їхньому не „лопата“, а „копаниця“!

Явдоха аж скипіла.

— Аби ти знав...

— А напасла! — тонесенько, глумливим тоном одвічав Захар.

— Та слухай-бо! Копаниця...

— А напасла!

— Йій Богу, це якийся сважений! У нас у Неморожі...

— А на-па-сла! — Хлопець, дратуючись, вишкірив проти неї свої зуби, щоб тим гірше дошкулити дівчині.

— Тьху, тьху, на твою голову! А бий тебе коцюба та ще й га! — сердилася Явдоха, що Захарко не дає їй і словом похопитися.

— А непесле!

— Ото ще дурень несосьвітений! Це всі Озеряне такі божевільні.

— Ач! та то ж у вас у Неморожі самісінькі дурні! Косметіка ти погана! — (Остатнє слово За-

хар недавно учув од йідного школярика, що пас вівці недалеко Присташевих корів та все читав знайдений десь папірець од мила).

— Сам ти косматий пелех! А в вас в Озирній самісінькі злоді! Бо, ей Богу, пані, в йїх нікаторої праведної людини нема.

— Ех ти, химичеськая лабораторія! Дак у вас же заразом і дурні, й злодіяки, тай село ваше якесь бридке та паскудне.

Явдоха од злости аж давилася:

— Ууу, невірний! Мазена! Тадже сам став наш чога варт!

— Велика моція — ставок! Якбищо в нас захтіли, то був би в Озирній кращій став од вашого... А ти косметіка!

— И-и-и, гидоте нечестивий! Та в нас і став, і... і людей більше!

— Більше не людей, а злодіів, — ніби спокійно завважав хлопець, вдаючи, що слова Явдошині йому не допікають, хоч кулаки його так і стискалися. Але Явдосі чаша терпцю набігла вщерть.

— Дак тиж сам злодій!! --- з лютостю прошипіла вона. — Хіба ти не хвалився, що крав груші в Поштарів?

— Дак тиж злодійка! — і собі підняв гелос Захар. — А що я груші крав, то це нікчемниця: я йїх із городу не виносив, а там само й іззів. Значця, це не грїх.. Ти от настояща злодійка... Та якбищо дівчата ходили не в спідницях, а в штанях, то вже досіб жаднісінького овочу по чужих городах не зісталося... Злодійка!

— Батько твій!

— То твій батько, бо в мене й нема!... Та

твій батько навіть не то злодій, але... але... переводчик!

— А твій батько був... Явдоха не тямилла вже що й вигадати.

Анна Михайлівна побачила потребу нагримати на обох.

— Що-що, а батьків чінати не сьлід, — казала вона: — зайідайтесь у двох, а батьків не приплутуйте.

— Чому-ж, як батьків, то вже й не можна? — бубонів Захар. Пані з виразом жаху на обличчі звела очі до неба (чи то, пак, до стелі) і сплеснула в долоні.

— От шибеник! — тілки й промовила вона до доморідного ліберала й вольнодумця.

Якось мова не ліпилаєся. Вже й Оксана обробилаєся й сіла до патрання „перепеличок“ (вониж і горобці), коли це завела рбзмову пані. — Що то робе теперечки Грицько? — сказала вона і далі зачала оповідати, хто то такий Грицько. А в тім, Захар і так знав. Це був наймит у Присташів, що спершу вкрав у їх і здав якомусь переводчикові кожух і ярочу свитину, а незабаром і сам одійшов од помістя та при розставанні все казав: „Дивіться ж добре, чи не беру чого з собою, бо потім ще може там щось пропаде, а на мене звернуть!“ Було це в літку, і ніхто зараз не кинувся зімової одежі. Пісьля вже доміркувалиєся, в чому діло, та ба! ніякого доказу нема.

— Оце так, правдивий злодій, — ніби с похвалою скінчила пані.

— Ну, дівчата, сьгодні вам панич нічого не читав, то зможете заразше повкладатися та більше виспатись, — сказала нарешті вона. Панич дуже

часто примусював Явдоху з Оксаною та Захарка доміжма слухати Шевченка та Марка-Вовчка. Це він робив од щирого серця, почував себе морально задоволеним і цілком не звертав уваги, що взавтра дівчатам треба дуже зарані вставати).

Оксана зібрала вечерю, бо птахів уже поцорали. Анна Михайлівна налагодилася йти до себе в покої, але щось нагадала...

— Глядіть же, дівки, — звернула вона до дівчат: — Захаркові вечері не давайте: його вже панич нагодували. І не важтеся дати хоч крихту!

— Та яж тим шматочком не зайівся, — щось хенько сперечався Захар.

— Не мов діло! — Вона одійшла.

Захар zostався без вечері.

Повкладалися спати. Йідна дівка лягла на топчані, друга — на долівці, Захарко — на нечі (бо вона ввечері була холодная). Голодний живіт дрючить його, в серці адіймалося зло й проти пані, й проти дівок. Він не міг заснути.

— Защо на сьвіті щастя самим панам? — роілося в його голові. — Защо от наш панич гарно вдягнений, нічого не робе, їсть смашно і вволю, а міні не так? Овде Бог... мишу создав своїми руками, а людей одних зробив панами, а других мугирями! Одні паніють, а такий як я, мусить усе чистотерпіти, бо змістять і проженуть!...

Захаркові було 15 год.

— Нема Божої правди на сьвіті!... Грамоти тра вчитись, кажуть люде, то й вийдеш на пана. Воно й шкода, що я не письменний: був би лекший хліб, був би я десь за писаря, або що... Але знову й це по якому продіється? кому менче роботи, той

живе в роскошах, а хто більше працює, той бідний!...

Захаркова гадка не гамувалася. Йому згадалося оповідання Присташихи за Грицька і за Кожуху. Терережки вчинок Грицьків здавався йому зовсім оправданим:

— От же чужі овці можна йісти, дак чого ж не можна взяти кожуха?

Йому ввижалося обличчя Присташихи при розказуванні за ярочу свиту і кожуху. Вона навіть і не жалкує за ними, бо що значить за-для неї якась там кожушина?! А що, якби й міні вкрасти кожу-ха в пані? яж знаю, де там у коморі він лежить!... Спершу хлопцеві стало аж страшно свої гадки, але швидко він з нею обговтався — обувся, і вона по-чала неодвязно муляти хлопчика. Він не міг за-снути, а все тільки міркував, як поступити в цім ділі. Того кожуха він би продав, натомість купив би теплу свитину, а решту грошей оддав би матері до схоронення. Тоді можна булоб позжити через время вдома, на селі, де вже він стільки год не жив. З пупьяночку сирота Захарко поневірявся по наймах, затого ніколи не бачучи неньки: то він наймався за чередника і пас вівці або корови, не вважаючи на будь-яку спеку, будь-яку негодю; то він наймався вичищувати од гною подвіря і виво-зити гній на степок, по-за місто, абож ліпити з кі-зяків кирпич на топливо; ставав він і до корби; був у науці в шевця, од якого втік через його по-водіння, ще й ледві не спалив його... Хлопець був дотесний, кебетний; життя силувалося приголом-шити, затукати його; хлопець несвідомо протесту-вав та своїм дитинячим аналізом старався розкласти

життєві умови. Хто зна, що вийшлоб із його в більше сприяючій обстанові!

Ледві ледві він заснув: кожух усе стояв хлопцеві перед очима та принажував-принажував. А й у ві сні літав той кожух перед хлопцем: коло коміра було видно якесь шкуратяне обличчя, воно сьміялося та реготало, а довжезні рукави простягалися до Захара, доскотали, дровичили та били по носі.

Захарко найнявся до Присташів, щоб пасти корів (чи „коровів“, як казав він своєю Озірянською мовою); Присташиха їх тримала аж пятеро за-для набілу. Рано-пораненько він одгонив свою череду на степок, або, як от теперечки, на стерню, о півдні пригонив до дому, щоб корів видоїли, а сам обідав; потім знов до заходу сонця був з ними в полі. Хоч не солодке було таке заняття серед літньої спеки, але ця самота та одиноцтво було дуже Захарові до вподоби.

Другого дня, коли він устав і був ладнявся гнати корови, цані оголосила, що сьогодні хай жене корови Явдоха, а Захар мусить ізробити деццю в хазяйстві. Хлопець зморщився, бо вже тямив, що буде дуже важко справуватись.

Справді, Присташиха не дала йому дурно згаювати час. Коли Захарко начистив картоплі, посік м'ясо на котлети та попорав инчі роботи Явдошині, звелено було йому носити воду з криниці. Скількись годин він усе тягав воду, аж поки насипав дві великі діжки. А на дворі тим часом стояла осіння юга. Страшенно палючий вітер подихав з півдня; він хоч ледві-ледві віяв, але спирав дихання. Земля, що вже давно од жару та безвіддя порепалася, тепер уся була буцим розжарена і сама дихала немов би вогнем. Ціле небо було не голубе, а жовто-сіре,

бо дрібная-дрібнесейська порожня-курява геть оповила його: той пил не рушався, як приміром у бурю, але висів у повітрі затога недвижно і набивавсь у гніздрі за кожним подихом. Сонце світило каламутними, рудими проміннями, пекло та смалило без пощадку.

Захар увесь істомився, доки понаносив води. Він сів припочити в сінях, де було доволі холодно. Але пані не дала посидіти.

— Ах, я й забула! — скрикнула вона: — добре, що нагадала! Коровам на сьогодні вже малясу не стане! Треба тобі, Захарку, побігти мерщій до сахарні та привезти його з дві відрі. Агов, мерщій!

Захарко взяв одмовлятися, що, мовляв, через лад натомився. Пані вгнівилася.

— Ти роби діло, коли найнявся! — гукнула вона суворо. — Найнявся — продався! Ох, я бачу тілки, що знов доведецця баринові одхвиськати тебе ремінцем за неслухняність.

— Та цеж хіба мое діло? — одвітував Захар несміливо. — Яж найнявся корови пасти, а ви за ті самі три карбованці хочете, щоб я й воду тягав і маліс возив, і геть чисто все робив.

Присташиха ще білше розсердилася. Вона почала лаяти хлопчину за таку „зухвалу“ мову.

— Можеш і геть йти, дармоїде! — крикнула вона на кінці, — я тебе не держу! Якщо служиш, то роби все, що звелять хазлі, а не подобається тобі в нас, то й не треба: іди к усім чортам! Наб'є тебе пан, як сьлід, на дорогу, тай викине на шлях, мов те паршиве пущеня. Таких, як ти, скільки завгодно: по три за цибулю!

Захарко посупувало слухав панію. Він добре

тямив, що Присташиха без труда знайде собі другого пастуха, та що за ті самі мізерні гроші кожен мусітиме робити їй і те, про що не домовлявся. — „Іди геть!“ — добре то казати! А кудиж йти? — Захарко тямив, що роботу він собі нашукав не одразу, та й однаково, другі хазяї теж не будуть кращими: всіх їй одним миром мазано!

Хлопець підвівся, мовчки поодшукував відра, поклав на возика та й потяг його, щоби привезти мелісу. До сахарні була добра промашка, — Захар ледві ноги волік. Й усей час злоба не кидала його; він не міг міркувати як сьлід, розумом, а тілки відчував душею якусь кривду. Учорапні гадки плуталися з новітніми.

— Здається, чогож би? я працюю, роблю, пани дають за те гроші. Значця, дають не задурно, а за можж таки, за мої труда! А тим часом вони думають, що милостину якусь міні подають! Думають, що це вони ласку міні роблять, коли дозволяють працювати на їй!... А до того вони ще сьміють глузувати з мене, знущатися надо мною!... Через що це так, Боже?!...

— Я домовився тіки пасти, на мене накидають й инакшу роботу, а я не сьмію ані слова сказати! Бо куди ж міні подітися, коли я роботи не матиму?... Гай-гай!... Та ще вони й платять, скільки сами захтять, і робити велять, скільки захтять!..

Більше-менше коло такої теми кублилися гадки в голові Захара. Навіть не можна сказати „гадки“: він виразно не висловив собі нічого, він сам себе не розбірав гаразд, а скоріш тілки відчував усе це. Захар сповнився немощної злоби проти паньства.

Привіз він мелісу. Явѣоха пригнала корови на швидень і печала кепкувати з його „похвюпої пикки“.

На ві здивування Захарко мовчав і не одвітував. Зараз пообідали. Хлопцеві ледві ложка до рота лізла, голова боліла, скеміла, ноги були мовби підтаті.

— Захарко! — залунав десь на подвір'ю голює панича. Захар вийшов на двір. На паньському так-кові стояв Олесь і щось тримав у руці. До його хлопець ішов сьміливіще і привітніш.

— Що вам, паничу? — спитався він.

— От що, Захаре: візьми оцього семигривника *) та бігай до browару за пивом. В горлі міні така згага та жадоба... Та хутчій бо!

Захарко не простягав руки за грішми і топ-тався на однім місці:

— Ох паничу! бачите, яка юга!... Я так потимився, міні так жарко... — шутколиво-жалісвим тоном тяг він.

Панич похмарнів. — Ні, з цім народом не можна заходити в зносини, — подумав він: — зараз стає за панібрата і слухняність трате!

— Тобі жарко?! — грубо спитав він. — Ба колиж і міні жарко. — Панич знаходив цей аргумент зовсім пересьвідчаючим.

— Дак ви, паничу, води напийтєся. Бо св-Богу, і нога не поволочеться йти: з моці вибився!

Олесь спалахнув. Захарові слова він прийняв за посьміх із себе і обурився. Гнів пройняв його серце. Несподівано навіть собі самому він кинувся на хлопця, трепенув за груди, а потім з розмаху вліпив по щоці.

— Ти не забивайся, а помні, с кем говоріш! хамская рожа! — люто примовляв він. Од зла панич геть забув, що тучечки сьлід би вилятися по

*) 20 копійок.

українськи, щиро-народними виразами. (Хто зна, можеж би патріотичну лайку Захаркові прийняти було би смачніш?!). Він хтів іще раз дуснути хлопця по обличчю і... і зупинився, схаменувся.

— Це той самий наш панич?! — гадав Захар, прибитий і приголомшений несподіванкою. — Це той самий панич, що в наших піснях кохається та нам книжки чита?! — Він очамрив, уся голова ходором заходила. Була йдна мить, що він хтів ударити панича, але вдержався...

— Давайте гроші, піду за пивом, — вдавсь він понурим, безнадійним голосом до Олесь, що стояв наче стовп і немов прикипів на місці.

А Олесь і сам був очамрив та весь поколів. Хлопчаків голос вивів його з одубіння.

— Не треба! — тремтячим тоном гукнув він. — Погань мерзена! — вилаявсь він нащось ізнов (ну, але вже по-вкрзінській!) із слізми в голосі, і швидкою ходою пішов він до господи.

Уся оця подія скоїлася в де-кілки ментів.

Одійшовши од хлопця, Олесь хутко попрямував до своєї кімнати. Поривисто він зачинив двері на заціпку і зупинивсь.

— Боже-ж мій, Боже! — зашопотів він одчайно: — Що це я наробив!

Сльози пренули йому з очей. З гіркими риданнями він повалився перед іконою навколішки і вдарив поклону.

— Зглянься на мене, Милосерний! — благав Олесь пошепки і знов клав поклони. Скількись минут він тільки стогнав та повторяв „Боже, Боже!“, не можучи молитися звязно. Сором, що він оце побив Захара, кидав його щоки в полемінь і викликав

нові ридання. Він дер на собі волосся та бивсь у груди.

В кімнаті вікна були позапінані. Сонце сюди не досягало, тут віяла прохолода. Олесь нарешті трохи вгомонився і почав у загалі згадувати за свою грішність. — Я оце не постував цього року! — споминалося йому. — Я до церкви вже із місяць не ходю! — вірнала нова роспучлива думка. Олесь із слізми згадував усе це, і заразсінько обрікся одпостувати один тиждень теперёчки та не оминати жадної служби божої.

Він узяв у руки молитвенника й розгорнув, щоб нашукать моленіє Богородиці. — Всеїтая Діво! рятуй мене! — помолився він: — не лиши мене царствія небесного! Моли за мене Сина Твого! — І Олесь палко взяв читати канон, не минаючи ніже титли, ніже тії коми. За півгодини він скінчив. Молитва та віра підкріпили і підбадьорили його душу, сповнили її умиленням. Хлопець з одрадою і полекшою згорнув молитовник, поцілував його й поклав на місце.

— Боже, Боже! — вже с тихою, лагідною радістю шептав він, походяючи по кімнаті — Слава Тобі, Йеусе, що Ти дав нам сьвіт істини!... Ох, які були нещасливі філософи грецькі! Вони й бажали, жаждали істини, та не мали євангелії, не мали божественного слова Твого. Вони складали свої теорії, а все таки мали непевність, сумніви!... А ми — (Олесь із щирою вдячністю перехрестився) — ми маємо слово самого Бога, не маєм сумнівів!...

Хлопець задумався об мудрості й величі Божій, об призначенню чоловіка.

— Допіру я відчуваю, як сьлід, усю справедливість слів катехізіса: „Людина сотворена для

того, щоби славословити Бога і в цьому знаходити своє блаженство... Та й яке блаженство! О, чи є вище щастя од славословлення Тебе!...

— Хвалим Тя, благословим Тя, кланяєм Ти ся, славословим Тя, благодарим Тя великія ради слави Твоя! — восторженно засьпівав він.

— І чи можнаж сумніватися, що Ти є?! Які ви мізерні, безвірники! Які ви нещасливі, бо незрячі! Як міні шкода вас!... Лицеміри! погляньте сюди!...

З цим-о вдохновенним патосом Олесь підійшов до вікна, одтулив запону і подивився на сад. І дерева, покриті овочами, і трава-мурава, і квіти арґонії, що гордо пишнілися своїм цвітом, — все нагадувало йому про Сотворителя.

— Ты єсь! природы чинъ вѣщает,
Гласит мое мнѣ сердце то,
Меня мой разумъ убѣждает,
Ты єсь!...

— задумливо казав він. — Ты єсь!...

— Творец! покрытому мнѣ тьмою
Простри прѣмудрости лучи
И, что угодно предъ Тобою,
Всегда творити научи!
И, на Твою взирая тварь,
Хвалить Тебя, безсмертнѣй Царь!

І Олесь помовчав скільки хвилин, всенький пережившись любовію до Бога.

— Слава Тобі, Господи, за той рай, який Ти нам даєш на землі! — палко проказав він, ще раз простелився на долу перед іконою та так і закам'янів-застиг у солодкім релігійнім екстазі, в німій розмові душі з Богом.

А що тим часом робив Захар? Дурний хлопець

не знав, не відав, що панич уже покався перед Богом. Щока йому так само пашіла, а в серці ще гірше клекотіла ворожнеча проти паньства... Захар уже не повернувся дообідувати, йому не хтілося стрічати людського ока; він пішов на город, знайшов місце в кущах і сів там. Чимало він просидів отакечки, тупо вдивляючись у землю. Жаднісінької сльози не просипав він: він немов скамянів чи задрімав. Хлопець вже овсі забув за себе, його гадка сьлідила за листячком куща, стежила мурашку, що пнеться вгору по листю, траву, що росте при корінню кущів. За себе було йому наче байдуже. Він забув про панів, про Олеся, забув про всі кривди. В голові йому шуміло, в вухах гуло...

— Ось де він! — почулося біля його. То був пан Присташ. — Його шукають по всіх усядах, а він собі любісінько сливи краде!... — Пан витяг Захара за вухо. — Скільки я разів був наказував тобі, щоб ти не гурт залицявся до садовини?! — приговорював пан, сїпаючи його за вухо. — Скільки? ну?... Овощів ціх ти рвати не сьмій! Чу-еш мі-ні?!... — Він погнав Захара до хати, де йому завдали нову роботу.

Але хлопець уже доміркувався до чогось. Ледві вдалося йому вийти на двір, як він заразісінько махнув на сіновал: до повітки, на горище, де було складяно сіно. Там він пролежав аж до ночі, лютячись на всенький сьвіт. Ціі ночі він поклав неодмінно втікти й забрать із собою кожуха.

Була вже глупа північ, коли Захарко виліз із своїв засідки. Спершу він з даху зоглядів подвір'я, далі поліз по горищу, аж доки не опинився над коморою. Тут він розсунув дошки, спустився у низ; намадавши кожуха, він драгнувся і витяг його на

гору. Але довелося йому лізти вниз удруге, бо то він був витяг не відомий кожух, а „дубльонк“ папа. З обома речами спустився Захар по драбині з покрівлі на подвіря і вагався, що робити, бо дубльонк не був увіходив в його первісний план; на кожух він почував ніби якесь право, а на цев — ні. Хлопець кинув його в куткові на подвірні, і йому аж на серці полекшало.

Жадна собака не гавкнула на його, звичайно, як на свого хатнього! Захар безборонно вийшов із двору і незабаром опинився за містом, на полі. Почало благословлятися вже на сьвіт Божий, коли він наближився до свого села. І тут уперве найшла в голову хлопцеву гадка: щож робити с кожухом? Просто нести до дому не випадало. Захар теперечки зміркував, що він уже зветься злодієм, а кожух — то крадіж, — мати не прийнялаб. Досі хлопчина прямо був пересьвідчений, що йому взяти того кожуха було треба; досі він не почував ніякісінького каяття, бо, мовляв, паньським добром, не заробляним від їх самих, покористуватися не гріх, аж ось допіру в його серце втиснулася боясть і наче докори совісті.

Він надумався піти до шинькаря Юдка. (Певне, що номінально той шиньк належав не до жида, а до мужика). Ось Захарко грюкнув у віконце в шиньку, котрий, треба сказати, стояв на белєбні, на одшибі од селянських хат. Вийшов Юдко.

— Купи в мене кожуха, — силувано вимовив Захар, усей червоний.

— Це крадене? — спитав жид.

— Це... егеж... я взяв... Ти купуєш...

— Крадене, значця? — хитро перешитав Юдко і щось метикував. — Ні, я не передержую, — ска-

зав він накінці. — Іди собі куди хоч, шукай переводчика де-інде... — Він пішов до хати.

Захар, увесь потеряний, не знав, що діяти. Він помізкував, помізкував та й пішов до сусіднього лугу.

А Юдко вийшов знов із хати, зійшов на суголок та глядів, куди це попростує хлопець.

В господі Присташів іще вчора запримітили, що нема Захара, але великої ваги цьому не придали: грошей він не перебрав, навпаки, — ще йому дещо припадало.

Другого дня Явдоха йдучи до повітки по дрова, знайшла кинутий хлопцем дубльонек і радіючи принесла Анні Михайлівні, в певній надії, що це діло ві ворога Захарка. Зараз микнулися сюди-туди тай кинулися, що кожуха немає. До обіду незручно було щось учинити, але після обід пані найняла підводу, запрохала й Олеся поїхати разом, щоб усе таки був чоловік з нею, та й покатила до Озірної.

Ось вони вже підїхали й до тії Озірної. По шляху йшли два якісь парубчаки. Пані йїх зупинила, щоб розпитатися, чи не знають вони, де тут сидить і як зветься удова, що в неї син на ймення Захар. Ті трохи поміркували.

— А! та цеж Бениха-Оберемчиха! — догадавсь один... — Ну пані, до неї повозкою вам не підїхати, бо приїзд туди дуже кепський...

— Чувш, Олександрє? не забудьже: „Хведоренчиха“... — звернула Анна Михайлівна до сина.

Той засьміявся: — Оберемчиха, мамо, а не Хведоренчиха!

— Все йїднако! — усьміхнулась і мати. — Ти памятай лиш...

— Якщо приїзд до неї поганий, то йїдьмо на

зборню, — рішила пані і розпиталась у хлопців шляху туди. Пойіхали.

Мінут через пять Олесь ніби з заклопотаним обличчям іскрикнув:

— Ой, мамунцю, я й забув, як тая вдовиця зветься!...

— Хведоренчиха б то, чи що? — нерішучо сказала вона. Олесь весело реготався. Мати й собі.

Візник зупинився перед великою хатою з російською вівіскою: „Расправа“. А по простому вона звалася „зборня“. Поки пані поясняла сторожеві, що тра прикликати старосту *), Олесь, стоячи в сі-нечках, цікаво оглядав будинок та зазирає в усі двері. Вліворуч ішли двері в самую зборню, де об-суджуються всякі сільські справи. Напросто була „холодна“ задля накараних: темна, малесенька ко-мірка без вікна. Двері праворуч вели до школи; це було зробляне мабуть чи не с певною педагогічною метою: наглядно впоювати дітям огиду до всяких злочинств та страх супроти „властей предержажщих“.

Припхався староста і вислухав справу. То був високий, огрядний мужик, повний почуття своєї встойности. С панією він говорив по-російські і справді, доволі добре, хіба що намість „прихожу к ней“ казав: „приходю к ней“. Заразінько він вирядив посланця за Захаром.

— Хай вернеця міні кожух, будьте певні, що я вже вам подякую, — пообіцялася Присташиха.

Доки ще привели хлопця, прийшла до старости йідна жінка, й узяла балакати з ним про якусь спірну балку, де сіно дуже хороше; тую балку судці в гóроді оце теперечки либонь уже напевне присудять їй, дак от після того їй буде треба,

*) „Віт“ по газицькому.

мовляла, ще й якоїсь помочі од старости. Олесь, учувши слово „судці“, миттю витяг свою памятну книжочку, щоб зазначити собі таке гарне, але досі невідоме йому українське слово. Та й далі, поки жінка оповідала, він усе начеркував олівцем і другі слова, яких вона вжила, та страшенно радів, що сьогодні взнав стільки гарних щиронародніх виразів. Десь тая щось таке постерегла, бо з недовірою усе скидала оком на його. Олесеве формене гімназіяльне пальто теж чимало ві бентежило; тим-то вона якось не насмілювалась прилюдно оддати старості пляшку горілки, яку вона принесла в гостинець йому, і все тримала по-під полою. Нарешті вона поставила пляшку на лавці і одійшла.

Побачили в вікно, що ведуть Захара. Всі повиходили на ганок. Хлопець удавав спокійного і звичайнесенько вклонився панам.

— Ну, Захаре, — почала пані, — а чогож це ти втік од нас?

— Одійшов, бо дуже важко в вас служити.

— Ну а деж кожух?

— Який кожух?! — Захарко прикидався здивованим.

— О так пак! Який?! він не тямє! — розсерджена говорила Присташева. Захар уперто все товк, що про ніякий кожух не знає, не відає.

— Так не можна, тра струсити їх хату! — вдалася пані до старости.

— В хаті нічого не буде, — одвітив той чоловік, що ходив по хлопця. — Матері його вже два дні не має в дома, хата зачиняна. Хлопчака я знайшов на призьбі.

— Чи скажеш-бо, куди сховав? — суворо спитав староста. Захар стояв на своїм. — Ну, так у

холодну його, аж поки не признається! — звелів той.

Захар пополотнів і перелякався. Холодна ввижалась йому чимсь дуже страховинним.

— Я скажу, скажу!... — залепетав він, ісплохавшись.

Він розказав, що кожух лежить у кущах поблизу Неморожа. Пройхати туди було неможна, — доводилося знов піти Гаврилові с хлопцем.

— Тепер він, може, хоче втікти, а я ж із їм не збіжу. Треба йому руці звязати.

Він скрутив Захарові руки віжками і пустив наперед себе, мов шкапу. Стрічні люде цікаво оглядали їй обох. Захар похнюпився і, себе не тямлючи од ції ганьби, поспішав вийти з села та мерщій опинитися коло спованки. Але там горобаха тілки ойкнув: він був захоронив кожуха по-під посохлим листям, але тепер були тамечки самі купи порозгортаного листя, а білше нічого.

Діло було просте. Юдко сьлідив з пригорка, куди попрямує Захар, та й послав назирцем за їм свого сина Шльому. Той оборудував справу.

Довелося вернути до панії без нічого, але вона не хтіла вірити заприсяганням хлопчаківим і казала, що він дурить. Треба було спробувати останнього способу — биття. Староста пристав на теє. Захара повели за-для езекуції до зборні, а Присташі вдвох лишилися на ганкові.

— Мамо!! — пошепки, стрівожено взяв казати син. — Що ви коїте?! Хібаж можна самовільно битись різками? Здається, є закон забороняючий тілесні кари!! Треба було в матері його спитатися, а то ще вийдуть прикrostі...

— Та втихомирся бо!... Оце Господню кару прийняла я, що поїхала с тобою! краще було самій

йіхать! — невдоволено одвітувала пані. — Прикрості вийдуть? Ач! Хоч би й був отакий закон, як ти кажеш, так хіба ж і справник і другі не наші добрі знакомі?...

— Ой! ой-ой-ой!! — раптово перервав ві мову крик катованого хлопця. — Ой!... ой!... Йй Богу мойому, не знаю!... Не знаааю! Матінко моя, голу-бонько моя, ей Богу, не знаю!... Ой!!! Господи ж, Боже мій милий, анічогі-і-і-сінько не знаю!... Ооой!!!... — роздираючим душу голосом кричав Захар.

Олесь був дуже чуйний і нервовий.

— Мамо, звеліть перестати, — прохав він.

— Ййй Богу, наче йому два годи! Хіба кожух дурниця, грошей не коштував?

Крики Захарові розітнулися ще дужче. Панич іздрігнув ся.

— Так йідьмо, мамо, мерщій звідсіля!

— Одчепись ти од мене! — гримнула пані. — Як же тут щось ізробити опроче як биттям?!

— Та не об тому, я, мамо, говорю: проти того, щоб накарати хлопця я нічого не маю, — прохав із слізми Олесь. — Про мене, хай собі його бьють, хай навіть забьють до смерти, коли того треба, алеж аби я, аби я того не чув!... Мамо! Мамо! слухайте, як кричить!... — збентежено лепетав бідолаха... — Йідьмо, бо міні всеньку взавтрішню днину нерви будуть не в порядку! Пожалійте мене!... У вас зовсім немає людського чуття!! — закінчив він тремтячим од схвилювання голосом.

О, жорстока мати! О, добряго паничу! Бідні твої нервоньки!

А крики Захарові все хриплішали та хриплішали. Вже він не верещав, а тілко стогнав.

— Ма...мо!... Не...неч...ко!... Господи Боже!...

Нічогісінько... не... знаю!... — уривчато линуло до панських вух зпосеред глухих ридань.

Пані вже повірила, що справді хтось забрав того кожуха із схованки, і гукнула перестати. Вона хтіла тільки ще дві слова зговорити хлопцеві.

Вивели його. Він мав такий замучений вид, що чутливий Олесь одвернувся, шкодуючи своїх бідолашних нервів. Захарко жалісно стогнав.

— Ну, Захаре, — незлобиво, дуже лагідно зговорила Анна Михайлівна: — хай уже тебе Господь правосудний судить і карає, а я прощаю. — Вона кротко махнула рукою. — Я прощаю!... — і вона на хвилину зупинилася, все чекаючи, що зворушений єї добростю хлопець обцілує їй руки. Та дарма! Захар був очевидячки геть нерозкаяний!

— Тільки ж ти повинен міні виказати товаришів, бо напевне тебе хтось призводив, — сказала пані далі.

— Мене... ні...хто... не при...зводив..., хлипаючи одвітував цей поганець-зłodій.

— І не кажи, бо не повірю!... Викажи тих, що дали тобі призвід!

Хлопець з лютостю та ненавистю підвів очі на пані.

— Ви мене призводили!... Бо ви... бо ви мене кривдили! — перериваючи слова риданнями, сказав він... — Ви ж міні розказали й за Грицька... Та ще... — (тут він перестав плакати)... — та ще панич... Вони міні читали отого Шевченка та казочку за „Ледащицю“, та...

Він обвів поглядом Присташиху й Присташенка і затулив обличчя руками.

Паньство обурилося. — Це міні наука на будуче! — подумав Олесь: — не гурт завдавайсь із

хамлом! Ти йому читаєш про абстрактні типи Марка-Вовчка, а він розуміє конкретно та зараз прикладає до себе самого, починає гнути кирцу!...

— Дак ти ще й ось як замість подяки! — грізно покликнула на Захара Анна Михайлівна. — Ні, лебедику! побачиш же, що буде!... — Вона добула карбованця з капшука і дала старості. — Це вам за труда. Але ви ще його допильнуйте в холодній до вчавтрього, а вчавтра за їм пришлють з города: вже я добуся того, що він хоч із місяця посиде в тюрмі!... Вже буду я не я, якщо не впрохаю посадовити його в вежу!...

Ось вони вже й поїхали-потарахкотіли. Обидва сиділи понуро. Синові захтілося жартом одігнати нервові роздраження.

— А як, мамо, зветься його мати? — хитренько усміхаючись, запитав він.

— Іди-бо геть! знайшов час шуткувати! — сердито одказала мама, що їй теж чомусь було не зовсім сумирно на серці.

Олесь образившись напудрився, мов сич на сову, і глибоко заринув у свої думи.

— Що це я за безталанний! — жахався він на думці. — Що це за паскудні нерви міні! Якесь там дрібниця, ну, от хочби крики того поганця — геть збудоражили й розтрясли чисто всю мою нервову систему... Ні, ні! треба таки буде трохи погоїтися, бо далєбі, од тих нервів можна ще й збожеволіти... Неодмінно прочитаю Крафт-Ебінга: може там знайду пораду... А то чи не спробувати цього от способу: піти подивитися скілкись разів на секцію трупу? Може цим робом я загартую себе хоч трошки. Хіба!...

— Он, мовляють инчі: „несправедливо, що одні

верстви суспільнотти гірко роблять, а другі тільки годуються їх працею!⁴ Але ж чому не зважуть, скільки муки моральної доводиться вкусити нам, інтеллігентам? Хіба ж простому мужикові відомі наші нервові розстрої?!... Мужик страждає тільки на тіло, а ми на душу, ну, невже-ж не нам тяжче?!... Я допевнююся, що це природно існує такий поділ між людьми: простолюдин постачає хліба й собі, й нам, а ми одтерплюєм і власні душевні муки, і ще й його частку. Значця, виходить те на те, і кривди нікому нема!... Та от, приміром, у справі заборони нашої мови — хто більше страждає? чи ми, чи мужики?! Бо чи ж мужики тямлять вагу національності?...

Так міркував Присташенко і вже був почав потроху гамуватися, аж ось його бездольним нервам трапилася нова спокуса.

По шляху чвалало стадо овець. Кучер з розгону перейїхав одно ягнятко. Пастушки підняли гембіль-репет; візник одлаювався, обвинувачуючи їх самих. Олесь углядів тую бідну животинку, що так жалісливо мекала. Щоб позбутися халепа, візник хутко погнав коні і миттю одлинув од стада. Але Олесеві вже була не видержка: ще й тоді, коли по заслuzі карали Захара, він був уболівав усією душею, а тепер роздушене, мекаюче безвинне сотворіння певне що не могло зникнути з його уяви. Панич ніби ввічі бачив біднятка, ніби над вухом вчував він його стогнання. В кінці кінців сльози рікою ринули йому з очей.

— Все ви, мамо, винні! — ридуючи казав він: — не могли звеліти звощиківі йїхати тихіше! Тепер міні й сьогодні, й усеньке взавтра геть збавляне, — докоряв він хлипаючи.

Справді, мекаюче ягнятко ввижалося цієї ночі добрячому молодому українолюбцеві навіть уві сні!

Ну, а щож із Захаром? Взавтра його заберуть у город та й засудять у тюрму. Тамечки він познайомиться з досвідченими арештантами, там він знайде собі призвід і вчителів, там він пізнає спасенну стежку...

Рідна моя Україно, розшарпаний мій краю! колиж тобі розвидниться?

Коли вже зазоріє сьвітло правди, і Захарові, і цій невченій пані, і цьому вченому паничеві-українолюбцеві? Коли? коли?!...

Узяв жартувати, а слізми кінчаю...

Чи-ж винен я, Боже?

Я хтів би радіти, я хтів би сьміятись,

Дак серце не може:

Брати у неволі, — радіти не може

Те серце химерне.

Почне воно сьміхом, почне воно жартом,

На тугу-ж ізверне.

Москва, 1891 року, 17 априля.

Виривки з мемуарів одного старого гріховоди.

Матеріяли для діагнозу *psychopathiae sexualis*.

Останніми часами мене серйозно почина бентежити гадка: чи не збожеволів я часом? Бо де ж таки! нудьга, тай ще безпричинна нудьга, не кидає мене навіть на хвилину, — на старости-літах розпочался докори совісти.

Щоб трошечки себе погоїти, я оце захопився за науку. Та за яку науку! за порівнюючу філологію! Я пообгортавсь тепер усякими словарями: і латинськими, і грецькими, і слав'янськими, і німецькими, і прочая, і прочая. Заразом студию твори Маркса Мюллера, Ренана, Уїтні, довідуюся, звідкіля пішла мова людська. Доки сидиш за цім-о ділом, доти забуваєш геть за все лихо, ба забуваєш навіть про веснєке сучасне життя взагалі. Отже ж одірвись од книжки на одну-однісіньку мить, — знов мучить нудьга. Хоч би, от, і зараз: читать я втопився, мусів припинитись, а нудьга мене й схопила тай давить, давить!...

Та це якась пекуча зануда! пече, не фігурально кажучи, а таки насправжки, вогнем! Я часто

навіть завдаю собі питання: „та чи правда тому, що я страждаю морально? чи справді слабує в мене дух? Бо, може, це попросту фізично болить і горить моє серце, моя плоть і кров?!“

О-о-о-ох!... Тай чого ж воно ние! Чого ж міні так тоскно! Хіба ж я не знаю, що всі душевні болі нелогічні, нелогічні, тричі нелогічні?! Я, от, цілісіньке моє життя був егоїстом, еге ж, егоїстом, егоїстом, — тілки ж, питаю, чи варто тепер сумувати об цьому? Логіка, сувора логіка каже, що не варто. А докори од совісти мене, про те, гризуть! Через віщо?! Звідки вони?!... Логіко! прийди ж до мене знов на підмогу! Розуме! вгамуй мене!

Бога (або, як каже де-хто: „ідеалів“, або взагалі трансцендентальної області —) нема, — в це я твердо вірю... (Чи твердо?! еге ж, твердо, твердо!)... Душа не безсмертна, ніякої кари або нагороди їй немає, вмерши ми всі тілки зогниємо в землі, зогниємо безслідно. Звідси випливає мораль, що на землі треба жити так, як кому підказує його чуття. Моє чуття казало міні: „будь егоїстом“, — я й був. Я думаю, що й кожен атеїст мусить бути егоїстом, скоро обладує здоровою логікою. Правда, в життю частенько трапляється навпаки: от, соціалістами (себто альтруїстами) бувають дуже часто атеїсти. Але такі атеїсти страшенно непосльідовні, бо хіба ж логіка позволить тому, хто в будуче життя не вірить, страждати ціле сьогосьвітнє життя, борючись за щастя чуже?

II.

Я написав оці рядки так, як міні диктував мій розум. Тале ж, іздасться, швидко мій розум мене

покине, я увірую в Бога й міркуватиму вже не по такому. В Бога ж я увірую через те, що муки тієї „совісти“ стають аж нестерпучими і наводять на безглузде питання: „Якщо існують душевні муки, докори совісти, яких і логіка прогнати не може, то мабуть чи не існує щось вище над чоловіка?“ Подумаєш отак, тай чуєш спокушаючий голос: „Увіруй, що Бог є, покайся, помолись Йому, то й оздоровіє душа твоя“...

О! я вже передчуваю, чим скінчиться всенька ця спокуса. Скоїться котресь із двох: або я з одчаю сам собі смерть заподію, або... або зможу якось признати, що я ціле життя був мерзеним грішником, тай заходюсь молитися, умилятися душею, плакати о грѣсѣхъ. Коли міні поталанить отакечки себе затуманити, то я, звісно, вже не нудитимусь. Теперечки, доки ще, я сам себе свідомий: теперечки, доки ще, я тямлю, що молитвування є псіхопатічне явище. Єге ж, псіхопатічне, бо це наркоз. Один, скоро засумує, наркотізує себе вином, другий — гашішем, третій — молитвою. Але, хоч тепер я це добре знаю, міні здається, що в скорості я про все позабуваю, сам вдаюся до молитвування, а як міні пощастить викликати нею сльози умилення, то увірую, що Бог єсть.

А, може, Він таки справді є? — ???

Ой! О-о-о-ой!

Не боли, не боли, мов серце! І хто се тебе стискує наче кліщима? Хто се тебе шарпає в усі боки? Хто тебе, біднятко, коле, наче голками? Хто? хто?? Невже Бог?

.

III.

Ось я тільки що був підбіг до дзеркала тай по-зирнув на свою пику. Я сподівався, що коли я себе побачу в дзеркалі, то чи не стане міні соромно хоч себе самого. Аж ні: соромно не стало, а болючіще стало. Щось немов ножем мене різнуло, як я угля-дів своє зморщене обличчя. Яке ж воно тепер бридке та погане!

„Бридке та погане“. То ж бо то й є! Ось де сидить причина мойому зденервуванню! Я себе оду-рювать не хочу, то й сміливо констатую факт: всі мої „докори од совісти“ ховають своє джерело в тій обставині, що спаскудніло моє обличчя.

Обличчя... Обличчя — найперший фактор люд-ського життя. Вся діяльність людська обусловлю-ється тим, яке хто має обличчя: чи погане, чи гарне. Бо через обличчеву красу або некрасу збіл-шуються або зменчуються шанси на кохання.

Кохання... Що таке кохання? Відома річ, що кохання — то найсильніша життєва підойма. А чо-му ж вона найсильніша? — Чому? а пофілософуймо трохи на цю тему тай внясьнімо собі, що таке є кохання.

Чоловік є животина, тай тільки животина (ад-же ж душі в його, я поки що вірю, нема). Найви-щими його втіхами, значця, повинні бути звір'ячі, а вже ж поміж звір'ячими втіхами вищої не може бути над coitus, над акт спарування. Вищої немає. Вино обридне, гарні страви обриднуть, coitus не обридне. Не обридне, бо його піддержує сама на-тура. Полові інстинкти — це такі, що раз-у-раз лю-бо та солодко припікають людину та нагадують про

себе. О! щоб coitus та обрид?! Ніколи в світі не обридне!

Та можна зробити coitus ще смачнішим. Треба лиш додати йому всяких присмак. Coitus, заправлений присмаками, зветься коханням.

Це річ дуже проста.

Я частенько нагадую собі два російські переклади одного й того самого Гейневого віршу, що ілюструють мою думку. Ось один („Полянта и Марія“):

В кого бы лучше мнѣ влюбиться?

Вѣдь обѣ милы, мать и дочь :

Одна как день прекрасна лѣтній,

Другая ж сладостна, как ночь.

Одна прозрачной бѣлизною

К небесным радостям манит,

А взор другой, безопасно томный,

Отвѣтной нѣгою блестит.

Так вол, меж двух копен с травою,

Забыв про голод, полн затѣй,

Стоит и думает, какая

Из них послаще и вкуснѣй.

Це, бачте, найчистіші, поетичні любощі, 96-ої проби. А от другий переклад :

Дочка очень аппетитна,

Очень, знаете, „того“.

Но и маменька вѣдь тоже

Очень, очень ничего.

За которую ж приняться?

В затрудненьи я большом,

Ну, вот точно мой савраска

Между двух кулей с овсом.

Оце вже всякий зватиме половим роздражненням. Але ж очевидста річ, що й у передніщому вір-

ші висловлено ту саму ідею, тільки що словами не тими самими. Хто має хоч крішечку тверезого глузду, той зрозуміє, що слова „coitus“ та „кохання“ можна брати як синонімічні.

Встановивши цю тезу, переходьмо до ролі, яку грає обличчя. В кого воно гарне, той має найкращі, найпевніші шанси на кохання. А що діяти тому, в кого вроди нема? Організм його пнеться до кохання, та бридкої пики ніхто любити не може. Виходить, треба підніматись на інакші способи. Якщо негарная людина має непорожню голову, то оберта всю свою пильність на розумування, на розумове звершенствування: осьде джерело, звідки йде наука. Коли ж невродливий чоловіьяга до того й не вельми розумний, то він вдається до способів знов інакших: вигадує собі „моральність“ і „неморальність“, починає опікуватися всенькою людськістю, бідаками, харпаками, стає проповідником вселюдської рівности та братерства, — одно слово, стає альтруїстом; за наших часів такі люде поняли моду ставати соціялістами. Супроти полових інстинктів як наука, так і всякі соціялізми мають чималу вагу. „А тому слідуєть пункти“:

1) І розумом, і альтруїзмом можна часом зацікавити дівку так само, як і вродою.

2) Кому ж на кохання нема сподіванки ніякісінької, тому наука або соціялізм стануть за суррогат кохання, притушать той біль, що піднімається в індивідуума через незаспокоєну потребу обоїльних любощів. Я сам на собі тепер досьвідчую, що, зьосередивши свою увагу на якімсь научнім питанню, можна розважити нудьгу не то любовну, а й усяку другу: мої докори совісти заспокоюються, коли я сидю за філологією.

Я знаю, що „ідеалісти“ жажнулись би моїх слів, назвали б їх грубими, цинічними. Але ж це ніщо инче, як тверезий погляд на речі. Тим-то я завсігди тяжко любив арию оперного Фауста в I акті, що в ній зазначено правдивий ключ людського життя.

Jo voglio il piacer,
Le belle donzelle,
Jo vo' lor carezze,
Jo vo' lor pensier!

„Le belle donzelle“.... „Le belle donzelle“.... „donzelle“... „дівчата“, — он на чому, крутиться сьвіт! он що визначають усі т. зв. „ідейности“!... „Le belle donzelle“. Доктор Фауст, що звікував вік свій на науці, не хоче од Мефістофеля ані знаттів, ані слави, не кажу вже — грошей: він хоче „le belle donzelle“. Вся його наукова діяльність прикривала самий потяг до donzell'ів, до спідничок!

IV.

В кого, знов, обличчя гарне, тому на чорта журитися наукою та альтруїзмом? Він і без їх спізнає найвищу втіху в життю. Через те я навіть не вірю, щоб уродник здужав бути вченим, а тим паче якимсь соціалістом. Коли міні лучалося зустрітись із вродливим молодиком, що виголошував радикально-народолюбні гадки або роспинався за науку, то я кожен раз скептично стосувався до його щирости і, можу запевнити, рідко коли помилявся. Для вродливих людей (звісно, здорових, а не психопатів), научний розум та альтруїзм можуть мати вагу хіба

лиш тую, що забезпечують дівоче кохання ще скількомась шансами. Міні раз-у-раз чудно бачити, коли російська жандармерія хапає якогось гарнешького, чепуренького студентика за „нахил до соціалізма“. А ще є слава, буцім жандарми — дуже тонкі психологи!! Та якбищо вони справді були путящими психологами, то з хорошунами-радікалами не то не були б воловодились даремно, ба й не вважали б на їх овсім! В красенях радікальство (коли воно не просте лицемірство) держатиметься лиш доти, доти вони студентують, а скоро вони з студенцького товариства підуть на теплу посаду, дак вони одразу зміркують, що й без соціалізма ім життя буде солодке. Оддавати під нагляд поліційний жандармерія мусіла б тілки негарних, яких дівчата не люблять: соціяліст, бридкий на обличчя, а надто ще віруючий у Бога — ого! цей так справді наробить клопоту, цей так справді переверне державний лад, — він головою накладе за свою ідею. (За „ідею“... А того й не тямитиме, що всеньку „ідейність“ ви-кликав роздрочений спинний мозок!...).

V.

Що до мене, то я не міг не бути егоїстом.

Всі люде зроду егоїсти, альтруїстами вони стають уже опісля. Та з мене альтруїст ніколи не міг виробитись, бо природа наділила міні дуже гарне обличчя. Нащо міні було дбати про „вселюдське братерство“, коли й без тих витребеньок усеньке мов життя було судільним рядком радощів. Через обличчя я дізнав любови білше, ніж хто, — жінва мене аж на руках носила. Через обличчя я вибивсь

у люде, зробивсь навіть генералом, — а був собі простим плебеєм. Через обличчя я зміг оженитися з дуже багатою купчихою й сам зробивсь багатирем, — а був я харпак. О, через обличчя я таки зазнав щастя в життю! Та й не тільки в тім товаристві, де люде поділяються на самців та самиць, щастило міні: я сяяв, мов сонце, навіть серед „людей ідеї“. Діло в тому, що я й розумом виблискував так само, як і вродою. Звісно, якбищо розумова праця була міні зовсім нелюба, то я б і не журився нею; дак навпаки — міні самому було любо попрацювати іноді головою, прочитати яку-небудь розумну, навіть научну книжку. Адже наука — то гарна розумова гімнастика. Я любив просьвіту не на те, що ніби хтів „людскости служити“, — такої дурненької служби я й не розумію, — попросту, міні самому залюбки було почувати, що в голові прокидається та воруниться яка-небудь нова, цікава гадка. Отак я смакував науку, кохався з дівчатами, робив гарну кар'єру, солодко їв і пив, веселився, — одно слово, був щасливий щасниця.

За всенякий час мого житовья я велику силу вчинив такого, що люде звать неморальністю, підлотою і т. н. Тільки ж міні байдуже було до всього того. Я ж бо не своєю волею родивсь на сьвіт, мене зродила природа, вона вклала в мене певні інстинкти й бажання, — то й виходить, що я сьмів їх заспокоювати, хоч би вони й одхилялись од норми, хоч би вони шкодили геть усьому сьвітові. Так я думав раз-у-раз, так я думаю й тепер. Нехай собі я, живучи, й багацько погані накоїв, а каятися я не повинен! не повинен!

Не по-ви-нен!... Дак чому ж мене каяття пориває? Чому я нудю сьвітом? Чому моє серце сти-

скається? Невже я помилявся? невже Бог всть, тай це він мене карає? Н-е-в-ж-е-?!

Кажу „Бог“, тай злісно регочу. Чи ж я можу увірувати в Бога, коли добре пам'ятаю, з чого саме почав я нудитися.

Обгорнула мене нудьга тому два місяці. Діло було ось як. Була в мене вдержанка. Це вже була не перша, бо як я зостарівся, то почав купувати кохання за гроші, тай міняв любовниць одну по другій. Міні здавалося, ніби вони мене кохають. Аж ось помітив я, що оця, остання, ледве-ледве може схоронити своє гидування, як я їй цілую. Помітивши цев, я розсердивсь тай вигнав їйї. Хтів намість неї напитати собі нову, — не зміг. Не зміг, бо чогось стало нудно, стало соромно перед самим собою. Отож одтоді я й мучусь і не можу проаналізувати: через що саме стало міні нудно? Чи через жаль, що врода моя збігла? чи, може, через те, що в міні допіру прокинулася совість?! В совість, яко в' щось метафізичне, я не вірю. Дарма, що мене тепер мордують т. зв. докори совісти, а я все казатиму, що совість — культурний пережиток, продукт і зостаток традиції, тай тільки! А коли так, то доводиться спинитися на першій відповіді, себто сказати, що нудьгу мою викликало незаспокоєне бажання любови та, що „докори совісти“ ідуть не од Бога, а од заздрости проти вродливих людей. Виходить, що я часом осуджую своє минуле життя тільки з досади, що воно вже не вернеться.

VI.

Ну, а що, коли Бог справді є? Ну, а що, коли існує абсолютна моральність? Ну, а що, коли є

такі люде, які служать „ідеї“ задля самої ідеї, а не через те, що в їх обличчя погане?

О-о-о-о!!! Знов защемило мов серце!... Я оце тільки що аж головою об стіну колотився...

Де шукати відповіді??

Чи буде коли-небудь скінчання моїй муці? Чи втихомириться моя душа? Чи покинуть мене мордувати ті страшні, болючі спогади, які тепер раз-у-раз повстають передо мною?

VII.

А от що дивно: хтоїх і зна, звідкіля тії спогади виринають?! Багато є таких речей, що я вже думав, що я про їх геть-геть позабував. Аж ось, гульк, як стій вишпрне яка-небудь нелюба дрібниця тай крає-крає-крає міні серце тупою пилою.

От, позавчора міні здавалося, що я вкрай здурію од згадки за ідуу курсістку. Вона була краса-виця, але гаряча соціалістка: жінощина, звісно, логіки має не гурт. Йїї врода, може, не була б притягла мою увагу, якби коло неї не крутився кумедний жених. То був студент. Кажали всі, що з його дуже великий ентузіяст, а вчений такий, що й на професора б здався. Тільки ж, ненечко моя, що то була за пика! коли сказати, що він скидався на павіяна, так і те буде комплімент. Курсістка того павіяна любила, то він, натякаючи на йїї кохання, частенько розводивсь про „торжество розуму“. Такі речі мене розсердили, бо ніби перекидали мою теорію нормального кохання. Щоб утерти носа „ентузіястові“, я почав підсипатись до його нареченої. Вона була соціалістка, а я — хоросун тай ліберал.

Моя гордовита мова, вимірена проти аристократизму, дуже їй припала до вподоби (я справді щиро ненавидю природних аристократів, бо з ними міні важко було конкурувати). Тож не дивниця, що героїня в міні закохалася, тай оддала міні незабаром все, що дівчина може оддати. В мене була тоді якась венерічна хвороба (часом було не без того!), але я зостався вірний своєму девізові:

Минуты лови наслажденья, —
Судьба их дарит так немного.

Тим-то я охочо вчинив coitus із Манею, а через п'ятеро день, як вона міні обридла, я їйї покинув. Не знаю, що з нею зробилося: знаю тілки, що я, після того, трицять год навіть не згадував про неї. Отже позавчора т. зв. „докори совісти“ (?!) мене мало не вдавили! Все міні ввижається, ніби Маня стоїть передо мною тай тихесенько каже: „А к вмерла в сифілітичному шпиталю“... То в мене яров холоне од страху, а в серце неначе гостра шпичка встромлюється.

А сьогодні згадується мати.

Не знаю, чи далі писати, чи вже залишити? Ет! писатиму!! адже міні якось лекше стає, коли я вимовляю свої гадки на папері. Може, як епишу все докладно, то й зовсім нудьга втече. Тому-ж-то писатиму далі. Одягну своє оповідання навіть у літературну форму, виставлю ще й заголовок, оповідатиму так, як беллетристи:

„Стареча сповідь“.

Здається, я вже швидко збожеволю, бо вже й тепер слабую на галлюцінації. Передо мною увіч постає засмучений материн образ і з німим докором

позира на мене. Я, як опечений, схоплююся з місьця, кидаюся до неї, хочу обцілувати й обілляти слізми йїї поморщені старечі руки, бажаю перепросити йїї. Та ба! неньчина постать раптом кудись тіка, а на йїї місьці я знаходю саме порожнє повітря. І зупиняюся я серед хати. . Хочеться ридати, хочеться сліз... Та нема йїх, тих сліз, нема! Ох, якби заплакати, то одразу б полекшало, тілких нема плачу тай нема!...

Я народивсь на сьвіт у Москві, де мій батько крамарював. Мати моя була не руська, а полька. Я був син-одинець. Мене дуже пестували, через те з мене був вередливий хлопчина, великий вигадчик. Вже мене оддали були до гімназії, коли це несподівано вмер тато. Пішло все багатство в нівець, ми стали злидарями. Та мати моя стала працювати і в день, і в ночі, аби загорювати копійчину-другу та мене вивести в люде.

Що до мене, то я не дуже-то помічав, чи ми багаті, чи бідні. Я попросту звис на маму. Як я колись, за батькового живота, був роспечений і не знав кінця примхам та забаганкам, так само й тепер. Мати в ночі не спала та працювала, а міні й байдуже було. Мати на себе боялась витратити якийсь-там шажок злишній, міні-знов — вона щодня давала до школи 10 копійок, щоб я купив собі ласощів. Мати ходила в простенькій, старенькій, полатаній одежині, а мене причепурювала неначе ляльку; я Бо'зна яку бучу був би здійняв, якби часом мої чобітки уранці були не вичищені (а чистив йїх знов не хто, як мати, бо служанки не було). На всі мамині клопоти та заходи я дививсь як на нормальну данину, як на обов'язок. В ряди-годи хіба скажу іронічно: „Ну й батечко мій! єсть за що тобі

подякувати, нічого казати!! Наплотив харпаків тай не надбав їм нічого“!... А мати як почув, то тільки заплаче тай ще пильніш працює, щоб міні якогось гостинця покупити.

Через що вона мене любила? Звичайно я думаю, що то була любов чисто зв'їряча: так само сучка любить свої цуценята. Ще ж можна пояснити їйї прихилля до мене, основуючись на відомім законі жіночої психології: якщо битимеш жінощину, то вона за тобою бігатиме мов собака, а якщо сам панькатимешся коло неї, то вона на тебе як стій начхав. А в тім, може, в неї були іще деякі другі причини любити мене. Пам'ятаю, якось я сидів у своїй сьвітличці, а двері до кухні були непричиняні; мама там поралась коло обїду. Ото ввїходить туди одна знайома, з простих людей, тай почина тереветити про се, про те. Чую, нарешті, поминають мов їмєня: „Андрїй“. Я нащулив вуха, слухаю. Гостя каже: І на що ви такечки впадаєте коло його?! Ви не доспите, не доїсте, аби йому було гарно, а він на вас і не вважа!“ То мати: „А якже я інакше мала б робити! Може, не дбати про його? Дак скажіть, будьте ласкаві, чи ж хотїла дитина, щоб батьки їйї на сьвіт Божий породили?... Е, ні! вже нехай я працюватиму наче вїд, та Андрїй нехай лиха не зазнає. Нехай краще чужї люде міні докоряють, аби рїдний син не кляв“. Сусїда щось почала казати проти того, та я вийшов с кїмнати і делїкатенько вигнав їйї.

Правду кажучи, я не роскис, учувши цюю розмову. Мамине „самозречення“ мене не порушило ані трїшечки. Вже бо я й сам, передше, самотужки домїркувався, що воно так і повинно бути. Міні зо-всім яєно було, що я належу до людей інтелїгент-

вих, а мама — до людей простих, чорноробів. Я мізкував: „В мене є вищі інтереси, — дак чи ж міні дбати ще про чорну роботу? Для мами, знов, та для других, що скидаються на неї, увесь зміст життя складається саме з простої, чорної праці. Одберіть-но цей зміст — то що їм зостанеться? життя стане для них нудне, бо без мети. Якщо отакі люде не працюватимуть фізично, то це буде їм так само зле, як міні не працювати розумом“.

Я був тоді в шостім класі гімназії. Саме тоді мої пересвідчення складалися. Ті моральні правила, які я собі тоді виробив, керували мною опісля ціле життя, бо одразу ставали на міцну, реальну підвалину, не на якусь мрію. Тільки ж іноді, треба сказати, міні здавалося таки, що моє поведження — не гарне, і я вважав себе за падлюку. Таких випадків було не багацько, потім я про їх був зовсім-зовсім позабував, і оце тільки сьогодні виринув з глибу забуття один с таких курйозних моментів, або краще сказати — ціла низка таких-о моментів. Спогади ті збудоражили мене вкрай. Розкажу всеньку сторию: може чи не розважу себе.

Познайомилась мама з двома ляхівками, двома сестрами. Наскільки можу я теперечки пригадати, це були, як то мовляють, „щирі“ жінки. Мамі з іми було охитніш на душі, вони вмiли йійі розговорити. Взяли вони що дня до нас учащати, а як довідалися, що мати моя — полька, то стали розмовляти з нею по-польськи. Це мене вразило, бо доти я ще зроду не чув польського слова з маминих уст. Тай постерігав я, що неньці моїй дуже-дуже любо було балакати з іми рідною мовою, якою вона вже стільки год не говорила. Але міні ця новина страшенно припала не до вподоби. Руссофілом, правда, я не

був ні тоді і ніколи, тільки ж нелюбов і погорда проти поляків, яка панує в Росії, не могла бути міні чужа. Поляків я вважав за людей нижчої породи, а про те, що моя ж рідна мати — полька, я вже встиг і забути. Слухаючи, знов, йійі польську розмову з отими двома сестрами, я аж варивсь лютуючи. Нарешті я, ні сіло ні впало, вплутався в їхню балачку, наказав їм три мішки вовни про „гармонічність“ польщини та про те, яка погань сами „ляшки“, і всіх застидав. Гості незабаром одійшли, я та мама (живо пам'ятаю тепер ту сцену) zostалися на самоті. Я мовчки, швидкими ступіннями, похожав по кімнатці, мама сперлася ліктем об стіл і думливо дивилася в вікно. Мовчанку перервав я перший: — „Слухайте-бо, мамо“, сказав я, „невже таки вам сварки зо мною манеться задля тії собачої мови? Не казатиму вже, що польська мова навіть не гармонічна... справжнє гавкання... поминувши, кажу, цеє, спитаюся в вас тільки от про що: невже вам не в тямку, що я вважаю собі за образ, коли ви говорите передо мною по-польськи?... Не буде примхами, а буде псіхічною потребою, якщо я вимагатиму од вас, щоб ви кинули цей собачий жаргон“. Мати подивилась на мене. Я чекав, а вона мовчала й не зводила з мене очей. — „Ну? хто вам миліший? чи я, чи ті иродові польки?“ — суворо спитав я знов. — „Добре, синку, не буду білше“, прошепотіли йійі губи, „вбач міні, що я тебе вразила“...

Та я вже цього діла не міг забути і не раз перед мамою глузував з „ляшків“. Може б, нарешті, я був покинув таки глузувати, дак коли ж мене шпорнула острога з другого боку.

Вступив у гімназію, в нащ таки клас, новак,

на прізвище Радковський, поляк. Міні він одразу не сподобався, перш усього обличчям: не люблю я таких „євангельських“ пик. Незабаром нас вразив його сьвітогляд, осібний од класного, вразила його кумедна самостійність, його кумедна незалежність од будь-чиїх поглядів і думок. Ми вважали його за дивака, та мусіли признаватися, що Радковський — дуже чесна людина. Дехто почав з ім приятелювати, тільки не я. Я явно ворогував з новим нашим товаришем. Радковський не був фанатіком польської ідеї, тале ж польськості не цурався, а навпаки; отже цей сепаратизм мене сердив — то одно. А друге — мене сердив його оригінальний сьвітогляд. „Закони шкільного товариства“, „товариські повинности“ — це були порожні слова на думку Радковського: „найкращий критерий моральности“, казав він, „— шанувати своє, особисте достоїнство“. Таких злучаїв, коли виявлялася його самостійність, трапилось чимало, але всі вони були дуже дрібні, то й причепитись до його не було міні приключки. Та от, нарешті, счинилася пригода важливіща.

Вчитель французької мови був зовсім „мов із ключя батіг“: такий-то смиряк. Ми в його не раз чинили зовсім незаконні речі: він, напр., завдасть урок, а ми змовляємося вчити тільки половину, або й зовсім не вчити. Добряча людина, скаржитися на нас директорові він не хтів: похитає, було, головою, тай тільки. Але одного разу, вже після Різдва, він до нас каже: „Слухайте, панове! я серйозно боюся, що ми не встигнемо вивчити те, що тра по програмі. Не гаразд ви робите, що міні такі прикρόсті чините. Тепер міні совість нечиста, бо я дурно гроші беру, а вас нічого не навчаю. Я ще ніколи не скарживсь на вас директорові, я жалувал вас,

отжеж тепер прошю, щоб і ви мене пожалували. Не робіть білше колективних змов, дуже вас прошю! Беру з вас обіцянку, що ви вже аж до кінця шкільного року не одмовлятиметеєь од урока гуртом і не зробите прикростів моїй совісті⁴. Ми певне що не вважали на його слова, тай навіть другого таки тижня захтіли знов зробити те саме. І от, тут Радковський голосно об'явив, що він на те не піде. Ми підскачили до його. Спірка, докори. — „Ви підлиза!“ гукнув я нарешті: „одмітки вам кращої бажається? еге ж?“ — „Зовсім тут не в одмітці сила“, нетерпляче одкавав міні Радковський: „кумедно навіть казати про підлизування, коли діло стосується до такого на цвїту прибитого вчителя, як мосьє Бавар!... Попросту ж, я не можу (чуєте?)... не можу надуживати його добрости: мої пересьвідчення і моя совість заборонюють ображати Баварову совість“... — „Ачте!“ крикнули ми: „який вишукався совістний та високоморальний чоловьяга, що супроти його всі ми вкупі нічого не варті!...“ — „Підлиза!“ додав я, підступаючи до його: „підлиза! підлиза!“ Радковський подививсь на мене та й зневажливо усміхнувсь кутиком рота, потім поглянув на других і сказав: „Я вже тисячу разів казав вам, що коли я сам себе не почуваю винним, то міні байдуже, що там балакатимуть про мене другі люде. Та цім разом я ладен вам ділом довести, що ваша гадка про мене — помилешна. На сьогодні в нас дуже важкий урок латиньський. Хочете? заявімо Вимазалю, що на сьогодні увесь клас урока не вивчив, нехай він навзавтра нічого нового нам не завдає?... Хочете?...“ Ми мовчали, бо такий злочий учитель, як Вимазаль, був би зараз поставив усім йїдиниці, доніс би був директорові тай поса-

довив би приводників у карцер і вибив різками. — „Якщо, бува, хтось із вас боїться говорити з Вима- залем в імени цілого класу, то не турбуйтеся: я, не хто другий, я йому зроблю заяву... я ж за те най- білш і буду накараний... Бачите, Андрій Олексан- дровичу“ — іронічно вдався він уже до мене — „що я ані йїдиниці не лякаюсь, ані кари... Тільки ж що до Бавара, то тут я з інакших причин не пристаю до вашого плану. Міні його жалько, він людина плохенька, кривдити таке бідне сотворіння не випа- дає. Ви всі робіть, що хочете, але я, коли він мене спитає, скажу, що урок знаю“. — „А я вам пику за те побью“, сказав я грізно. Радковський на мене подививсь тільки.

Прийшов у клас Француз тай, немов навмисне, першого викликає Радковського. Той, замість поя- снити, що мовляв „клас на сьогодні урока не знає“, спокійно підводиться, бере книжку тай почина перекладати щось Мольєрове, чи що. Далі Бавар ви- кликав другого вченика. Тут, як стій, підвівся я. — „Ми на сьогодні всі урока не учили, ніхто, опроче надлюки Радковського!“ скрикнув я голосно. На диво міні, наш плохенький Бавар аж закипів; об- личчя йому почервоніло. — „Після уроків зостане- ться у карцері на дві години!“ суворо гукнув він на мене, а далі вдався до всіх: „Сором вам, сором, що ви отак - о поважаєте мене! Сором!... Ну, слу- хайте ж: усіх я сьогодні не каратиму, прощаю за- для Радковського, а вже ж як іще раз таку міні штуку утнете, то, даю слово чести, прикличу ди- ректора... А вас (це вже він говорив до мене) я й сьогодні покараю карцером“. Правду кажучи, карцер не міг міні бути великою карою, бо тоді

різки мали ще всі горожаньські права, а карцер був щось зовсім неважке. Але я розлютувався.

Скінчилася лекція, я підійшов до Радковського. — „Ось тобі, падлюко!...“ По цій мові я з розмаху вдарив його по щоці: „іди, скаржся вчителям!“ Радковський підвівся з лави і з невимовною погордою поглянув на мене. — „Чи ви знаєте?“ сказав він міні гордо: „єсть такі люде, що як вони образять, то це не образа. До таких належите ви, бо ви ще дикар!... Бийте й удруге, як хочете!“ — він наставив щоку — „бийте! Вчителеві я не піду жалітися, а моя одповідь вам буде ось яка“: Радковський с погордою плюнув коло самих моїх ніг. Я скипів, кинувсь на його. Був він дуже тендітний, слабесенький, до того ж і не боронився. Ледві вже другі товариші визволили його сподід моїх кулаків. Звісно, що одтоді ми вже білше з ним і не балакали ніколи.

Спочину трохи: втомивсь писати...

Чогось я роздвоююсь. Оце зараз міні здавалося, що я не один, а двоє. Один „я“ сидить у кріслі, держить перо в руках таї втупив очі в лампу, а другий „я“ стоїть у кутку, зложив руці на грудях і дивиться на першого „я“. Хто з їх міні рідніший? Здається, що в першого „я“ моє тіло, а в другого „я“ — моя думалка...

Як написав я оці рядки, то обидва „я“ зіллялися до купи. Ні, я не в кутковій стою, а сидю на кріслі.

Скрізь тихо, тихо. Третя година ночі. Онде миша шкрабається...

Висидівши свою годину, я прийшов до дому і почувався дуже погано. На душі ваготіла в'їдлива гадка, що от, мов, я провинив проти своєї совісти. Всенькі мої розумування нічого вдіяти не могли: совість аж пекла мене, як я згадував за Радковського. На кім окошилося моє лютування, дак на матері. Вона швидче дала міні обідати та бідкалася, що ядесь певне голодний; її бідкання розсердило мене. „Я сьогодні крепко побив одного ляхка“, кажу: „хвалько, нахаба він, такий, як усі поляки“. Мама на те мовчала. У вечері прийшли до мене двоє товаришів. Мама сиділа вкупі з нами, коло лампи, і шила, а я знов заходився лаяти ляхів. Вкінці я додав: „А от що, добродіі: чи ви помічали коли-небудь, що у поляків та чехів іде од кожної гніздрі такий рівчачок, смужка така, од носа к по під ухові? Це достоту як у сеттера, або в лягавої собаки“. Це кажучи, я скося позирнув на маму. Вона одвернулася і заразсінько вийшла до кухні, ніби за ділом. Коли вона знов прийшла до нас, я завважив на її очах єслідок од утертих сліз. Щось мене мов голкою шиорнуло, та я силувався перемогти себе і весело жартував.

Одійшли мої гості. Я ліг спати, лягла і мама. Чую: вона пошепки поночі молиться. Далі чую: мама встає з ліжка і простує до мене. Ставши навколінки біля моєї постелі, вона нахилилась до мого обличчя. — „Синку мій, синку!“ чую я її шепотіння: „прости ж ти міні, голубе мій, що я полька!... Я б і радніща була, щоб із твого народу родитися, дак чи ж винна я, що Бог мене полькою сотворив?!... Серце, мій синочку!... Прости міні, а я любитиму тебе, як... душу... Ти, звісно, думаєш, що я дурна, невчена, нерівня тобі, — воно таки й так є, але ж

я й не хочу рівнятися до тебе... Дозволь тільки од-но: щоб невчена мати сміла любити тебе, любити, а не рівнятися... Синочку!!..." Вона прихилилася, щоб поцілувати мене; дві гарячі, пекучі сльозини крапнули міні на щоку.

Мамо, мамо! що ж я тоді тобі зробив? Я не знав, що чинити. Хтілося розридатись, пригорнути маму до серця, поцілувати. Тільки ж разом мене мучила совість, на душі було зле, досада поривала, соромно було. Через те я взяв тай одіпхнув мамину руку, хоч самому того не хтілося. — „Ото ще!“ проворкотів я нетерпляче: „яначе вам дня не стає на ці мелодрами, що в ночі їх заводите!.. Та ще ж ви босі, — застудитеся с холодної підлоги, заслабнете, а опісля будете плакати, що от, мовляв, задля сина у вас геть усе: і робота там зранку до вечера, і смочивку ні хвилини, і нарешті хроба!..“ Та не звір же я був, як казав оце, — ні! В міні була ворушилася друга гадка: обійняти, пригорнути маму до серця, перепросити її за все. Чому ж я того не зробив? Соромно було. — Мама зітхнула і пішла на свою постелю. Я, крізь темряву, чув, що вона знов палко благає Господа.

Другого дня я в класі не міг слухати лекцій гаразд, так було важко на душі: і мама, і Радковський поперепліталися в одну нудну згадку. Нічим я не міг себе розважити. Надійшла „большая пере-мѣна“*). Я сидів на парті, коли почув десь позаду себе спірку: якийсь із товаришів спорився з Радковським. Я підвівсь, пішов ближче до їх, щоб розчути, чого вони сваряться. Не встиг я ще дійти до їх, як той другий товариш каже: „Ет, Радковський!

*) Найдовша рекреация, по 12-й годиві.

не варто й балакати с тобою. Однаково ти не зробиш так, як путні люде, бо в тебе й сорому не може бути, побита пико“. Радковський зблід і, неначе миша в пастці, швиденько озирнувся на всі боки. Між инчим його нервовий погляд упав на мене, а я — сам не знаю як — із злою радістю осьміхнувся. Радковський спіймав той усьміх, знов оглядівся навкруги, та ніде не побачив хочби одного прихильного обличчя. Мов підтятий, він спустився на лавку і задулився руками. Все ушухло в класі. Через мить після того він одтулив обличчя, ухопився рукою за груди, підвів очі геть-геть до стелі і одкинув голову... Раптом ми почули хоробливий, болізниий стогін, потім — пронизуючий скржк, повний одчаю. — „Чи ви люде?!“ — Він заривав... — „Ха-ха-ха-ха! Оце люде, та ще й дорослі люде!“ — несамовито зареготався він, трусячись усім тілом і вступившись у стелю очима. Далі його рот перекривився на бік, одно око сплющилось, і він як завис диким голосом, без усяких слів! Мабудь, це була гістерика. Я, як побачив, прожогом кинувся геть із класу і втік додому.

Ха-ха-ха!... ха-ха-ха!... годі.. ха-ха-ха!... Ну, можеш, Андрій Олександровиче, поздоровити себе! це ж у тебе самого проявилася гістерика!...

Що за курйозне почування? Чого я зареготався? чого я тепер регочусь? хіба міні хочеться??... Ах, оті сльози, — ну, нарешті! таки прийшли!... Ох, а як же давно бажав я тай бажав тих сліз! Як давно ждав я тієї полекші!... та її не було. Лийтеся, лийтеся, сльози!... Лийтеся, кажу!!... А! перестали?!

...Ха-ха-ха! Знов мимовільне реготання... Гістерика? — Дарма! гістерика тепер міні буде щастя: я через неї, десь певне, зможиму заплакати.

Констатую кумедне почування: здається, що я починаю сам перед собою ролю грати, сам себе одурювати. Спершу, в самім початку, я був зареготався проти своєї волі: я навіть був хтів спинити свій сьміх, та не міг. А тепер, оце саме зараз, я сьміюся вже ніби умисне, бо виринула гадка: „це в тебе гістерика, а в кого гістерика, то ті люде почерезно сьміються та ридають“. Отож, ледві я це подумав, як ізнов зареготався, ридаючи рівночасно. Доки реготавсь, насыпіла нова згадка: „ще ж вони ламають собі руки“, — то й я миттю собі заламаз руки. Несподівано, зараз після того я подумав: „а! ще ж вони кусають собі пальці і трусяться всеньким тілом“, — отож і я почав гризти собі пальці, а затрусився — дак немов с пропасниці

Та ні, ні! я себе не одурюю, я ніякої ролі не граю. Бо от я хочу перестати труситися, а не можу... Міні аж писати важко: с того трусіння перо з рук випадає... Ха ха-ха!.. ох!... ха-ха-ха!.. І оцей сьміх, що я сьміюся, то знов таки проти волі: я ж бо не хочу, не хочу сьміятися...

Ха-ха-ха! як сьмішно міні з усієї цієї okazji! Тільки ж ізнов закеміло серце.. Болить.. Ох!!!!...

(Було перерви, мабуть, мінут з десятеро, бо я не міг писати. Розкажу, що зо мною діялося).

Скоро я написав оте „ох!!!!“ міні в очах сьвіт закрутився, міні здалося, ніби впала на мене блискавка, що на мент осіяла, а далі на мент осьліпила; далі міні здалося, ніби згори бухнув на мене якийсь кістяний негострий, гладесенький ніж і мнятко врі-

зався міні в тім'я і петлицю, глибоко в мозок; мою голову наче-б то переділило на дві половині; міні стало так легко, так любо! ніби я полинув з височенної башти вниз. І завив я з усії моці, мов цап-лений! я очамрів, я на пів секунди умлів і вив на долівку. А потім вив, вив, квилів, наче вовк, і не переставав... не знаю, чи довго.. Горло аж болить, пересхло... Слїз ізнов нема.

Ну, оповідатиму далі про матір.

Як ото скоїлася з Радковським така халепа, я пригнався до дому, наче причинний, зачипився в своїй сьвітличці і заплакав. Міні жалько було Радковського, міні жалько було мами. Спершу я був поклав перепросити їх обох, тільки ж по якійсь годині одкинув гадку про замирення з Радковським: бо неяково булоб. А з мамою я прирішив неодмінно помиритися.

І от, було це за вечірнім чаєм, ми сиділи обидва мовчуці. Коли це я несподівано притяг мамину руку до себе тай поцілував. С такої надзвичайної, нечуваної ласки ненїка зовсім сторонїла, засоромилася, потерялася — „Простїть мене, мамуню“, шепнув я з сльїзми в голосї, не підводячи на неї очей. Мама встала, обцілювала мене всього, сама незвісно чому стидаючись, а я затулювався руками. — „Ах, мамо, я такий винний, я такий поганий!“ — „Хай простить тобі Господь геть усе, не згадуї про давнє, адже тепер ти мене одживив.“ Вона з матірньою нїжностю цїлувала і голубила мене, наче дитинку та плакала. Плакав і я.

Не зминуло й тижня, як я знов зробився тим самим, що був і давнїще, знов почав тиранїзувати маму; таких нїжних сцен, як ота, між нами бїльше

вже не було. Знов же, мати недовго й жила після того: саме перед кінцем мого курсу вона померла...

Мамо!! мамо!! голубонько моя!!.. Де ти, сонечко моє ясне? Прийди, поглянь на мене, на твого бідного сина! я твої руді і нозі обцілюю!... Кинь промінь ласки на твого сина, що сидить самотою, наче старий, беззубий вовчище, і ніхто ласкаво на його не погляне!... Мамо!!

Міні здається, що серце моє спинається, я заміраю. в грудях схопило.. Боже! Боже!!! Ісповідую Тобі Господу Богу мому і Творцю вся моя прегрішення. Змилуйся, добрий Боже! Змил..

А-у-у-у-у! вий проквіляй, й старий вовчище, клацав зубами, жери всіх очима!... А-у-у-у-у!... Ах, знов наближається пароксизм гістерики... Помилуй мя, Боже, по великій милости Твоїй... Miserere mei, Deus...

(Тут рукопис переривався, а далі написано інчою рукою і інчим чорнилом молитву, що є попросту переклад із Саадієвого „Бустана“):

„Не оджени мене, Боже, од оселі Твоїї, бо всі другі оселі зачинилися передо мною.

„Я заблудив і одбивсь на час од дому Твого. Сьогодні я вертаю до Тебе, — не заборонюй міні.

„Чим я виправдаю гріхи життя свого? Я можу тільки плакати на своє безсилля та вопіяти Тобі:

„Ти, що богатир, пожалуй мене вбогого:“

„Та чого я нарікаю на своє безсилля? Якщо я слабкий, то мій Пан могутній.

„Єдиний Твій погляд перероблює злочинця в святого. Ти — той Цар, що збогачує бідаків“.

1890-ого і 1894-ого року.

В НАРОД!

ПОБРЕХЕНЬКА БЕЗ ТЕНДЕНЦІЇ.

Начяти же ся тѣй пѣсни по
былинамъ сего времени, а не
по замышленію Вояню. .

(„Слово о плъку Игоревѣ“).

Пан Павло Котович цього року скінчив гімназію і вже послав прошення до ректора київського університету: він так кохає Україну, що не може вчитися ніде, опроче як в її осередкови.

Тепер наш парубок в дома, в невеличкому містечку Київщини. Він лежить на каналі та читає одну з галицьких часописей: пан Павло — українофіл вже з півроку.

— О, проклятуці кацапи! — шепоче він, поклавши часопись на столі. — Татарське кодло! Бідний наш народ, засуджений на загин!... Але-ж ні, ні! народ не вмире. Народ... о, то велика сила! — патетично додає хлопець.

Він сильно задумався.

— І хоч скільки міркуй, а все важко збагнути та виразно уявити собі тую творчу силу, що є в народі, — думає він, і його душа в щерть сповняється сентиментальности. — Хто-б погадав, що оті прості, сіренькі селяне та міщане тямлять складати таку чудову поезію, такі гарні пісні, такі солодкі, гармонічні мелодії?!...

Немов навмисне у сусідній кімнаті служниця Оксана зачала дуже голосно:

.Ой у лузі, та і при березі,
Червона калина..“

Павло з одчаєм затулив вуха.

— Оксано, та перестань, ради Бога! — жалібно гукнув він: — їй Богу, геть усю душу вимучила своїм сьпіванням.

З-поза дверей визирнуло веселе Оксанине обличчя.

— Хіба що? Може, сумна дуже пісенья? То коли хочете, я вам веселіщої засьпіваю.

А Оксана була певна, що на сьпів її ніхто не переважить, бо жадна споміж знайомих їй дівчат-наймишок не вмiла витягти ноту так високо та тонесенько, як вона.

— Ні, — одмовлявся панич.

— Я можу й тієї, що ви вчора грали на картопляні, — хвалилася дівчина.

— Ой, ні-ні-ні! — з перестрахом благав той, жахаючись дальшого концерту: — Ніякої. ніякої не треба, зроби ласку!.. На „картопляні...“ Гм! — подумкою додав він і скривив губи.

— Ну, гаразд: однаково я вже далі-далі підотру підлогу тай піду поратись на городі, — сказала Оксана. Вона весело зареготалася та знов узяла прятати в покоях.

— На „картопляні...“ Ох-ох! по-думки бідкався Котович, лежучи на своїй канапці: — не розумію „народу“! Раз-у-раз, нехотячи, так і набігає на язик: Oh, ce bon peuple petit russion!... Але-ж і справді: чом це? як граєш на фортеп'яні народню сьпіванку, що записав Лисенко чи Єдлічка, або як бувавш на концертах Лисенка, то здається, що кращої над українську пісьню на сьвіті нема; а ледві почуєш, як сьпівають наші міщане, то хоч вуха заліплюй та мерщій тікай! Адже верещать мов цапи, та як найтоньше! та ще в унісон! Брр!.. Або от знов: чом слова пісень дихають такою поезією, таким народнім розумом, а якщо, бува, доведеться побалакати з самими сьпівцями, то вони тільки нудьгу наводять своєю тупостю та цілковитим безмислям?! Чом це?! Чом у народа немає того, що ми зємо „народнім розумом“!?

Павло склав навхрест руки й узяв позу Гамлетову. А в тім, тут таки дісне був йому Hamlet's question. Тра два слова зговорити за нашого героя.

Ще не надто давво він не дбав ані за будь-яку народність взагалі ані на вкраїнську з-осібна; чуючи в ряди-годи од товаришів народовські гадки, він завсїгди іронічно завважав: Ah, ce bon peuple russe! або Ce bon peuple petit-russion! Та якось трапилось йому побувати на концертї хору Лисенкового. Музикальну хлопецу душу вкрай порушила українсьька пісьня; невимовний екстаз, що виявляли геть усі присутні українці, теж зробив тоді вражіння, і от сентїментальний Котович несподівано второпав, що він всім серцем кохає мову того народу, який вміє складати „такі чудові пісьні“. Отак розпочалося його українофільство. Де-далі він пізнав скількись українофїлів і потроху нахапався система-

тичвіщих думок про національність; зрештою, вихідним його пунктом усе зоставалися „чудові пісьні“, а всякі інші погляди були самим додатком. Найбільше визначився новітній українець ненавистю до великоросів. Як одйїздив він із Київа, один студент дав йому галицьку часопись, — річ досі йому невідому; — оце ж він її тепер читає та сердиться, чому в Росії не можна нічого друкувати такого по українськи. Своїм змістом часопись зміцняє Павлові думки про народню величність, і хлопець уже двічі був спробував розбалакатися з тими міщанами, які захожають до батька за своїми справами, але обидва рази Павло прийшов до пересьвідчення, що в їх не видно ніякісїнької „народньої“ поетичности...

Залишивши Гамлетову постать, парубок знову вдався до читання; тільки-ж, зайятий своєю гадкою, він швидко одкинув часопись на бік.

— Розчовпав, все до чиста розчовпав! — вже в голос проказав він потім: — та я-ж ніколи справжнього українця й на очі не бачив. бо живу в гброді. Що з того, що тутейші міщане говорять помалоруськи? все таки вони не малоруси духом, бо попсовані містом. Городяньство одібрало їм геть усяку щиро-народність. Тим-то вони така погань і зовсім не відповідають величному розумінню: „народ“... Ні, не в городі, а на селі треба шукати свого народу! В селі саме й блищить народній розум та поезія всіми своїми найкращими барвами!

Він зиркнув на часопись.

Еге-ж, треба заходити в стосунки з народом, треба мати з їм спільність, але... тільки з людом сїдським!..

Тут Павло почав багацько міркувати про те, що треба-ж нарешті пропагувати в народі свої ідеї!

— Треба, щоб народ свідомо ненавидів кацапів.
— думав собі він, — і наша повинність власне лежить у тому, щоб розкривати йому очі... Далі: я візьму з собою читати Шевченка... Мови також треба буде навчитися гаразд, просто з народніх уст; це повинно бути моєю найголовнішою метою... Ну, а ще яку мету повинен я мати на оці?... Здається, я вже перелічив геть усе... Мови, мови вивчитися — ото найважливіша завдача!...

— Але... — несміливо подумав Павло, — здається, що се von peuple (тю-тю! як я його назвав!)... одно слово, ці селяне живуть дуже... нечепурно та брудно?

Панич був крутнув носом, але зараз отямився та й прошепотів сам до себе навчальним тоном, наче вчитель до дрібнянького школярика:

— І тобі не сором?! фе!.. Таки бо так: адже я повинен любити селянина такого, який він єсть... Отож в село! Піду хоч до Багачівки.

Auf die Berge will ich steigen,
Wo die frommen Hütten stehen,
Wo die Brust sich frei erschliesset,
Wo die freien Lüfte wehen*),

— продеклямував пан Павло вірш з Гейне.

— Шкода велика, що наша місцевість степова а не гірська. Ну, дарма: Багачівська гора та яроч хай мені будуть Гарцем, wo die frommen Hütten stehen...

Десь коло вікна, знадвору, почувся знову голос Оксани:

*) Піднімуся я на гори,
Де хатки простенкі мріють,
Де вітхнути грудям легко,
Де повітря вільні віють

„Уберайся, молодий козаче, —
Взавтра похід буде!“

Панич закопилив губу, і чогось йому непевно стало: — Але-ж оця Оксана — вона, знов, теж сільська, а тим часом ідеалови не дуже-то відповідає! (— Верещить, мов цаплена, — в скобках подумав він)... — Ну, ну, — зміркував він зараз — тадже-ж вона вже аж рік вибула у горді: мусіла загубити свій природній смак та чуття!... (— Тим-то вона реве, наче бугай, а не сьпіває! — знов у скобках додав хлопець подумкою).

— Паничу, нані кличуть вас обіідать: — сьпівучо оголосила Оксана, просунувши в вікно голову, з своїм вічним усьміхом на обличчю.

— Іду заразїсїнько. А ти поклич Аякса. — Аяксом звався Павлів пес, що без його він і не сїдав обідати.

— Оле-е-е-кса! Олекса-а-а а! а-а! — залунав на подвірью та горбоду дзвінкий голос Оксанин. — А бий тебе коцюба, та ще й га! Оле-е-е-кса!!

Пан Павло, обурившись, ісплюнув. — Ёй Бо', не бачив я, либонь, нічого дурнішого за цю Оксану! — буркнув він, сердитий на невігласа дівку, що ніколи не чувала за таких усім відомих героїв з Ілїяди.

За столом у їдальні молодик знайшов своїх батьків, брата-гімназіста та гостя: батюшку з сусіднього села, давнього знайомого.

Це був не простий собі сїльський піп. Отець Кирило страшенно зацікавлювався сучасними справами, не хтів оставатись позад віку і пильно читав часописі, щоб в усьому бути au courant, але читав

чаеписі виключно консервативні. Лібералів він ненавидів широко з усієї душі: йому здавалося, що такий „світлий консерватор“, як князь Мещерський, редактор „Громадянина“, очистив консерватизм од усіх можливих його хиб. За прикладом Мещерського піп мав звичай нарікати російський лібералізм та радикалізм „мельхіоровим“, або „олов'яним“. та аж до озвірення любив диспутовати з цими своїми „ворогами“. Були, правда, деякі особливі причини, що о. Кирило ненавидів лібералів: — „Вони одняли в мене сина“, — иноді казав він сам.

Був у його син-одинець. Отець Кирило виховував його в дусі „Домостроя.“) Ще як Микита був малий, батько примусив його вивчити на пам'ять відомий напис на стародавніх київських граматках:

„Щѣлуйте розгу, бичъ и жезль лобзайте:
 Та суть невинна, тѣхъ не проклиняйте,
 И руку, аже азвы налагаєть:
 Та бо не зла, но добра вамъ жєлаєть“.

До цього поетичного виробу отець Кирило додавав (хоч взагалі польської мови він не знав) ще другий, не менше „наравоучительний“ уривок:

Różga choć bije, nie połamie kości,
 Hamuje dziatek od wszelkiej złości.

Хлопчик „пребывавъ въ послушаніи“ та „въ подчиненіи“. Але мовляють: „Не мала баба клопоту, то купила порося“, — батько чомусь надумався оддати свого Микитку на вчиття не до бурси, а до

) „Домострой“ попа Сильвестра — дуже звiсна збiрка з XVI в., де викладається практична мораль, яка панувала в Московській Русі в сiмйових стосунках аж до Петра I, а потроху вдержалася ще й досi в родинах у московських купцiв. Вiдзначається „Домострой“ великим фарисейством.

гімназії. Зрештою суворість батькова держала синаша в „послуханні“ аж до кінця гімназійного курсу. Далі він пішов в університет і от перші три роки ані заглядав до дому: навіть на літо, хоч батько того не хтів, він виїжджав на кондіції (до речі сказати, таким способом Микита зробився зовсім незалежний од батька з материяльного погляду. Нарешті отець Кирило (це було торік) вирохав свого сина листом, щоб він „пожалів своє здоров'я“ та приїхав на літо до дому, під рідну стріху.

Батько та син уже три роки були не бачились. Треба було сподіватися, що сцена їх зустрічі порушить хоч кого. Отець Кирило справді сплакнув з умилення. Тількиж Микита навіть не розслізився. Визволившись з татуньових обіймів, він спокійно взяв обміряти батька поглядом та й обоятно вимовив ніби до себе: „Нівроку! як він од'ївся на пошівськїм хлїбі!“ та ще й головою крутнув до того.

Отець Кирило аж сторопів з несподіванки, але змовчав. Перші-ж таки балачки з сином були дуже невідрадні батьківському серцеві: Микита геть од рук одбився; до того о. Кирило помітив, що син наче б то пристав до лютерської ересї. Звісно, він охочо був би повчив свого сина гаразд, звичасм старосьвіцьким, не марнуючи слів, а даючи цілком „практичні“ аргументи, — та ба! на горенько, син був тепер з кожного погляду геть незалежний од його. Довелось обмежитися устними дебатами, себто самісінькою „теорією“, а абстрактні доводи не дуже впливали на блудного сина. Дякуючи Микитї, отець Кирило дуже багацько собі крові збавив. Раз він був кинув йому в очі назву „мельхіорового ліберала“, а син на це зовсім спокійно одмовив, що навіть мельхіоровий лібералїзм — незмірно почес-

війший од „книшового консерватизму“. (O tempora, o mores!). І всі свої речі студент висловлював убійчо-холодним, погордливим тоном, з повним почуттям своєї незрівняної переваги.

Иноді він розвивав батькові свою теорію про будучу, ідеальну державу, де, казав він, що скасується „пикодливий жрецький клас“. Раз якось він насмішкувато додав що поки ще що, а тимчасом він буде на своїм селі пронагувати штунду. Отець Кирило подумав, що син нахваляється просто для жарту. Тільки-ж у скорості піп мусів переконатися, що той не брехав. Іде він якось селом тай бачить купу селян, а серед їх сидить його Микита тай розводиться на тему, що навіщо, каже, попи? адже без того „шкодливого жрецького класу“ любісінько, мовляв, можна перебутися. Щоб ілюструвати свій теоретичний виклад, Микита брав приклади з діяльності о. Кирила та вказував на його здирства; а що він, натурально, знав дуже цікаві, закулісові боки батюшчиного життя, то його проповідь чинила фурор. Незвісно, чи багацько людей прихилилось через те до самої штунди, але що скандал виходив грандіозний, дак це певне. Отець Кирило, як підійшов до гуртка, то мінут іє п'ятеро стояв мовчки, слухав сина і сам на свої вуха не ввіряв. Постояти тай мовчки одійти — не випадало, знов же стояти тай слухати такі страховини — теж було неяково. Піп здобувся на слово.

— „Це син говорить так проти батька!“ патетично вимовляв він.

Як казав потім сам отець Кирило, блудний син одрік на це більше-менше такими самими аргументами, які дає Філіппід Стрепсіядові в „Хмарах“ Арістофанових. З найближчим поїздом він покинув

батька. Погоничеві, що привіз його на залізницю, він загадав переказати батькові, щоб той частійше читав свій любий епіграф на стародавній граматці...

З того часу отець Кирило взяв ще пильнійше читати всякі апології консерватизму, і не було йому вищої одрадоги, ніж переспорити якого-небудь новатора. А таке траплялось йому частенько. Ті провінціяльні ліберали та радикали, які йому зустрічалися, визначалися звичайно лиш плятонічною прихильністю до своїх радикальних гадок; аж надто великі революціонери словами, вони ділом плохенько, обережно „сиділи та не рипалися“ і були правдивими bourgeois. (Взагалі в Росії, де емансипаторству дуже скручено крила, можна побачити трагі-комічні помилки: густо часто ми бачим радикальний стяг в руках у таких людей, які всею своєю діяльністю виразно показують, що насправжки вони належать до найгіршої фракції „Московських Вѣдомосте“). Зроду батюшка був доволі дотепний і воювати любив власне дотепами; ото-ж яким-небудь влучним слівцем йому вдавалося розбивати суперечників краще, ніж доказами.

Привітавшись з отцем Кирилом, молодий Котович сів на своє завсідне місце за столом.

— Чи знаєш, отець Кирило каже, що зустрів тебе того місяця на залізниці, тільки ти його не впізнав? — сказав старий Котович по російськи.

— Може бути, — одвітив Павло по-українськи.

Учувши сі слова, гість іронічно осміхнувся:

— Скажіть міні, Григоріє Семеновичу: вони завше говорять отак, по-малоруськи? — спитав він.

— Дякувать Господеві, ві, батюшко. Це так, як на його найде: инчим разом говорить-говорить

по-російськи, а дивись — і ляпне цілу фразу хохлацьку!

— І це тільки од початку сьогорічних каникул! — сердито докинула мати: — був досі панич, як панич, а тепер раз-у-раз доказує таке мужицтво.

Трошки нешановливий тон розмови не вражав Павла: він гордо почував, що вся ця обстановка дуже нагадує Радюка з його родинними стосунками. — Мабудь недурно і я, і герой „Хмар“, звемося Павлами, — подумав він і.. ще більше зрадів.

— Скажіть же, будьте ласкаві, — знов іронічно спитався батюшка вже в самого молодика: — задля якої-такої причини ви це робите?

Хлопцеві було любо, що є перед ким викласти свої новонадбані погляди.

— А задля тієї, що я українець! — з таким патосом сказав він, що пирснув батюшці слиною в обличчя. (Той витяг хустку і демонстративно утерся). — Еге, ми робимо так на те, що мусимо зливатись із народом нашим, котрий говорить мовою наших дідів і котрий.. (тут він, під хитрим, пильним поглядом поповим, сціпив зуби й скоренько проказав:) ...котрий нас вигодував..

Батько його, учувши цю мову, трошки повів бровою. — Чи ба! не я, а народ вигодував його! Гм! — подумав він, але голосно нічого не завважив. Правда, й синаш його також не надто виразно уявляв собі, як то справді його вигодував простий народ: такими питаннями він завдавався не дуже.

— ...Говоримо народньою мовою на те, що теперечки ми нічим иншим не можемо виявити своїх ідей, — бо нам рот замазано, бо нам звязано руки й ноги! — наводив студент далі цілі речення

з „Хмар“ і, мордючись мов на муках, помічав, що далі він не пам'ятає.

Отець Кирило тасмничо помовчав, пильно озирючи хлопчину своїм пронизуватим поглядом; певність перемоги майнула в його очах, але він проте залишив свій іронічний тон і вже з лицемірною лагідністю спитав, ніби ймучи віру:

— Так ви, значиться, з народом уже зіллялися... Гм, гм! не погане діло... Ну, а скажіть міні, будьте ласкаві: ви мабуть дуже добре впізнали тепер той народ? Я думаю, що ви, либонь цілі проповіді читаете народові, а нам сьвященникам конкуренцію робите?... Може навіть говорите, що попів і зовсім не треба? — га? — через лад добродушно казав отець Кирило, а сам пригадав собі сина.

Павло збентежився.

— Ні, він раз у раз у дома сидить, — мовив старий Котович.

— А! — подумав піп: — Значиться, я бачу перед собою того самого Павла, якого я знаю з пуп'яночку: він ще не обмінився. Як-що так, то це ліберал навіть не мельхіоровий, а просто олив'яний. — І він схидкувато поглянув на його.

— А! — сказав він: — а я вже був думав, що ви аж у пропагандісти народні записалися. Але-ж.. але-ж в таким разі одна річ дивує мене: невже ваші тато та мама забули російську мову, що ви вгощаєте їх українською?

— Та я вже-ж казав, що це робиться задля демонстрації.

— Демонстрації чого?

— Того, що я зіллявся з народом!

— А! ви знов за своє! Себ-то ви таки пробували з ним зливатися!... Бо я, слухаючи вашого

тата, вже був гадав, що з мугирами ви не братаєтесь.

— Але ж я говорю їх мовою! — нетерпляче скрикнув Павло.

— Так виходить, що в вас мова не є попросту спосіб розповсюджувати свої думки?! Себ-то „зіллятися з народом“ значить тільки: „говорити народною мовою“?! — з невідомим зачудованням запитавсь піп. Його син теж чимало толкував про зілляння з народом, але під тим зіллянням розумів безпосередні стосунки з народом та пропагування своїх ідей серед його; про мову українську, як про мету, він ніколи й не згадував. Вихованець петербурського університету, він не робив ніякої різниці між великоруськими та українськими селянами, а скрізь добачав „руссаго мужицка“; правда, антипопівську пропаганду Микита був вів в своїм селі українською мовою, але-ж так само і піп Кирило, хоч був ворог демократії, не розмовляв з „мужиками“ інакшою мовою, опроче як тією, що вони її розуміли. Нарешті, тра запримітити, що так само, як усім сільським батюшкам на Україні, о Кирилові українська мова була сама собою найрідніша: він нею звик говорити од дитинства, змалечку говорив нею до своїх батьків, у семінарії говорив нею до товаришів, оженившись говорив нею до жінки та до сім'ян, говорив нею зовсім несвідомо, задля вигід, не з якоїсь ідеї. Тим-то тепер, слухаючи Павла, він був ні в сіх, ні в тих, бо не міг збагнути його поглядів та з'орієнтуватись.

— Та ні-ж: я люблю народ, що говорить тією мовою, — одказав Павло.

— Народ.. Що таке „народ“? мужики?

— Еге-ж, мужики, — одвітив хлопець, поміркуювавши один мент.

— А, як-що ви любите мужиків, то нічим того не виявляєте: що ви вживаєте їх мови, те нічого їм не дасть. Я ще раз просто становлю перед вами запит: чи ви мову українську кохаете, чи мужиків?

— А воно правда: я досі любив тільки мову, — майнула Павлові швидка гадка в голові. Пригадалося йому також, як він у-ранці сьогодні умилявся перед „народом“, але знов наспіла думка: — Я любив якийсь абстрактний „народ“, а не мужиків. За те-ж від тепер любитиму вже й остатніх. А в тім: на що я собі кажу: „любитиму“? я вже їх і тепер люблю:

— Я демократ, — знов нетерпляче кинув він два слова попові.

Той неймовірно похитав головою.

— Сам я не демократ, себто не думаю, що тра кланялись мужикови. Мужики — товар, а не люде. Певне, що їх теж треба жалувати, як і всяку скотину, ба колись (але дуже не швидко) вони будуть людьми; але тепер посувати їх на людське місце та ще садовити найвище за всіх — бридко. Якбищо ви пожили на селі в моїй шкурі, то так само думали б. Я не люблю демократизму і не бачу ганьби в тому що й ви його не маєте, але-ж ви його не маєте!

— Ну, звідки ви знаєте, що я не демократ?! — роздратовано спитав парубок. (— ...„Зрештою, в його словах, що мужики ще тільки будуть людьми, либонь є частка правди?“ — заворушилася в Павла думка).

— Бо я-ж вас не од сьогодні знаю! та й сьогодні чую вас добре.. А в тім, скажіть: чим ви виявили свій демократизм?

— Дуже шкода, що ця розмова йде сьогодні, а не завтра, після моєї екскурсії на село, — мовчки розумував молодик: — а то-б почув ти від мене децицію!

— А що ви вживаєте української мови, то це ще нічогоїсїнько не доводить — знов казав піп, драгуючись: — Адже-ж і я — звісно, піп — вдома говорю по вкраїнськи та ще краще за вас, а демократом не був та й не буду: демократизм ще не на часі... (Не гадайте, буцїм я ретроград, — навпаки: я схиляюсь перед поступом, але здоровим поступом...)

Павло щось хотїв завважити, але отець Кирило знов перебив йому сказати слово:

— Чи не знаєте поліцейського надзирателя Сорова? Гаряча людина, дуже любить лаятися з мужиками. Звісно, я того не похваляю, але тямлю, що ті хами навіть янголові терпець урвуть... Так от той Соров має звичай казати: „Щастя мое, що я служу в Хохландї, — принаймні є більший засіб лайок: чога не висловиш по російськи, висловиш по хахлацьки“... Ви, Павлику, надто нервові: отож коли урядуватимете, то й ви матимете таку саму одрадість... ба навіть більшу, бо ви знатимете хохлаччину ще краще од Сорова

Павло спершу зблїд, потім напїк раків. Отець Кирило вдавав невинного, наче агнець.

— Краще б ви ховали свої погляди — дріжачим с пересердя голосом промовив молодик: — вони на-скрізь смердят Катковим та Мещерським.

— Ну, Мешерського ви не лайте! — образився піп: — Я його дуже поважаю.

— А я того піввелятора зневажаю! я його ненавидю!

— Може бути! він, здається, усе клопотався та писав, щоб ізнову впровадити різки в гімназії.

Сказавши те, батюшка, навіть трошечки приплющивши очі, пильно взяв дивитись на голісіньку верхню Павлову губу. ніби неодмінно хтів розглядіти, чи є таки там будь-який сьлідочок вусів.

Той геть увесь спалахнув: — Недотепно! — нервово одказав він: — та й до мене ваші слова не стосуються: я вже студент, а не хлопчик.

Але ехидний отець Кирило вже його не слухав і, радий, що його верх, з уданою неувважливостю голубив рукою оксамітну шерсть Аяксову, та дивувався перед старим Котовичем, яка вона мняка.

— Хіба-ж можна вести балачку з таким неуком? — сердито міркував Павло. Йому згадалось, як то перед обідом душа його була сповняна поезії на саму згадку за „народ“. — Хіба-ж оцей попище зрозумів би той високий настрої духа? — думалось йому...

— Ге-ге-ге! — зареготавсь по жереб'ячому менчий брат, що допіру второпав батюшчин дотеп. Скількись горобців, сидівших на вишневій гильці біля відчиняного вікна, з переполоху цьвірінкнули та й пурхнули геть. Павло метнув на брата злісний погляд.

— Петре! геть із-за столу, якщо гаразд поводитись не вмєш! — суворо покритив батько.

— Ги-ги-ги! — заревів гімназїстик і вийшов з їдальні.

— Не знаю, тато, де він тих манер навчивсь

— розсерджений воркотів Павло: — достоту, наче виховувавсь із мужи...

Він прикусив язика на півслові, бо спіймав насмішкуватий погляд отця Кирила і зрозумів, щб він був сказав.

До кінця обіду він сидів мовчуком.

Балакучий отець Кирило ще довго щебетав. Між інчим він розказаз, як його син торік був попрохав дозволу казати йому — батькові „ти“ :

— Каже: „більше щирости буде“. Та я одразу зметикував, до чого воно йдеться: „тикаючи“, йому булоб вигідніше сваритися зо мною. А як на мене, то міні любіще почути: „ви дурень“, ніж „ти дурень“...

Старі сьміялися, а молодий Котович анї моргнув. Він усе думав про свій демократизм

— Чи я демократ, чи ні? раз-у-раз питався він себе... — Брешеш, попе: я не твоя пара. Я демократ! Тільки правда, я демократ в теорії, — але сьогодні-ж я піду робити щось практичніше. Ergo, в народ! в народ!

Зараз пісьля обід пан Котович напнув на себе українську сорочку, підперезав штани паском-ремівцем, насунув на голову смушеву шапку, — це він виражавсь у подорож до Багачівки.

— Клятий піп! Думаєш, що всі демократи тільки крикуни-горлані! А от же я докажу тобі, що селянин є задля мене справжній брат. Побачимо, що казатимеш, коли я прочитаю селянам Шевченка! — Павло дуже умилився душею.

Днина була не гаряча, бо цієї ночі ішов дощ.

Пороху не було, а навпаки: де-не-де стояли калюжки з водою. Котович почувавсь дуже гарно.

— Та бо таки й так! — міркував він: — треба-ж хоч трохи познайомитись із народом, щоб усяке дрантя, таке, як отець Кирило, не цвенькало в очі. Я певний, що я вподобаю селянина, і знаю, що й мене кожен з їх полюбить: я по братерському простягну мужикові руку, що його мова є задля мене сьвятість...

Од города до Багачівки девять верств. Йдучи цю далиню, Котович надумав собі цілий план на довгий побутовий роман, що мав обійняти саму-стоту малоруського життя та показати головні й побічні причини всіх злиднів бідолашної України. В чому властиво ховалося джерело тих злигоднів, Павло ще не знав, але сподівався незабаром особисто побачити та своїм критичним оком збагнути саму суть речі, усі подробиці. Тимчасом він надумав загальний план; по цій намітці Котович намірявсь вигантувати малюнок усього сільського життя-буття.

Іноді він, зоставляючи свій будучий твір, починав вправлятися в місцевій мові й вимові. Вчився він української мови з книжок, а не що давно, спробувавши розмовитися з прийшовшими до батька міщанами, він пересвідчився, що вони його не зовсім розуміють.

То, кидаючи цю справу, він знову придумував добірні вирази до своєї повісті. „Мати Україно!! поглянь на нас, бідних пташат твоїх! пригорни нас під твої дужі, велетенські крила та поможи до накорінку вигубити зо сьвіту всеньке кацапське кодро! Амінь“⁴. — Ціми словами мусів кінчатись суспільно-психольогічно-побутовий роман, що мав піднести ймення Котовичево високо над усякими Мирними,

Франками та Левіцькими. Зватися він мав „Туга України“...

Серед таких мрій наш українофіл навіть не завважав ніякої втоми і, не в замітку собі самому, зближився до Багачівки. Зупинившись біля Брокена, с. в. коло славетної Багачівської „гори“ з яром, за яку він марив у ранці, він почав міркувати, з чого саме тра зробити початок. В кишені його, відповідно приписам Радюковим, лежала „Наймичка“ Шевченка; її він мавсь зараз прочитати „in den fromfen Hütten“.

— Однаково скільки не зважуй, а іншого способу нема, щоб завязати відносини з народом, опроче як піти попрохати води напитись, — рішивсь Котович нарешті тай підійшов до крайньої хати.

В сїнях господариха, ще не стара жінка, дала йому напитись. Павло дожидався, чи не запрохає „гостелюбива донька України (вираз із будучого роману) його до господи, але тая не догадалася цього зробити. Тоді він сам увійшов у хату, сїв на лаві й попросив дозволу припочити на часинку. Хазяйка згодилась і мовчки заходжувалаєь коло своїх сирав. Вовкувато дивився на захожого гостя її невеличкий син, а в колисці лежала мала дитина. Котович дорбого був втиснув у план роману докладний опис мужичої хати, що з його мало впливати таке: „На всьому цьому одразу можна було прочитати печать того гнету й того придавлення, яке тяжить на нашій бідній національності, дякуючи кацапській культурі“. Тим-то теперечки він дуже уважно взяв придивлятися, яка хата в середині, силкуючись неодмінно зобачити той одбиток кацапського гнету. Тим времьям, як панич блукав поглядами по стїнах, молодиця вийшла в сїни та пішла до комори. Павло,

ничтоже сумвяшешся, югнув сьлітком за нею, щоб оглянути й ту комірчину (очевидячки, в певній надії, що шукана ім печать кацапського пригноблення замкнута саме там).

— Чого вам тутечки треба? Чого пнетесь в комору? — доволі верескливо почала невдоволена „гостелюбива донька України“.

— Та чого-ж гвалтуєте? Не зйів же я її! — покривджено одказав будучий повістар і сів знов на свою лаву.

— Ні: певне, ця селянка — якийсь виняток з межі українського жіноцтва! — подумав він: — ач, яка сварлива! — Він був уже підводився, щоб одійти, але хазяйка сама вдалась до його:

— Ви, десь, із бурсаків, або що?

— Ні, — напів-ображено мовив Павло.

— Дак навич? — перепитала жінка, з недовірою позираючи на шапку і на всеьке вбрання свого гостя. Павло вловив той погляд і йому чогось стало лекше на серці: адже оцінили його „просту“ одіж. Миттю блиснув йому в уяві прапор з написом: „Братання з народом“, блиснув якимсь неземним, яскравим сяйвом.

— І те ні... Я теж один із народу, я... — рівний вам, я — валл брат! — патетично вимовив Котович, виразисто подивившись на господиню. Тій зробилось неякво, і вона, чогось соромлячись, взяла аж надто пильно розглядати, щб там у неї під шкурою на долоні.

Гість почував себе тії хвилини аж героєм та радісно хвилювався, що ось мовляли, він уже став народнім діячем. — „Високе почуття — братерство з селянином!“ — зворушений думав він.

Мовчанка.

— Хочете, я вам щось прочитаю? запитавсь Котович, знайшовши, що тепер — найслухніша часина, щоб зблизитися з народом, і витяг з кишені „Наймичку“.

— Не знаю я, щб ви кажете, — поволі одмовляла жінка, стоячи коло порога ні в сих, ні в тих, і навіть головою хитнула.

— А потім ви міні пісень засьпіваєте, — сказав Павло. Тая нічого не одвітила і дивилася кудись у далечинь.

З вірою в чудовні наслідки, Котович почав читати, чутливо натискуючи на декотрі слова. — „Ти жовтенький пісок — нагодуй моїх діток!...“ з силою, з драматичною вимовністю, трошки дріжачим голосом вигукував він.

Але не встиг панич дочитатися навіть до діда та баби, аж раптом зарюмала дитина, що доти була сумирно спала в колисці. Тепер, од прочутого та живого читання Котовичевого, хлопья прокинулось і взяло скимлити та заводити свої бексанья.

— Агу, агу! — втихомирювала його мати, але дитина заревла в увесь голос.

— Агу, агу синочку!... Чи ви бачите, щб ви міні наробили! — злючо крикнула вона до Котовича. Він, теж лихий, підвівся з місьця й мовчки вийшов.

— Ну й бабище! — щідив він крізь зуби, підійшов до другої господи, знов напився води і знов зоставився на спочивок од далекої дороги. З невдоволенням він побачив, що й у цій хаті немає вдома чоловіка, а є тільки жінка.

Не прослідів панич і двох хвилин, як побачив, що далі йому сидіти — не видержка: геть по всій

хаті чути було якийсь гнилий сморід, що його не міг витримати делікатний ніс Котовичів.

— Що це в вас смердить отакечки? — спитав він суворо бабу.

— В міні нічого не смердить, — зовсім неприхильно одказала бабка гостеві.

— Ну, в хаті! — ще строгіше провадив той.

— І в хаті не смердить нічогосінько, а тільки душить кожухами: мій чоловік — гарбар, — так само, як і передше, неласкаво дала відповідь вона. Котович обдивився і, справді, побачив у кутку купку дрібної порохві-дубила.

— Ай-яй яй! — докірливо хитнув він головою: — Чомуж ви цього не виносите з хати?! Тадже це шкодлива річ задля здоров'я! Мікроби заплоджуються, — докторально почав він: — Ну, навіщо ви держатé цей дуб у жиллю?!

— А на те, щоб ви спитали, — одрізала хазайка.

— Та-ж сором на це дивитися!

— Якщо вам соромно, то закрийтеся, — сердито казала баба. Котович, стиснувши пальцями ніс, вийшов із господи.

— Може, хоч у цій-о домівці знайду я чоловіка, а не жінку, — подумав він, простуючи до дальшої хати: — І куди тії чоловіки запроторились? На жнива, чи що?.. Гм! тільки-ж міні чогось іздалось, що жінки теж ходять жати... Ох, колиб чоловік був у дома! бо з бабами балакати — неможлива, либонь, річ...

Собака на припоні заметалася в усі боки, побачивши незнайому людину. Вийшла жінка з хати. Котович нічого не міг вигадати, опроче як знов попрохати води. Тільки-ж вода ніяк у сьвітлі в пельку

не лізла; — набравши животворної влаги в рот, він ніяк не зважувався проковтнути її; нарешті коли вже неодмінно було щось учинити, а виплюнути було неякого, хлопець з надсадою, боячись, що далі-далі задушиться, глितнув той клятий ковток. Потім, як і в передвішій хаті, Павло попросив притулку, щоб спочити.

— Тітко, хочете послухати Шевченка? — спитав він, витягаючи „Наймачку“, що ще й досі не зробила впливу.

— Ні, на що міні швець тепереньки? У-літку я раз-у-раз без чобіт ходю... А от хіба в осені — ну, тоді справлю собі в гóроді нові..

— Боже, Боже! яка пітьма, яка темнота, який морок, яка темрява!! — подумно жахався Котович.

— Ні, ви неправду кажете, тітко! Вам дуже потрібний швець духовний: Вам дуже треба, щоб такий швець позалатував усеньке ваше узуття, ваші чоботи та постолі!.. Народе, народе!.. — віщо, надхненно, палаючи, хоч і сумним тоном, казав просьвітитель-панич, ніби сам до себе; він і справді забув, що сидить у чужій хаті, перед незнайомою людиною.

— Їй Богу і присяй Богові, що не треба, — одмовлялася тая, не дуже зрештою розчовпавши його мову.

Гість замислено втупив очі в землю: в українській часописі він прочитав, що в народі є безліч переказів за „батька Тараса“, а в дійсности воно виходить он-як! Незвісно яким способом, ця думка миттю перенесла його до другої: він згадав, як учора він ледві не заплакав, граючи на форте-

пьяні кантату: „Б'ють пороги“.. Ще й досі брешуть в його вухах мелодія :

„Нема Січи, нема й того,
Хто всім верховодив“...

Тимчасом молодиця з непевністю позирала на його :

— А я перво була гадала, що ти школяр, — забалакала вона по якійсь перерві.

— Ні, я не школяр, — невважливо одмовив Котович, обгорнутий своїми гадками, але все таки гаразд пам'ятаючий, що він уже студент університету, а не якийсь там школяр.

— Та вже-ж я й сама бачу теперечки: адже-ж ти швець? Тільки щось дуже молодий, через те я...

— Хто? я швець?! — голосом огиди скрикнув пан Павло і з обурення навіть підвівся з лави. Назва „швець“ його образила, бо російське „сапожник“ він звик вважати за дуже ганебну лайку.

Хазяйка з перестрахом подивилась на його і, про всякий злучай, одсахнулася на ступінь далі.

Що було б потім, незвісно, бо заразсінько вперлися в хату дві давніщі жінки та трос дужів-нів-мужиків, та ще синаш перпої молодиці, яку одвідав Котович. Саме отой хлопчик і завбачив, що наш панич мотлається з хати до хати, тай переказав своїй матері, а тая покликала людей на підмогу.

Подивившись на їх, Котович зараз якось передчув душею, що це йому не переливки і не жарти. Він швидче сунув у кишеню „Наймичку“ і подався до дверей. Чоловіки заступили йому вихід.

— Пустіть мене! — володарським тоном вдавсь він до них.

— А заськи! — обізвався один.

— Кажу вам, пустіть! проступіться! Чи вам позакладало? — говорив Павло вже нетерпляче.

— Не позакладало, не позакладало, чуємо!... Але чуй і ти: якого гаспида ти вештаєшся по хатах?

Панич, замість одвічання, згорда подививсь на того, хто казав, і здвигнув плечима.

— А вже ж нічого іншого, — заверещала перша жінка, — опроче як щоб злодійкувати. Тадже-ж ви знаєте, що аби я позирнула на чиюсь пикку — зараз упізнаю хто яка людина. Ледві цей увійшов, зараз я й подумала: „Ой, та який же з його злодюга!“ Коли це — йду до комори, а він шусть за мною...

— Та вже-ж, запевне, запевне! — загомоніли всі хором: — якбищо не злодійка, то чогоб мотався по чужих хатах?...

Ану, ке сюди все, що понакрадав, — само-впевненим, рішучим тоном вимовив один споміж гурту, простягаючи свою руку.

Пан Павло знов сунувся до дверей.

— Пустіть мене наконєц, чорт возмі!! Со мной шуток нєльзя допускать! Я вам не ваш брат, — пора прекратіть ету комедію! — сердито крикнув він, червоний з гніву.

— Та так, так! московський шахрай, — зараз видко! Ану-мо трусити його!

Котович ще гірше напудрився і ніби хтів побивати всіх поглядом величної погорди.

— Не настобурчуй чуба, бо почубєвків дамо! — казали суворі хлопцї. І, не вважаючи на паничеві крики, вони заходились робити трус: вивертали його кишенї, лапали в пазусї.

— Ой кумо, — бідкалася та жінка, що до неї найпершої зайшов Котович: — дивіться, який теперечки сьвіт настав! далі-далі вже й коліскова дитина шахруватиме. Хоч зараз анцихрист приходить!

— Таки так: тільки анцихристові тепер і приходити, а Христа, якби прийшов, люде були б знов роспьяли, — одвітувала кума.

— Ото щира правда: роспьяли-б! А коли-б не роспьяли, то хоч добре побили-б... А вже ж, причепився-б інчий до його: „а чому ти, сякий-такий сину, міні щастя-талану не даш?!“ та й набив би його гаразд.

— Христа!!! — уболівала слухачка. На очах їй сльози забриніли.

— Христа, Христа! Ох, натовкмачив би сїрбому той нечестивець!.. Ох-ох-ох!..

— Виходьте, жінки, в сїни, — почувся їм наказ: ми його роздягнемо: видюще діло, що він усе сховав десь на тілі.

Жінки повиходили. Котович бурхався та горлав; чоловіки в три руці тримали його та й роздягли. Хоч він боронився, скільки було моці, і навіть дуже болючо вкуслв одного за руку, але дістав тільки обіцяних почубеньків та запотилишників, а нічого не вдіяв. З його поскидали навіть чоботи, шукаючи захованої крадіжки. Нарешті звеліли йому одягатися. Скоро він одівся, в хату цибнули цікаві жінки, що геть усе підгляджували крізь дверну щелину.

— Ну, що-ж, що-ж теперечки буде? — дріботіли вони.

— А кат його зна! Бачите, що нічого краденого не здибали... опроче хіба хустки... Тільки-ж, коли вона й крадена, то певне що не на селі... А

от на шиї мотузочок, у на нїм мішечок із пасмом волосся.

Котович із сумом бачив, як тебе сьвяте волосся дане на забудь, порозліталось по хаті; але „не до поросят, коли свиню смалять“.

— Та хто-ж він сам? — почувся запит.

— Він міні казав, що швець!... — А міні, що наш братчик-мугир!... — А мене лаяв. мов справедливий пан!... — таракотїли пащикухи.

— Хто ти такий? — спитали нарешті в Котовича.

Хоч тому аж гвалт хотїлося вилаяти „мерзенних мугирів“ не то двома мовами (як пророкував отець Кирило), а навіть десятима, але він мовчав; диким поглядом він дивився на долівку і, здавалося, нічогоїснько не розумів.

— А знаєте, в його не всі вдома! — рішив хтось. — Та це дурний! — додав другий.

— Справді, справді це божевільний!! — мов цаплена, задрентїла перша жінка, силкуючись перекричати усіх: — ви вже знаєте: на кого я подивлюсь — одразу впізнаю, щб воно таке. Так і на цього, — глянула та й думаю собі: „Липечко-ж мов! певне, це або злодіяка, або божевільний!...“ Вірте міні: якщо він не зовсім божевільний, то хоч присутуватий!...

Зганьблений, зневажений, дріжачий з безсилового злування Павло своїм виглядом таки скидався на причинного.

— Божевільний?! — мов ошпарений, заревів той, що його Павло вкусив: — а він мене покусав!... Що-ж тепер?! до хворшала бігти, щб рану припік, чи як?!... Адже-ж божевільний — усе однако, що скажений?!..

— Воно ніби й так, але ти ще не лякайся за-
здадегідь: може він тільки придурковатий — поті-
шали його.

— Ні, ні, я вже бачу, що він божевільний
настоящо!... А, невіро! через тебе тепер я казирись
маю?! — лютуючи кинувся він на Котовича і,
давши йому доброго стусана в бік, виштурхнув за
двері.

— Мужикі ви подліе! Хахли ви, безмозгіле!
— вибухнув на дворі Котович: — Ах ви, хахли-
мазепи!... Хамское отродье!...

— Постій-но, не ляятимешся ти міні! — ска-
зав один із селян таї побіг спуетити пса з при-
пони.

Побачивши, що за ним думають ізробити справ-
жне полювання з нагінкою, Котович загоди кинувся
на втіки й вибіг поза царину, на „Брокен“. Собака,
що грала очевидячки ролю якогось гірського стра-
шила, наздогнала втікача таї дуже болючо вкусила.
Тільки скиненим із себе ремінцем він ледві-ледві
одбив страшице.

З зовсім інакшим настроєм духа супроти того,
з яким вийшов з дому, брів пан Павло додому. Ду-
же довго він кляв мужиків в батька, в матір.

Але де-далі довга дорога та холодне вечірне
повітря прохолоджували його й гамували. Петроху
він звернув до інакших думок. Розміркувавши га-
разд, він уже знайшов, що в усенькій цедї треба
випуватити нікого більше, як жінок, а чоловіки,
сказать правду, геть невинні. В наслідок чого Ко-
тович прийшов до двох постанов: одно, що взагалі
не варто женитися (,о! як мій ум розуміє тепер

тебе, Толстой!“ — додав собі він), а друге — що дїякісїнької т. з. ідеальної жїнощини не буде в його романі. — „Не дурно ж і народній розум зложив стїльки прислївїїв за жїнок!“ — злісно воркотїв він під нїс.

Правду кажучи, вгамувало Павла і примуєило простити мужикам образу нїщо інче, як згадка об задуманім романі: важко було задишити мрію, якто ймення Котовичево ясно заблищить над усїма українськими письменниками. Тепер він упьять почав обдумувати перший роздїл роману, що мав носити епіграф: „Обніміте брати мої, найменшого брата“ і починатись описом сїльської хатини; теперечки теє описання давалось „старшому братові“ аж надто легко: вже-ж бо особистим досьвідом (хоч, правда, цїною приниження, двох стусанїв і цькування собаками) він мав змогу довідатися, де властиво лежить печать кацапського пригноблення. І знов йому гарно зробилося на душі. — його обгорнула, як мовляє Щедрін, „атласистость сердечная“.

На дворі було зовсїм темно: під десяту години. До міста ще лишалося дві верстві. Пав Котович оглядївся навкруги і побачив, що не дуже далеко од шляху щось меркотить.

— А, там либонь баштан! — догадавсь він, і образ Радюка, що читає Шевченка в куринї дїдусеві-баштанникові, повстав у його голові. — „Жїнок там, у куринї, чейже немає“, додав собі він і, підбадьорившись, попростував на сьвітло того полумья. Котович був доволі короткозорий; до тогож, навчений перебутим досьвідом, він опасувався собак, і через те йшов дуже поволї та обачно. Справді жадна собака його не вчула.

Ось він близїсїнько коло куриня. — „Що це?“

думає він: „багаття жевріє, а ночувак не видко!“ Не довго гадаючи, він схилювся навколішки тай поліз у курінь, щоб „оглядіти ситуацію“ або там дочекатись, поки поприходять хазяї. На дорозі перед ним лежала якась купа. Котович низенько зігнувся, придивився в поночі своїми низькозорими очима, потім полапав цю темну массу руками...

— Ай!! — скрикнув він, як стій здобувши удар од ноги собі по-під бороду й прикусивши кінчик язика.

— Калавур! — загорлав з просоння чоловік, що був любісінько спав у куріні, а тепер прокинувся од паничевого мацання.

Котович з острахом виліз із куріня, але не встиг і схаменутися, як почув злюче гавкання собаки і якийсь молодий голос, начеб то десь поблизу:

— Що там? злодій? — га?... А держіть, держіть! хапайте його!

— Хапайте! Хапайте! — гукнув басом і той, що був у куріні: — це той самий злодюжка, що вчора викрав баштанину з куріня! — І от переляканий Котович побачив, як тая постать висувається та простягається до його.

З усієї сили кинувсь він навтікача. Одчай надавав йому крила. — Баштанні ночуваки змушені були вже пристати, і тільки собака ще гналася. Але, лиха доля немов поглузувати захтіла! По дорозі стояла калюжа. Котович, що мчався куди-глядя, з усього розгону влетів у неї, зачепив ногою за щось тай гепнув обличчям у болото. Собака спобігла його й учепилася зубами; миттю наспіли обидва баштанники.

— Маш, як ходити красти чужу баштанину!

— примовляв, досита годуючи його буханцями, один.

— Думає, що, як і вчора, не спіймуть! — казав другий, щедро вгощаючи товчениками, себто лупцюючи панича на всі боки.

— Хоч би Бога стидався! — всовіщував перший.

— Од людей переховавсь, а од Бога — ні. Він скрізь тебе покарає, — моралізував другий, разом досадно доводячи, що й од людей не завше переховавсь.

— Разбой! — кричав Павло: — спасіть от разбойників!

Але даремне: ніхто не приходив. Мужики до несхочу могли викликати в нім докори совісти, вживаючи на ту спасенну ціль всяких способів: і моральних, і чисто емпіричних.

— Оце тобі гірки, гемонський сину! оце тобі гірки! Зарікайся наперед красти, — приказували вони обидва. Нарешті, наділивши „злодіви“ останнього стусана, вони штурхнули його в калюжу й одійшли.

Зоставлений сам, Котович підвівся. Ну, й лаявся ж він! Лаявся на всі заставки, лаявся як тільки тямив найкраще, лаявся в смак (NB. і пересьвідчився, що московські лайки — найхльосткіші і найшвидче дають полекшу). Далі він поплентався додому.

Змучений, знесилений, увійшов він у свою кімнату, запалив сірника й сьвітив лампу. Перше, що кинулось йому на очи, була русько-українська ча-сопись, що ще з обіду лежала на канапці.

— Проч! — розлютовано засичав молодик: — проч хахлацкій журналішка! Кнута, кнута на етіх хахлов нужно, кнута і больше нічого!..

З цією мовою він швиргонув бідолашну патристичну часопись ген по-під каналу.

Другої днини пан Павло похожав, дуже заклопотаний, до своєї сьвітличі.

— Однак же щоб робити? — Українофільство, як я бачу, задля мене неможлива річ, бо я вже не маю ілюзій і ненавидю той катаржний народ, тих хлопів, дикарів. Поляки дуже до ладу звуть їх *bydło*... А стати кацапом?... — тьху! та я ж і кацанів ненавидю, татарву отую!...

Він сердито думав та думав.

— А пісьні українські все такі гарні..., і мова — солодша од італьяньської..., — промовив собі він, зупинившись на місці на хвилинку.

Підвівши очи, Павло побачив свою постать у дзеркалі тай осьміхнувся:

— Коли я замислений, тоді я дуже інітересний, щоб не сказати просто „вродливий“, — майнула йому гадка. Він самовдоволено осьміхнувся знов тай пішов опьять машерювати по кімнаті, пораючись із своїм гамлетовим питанням

Видко, що дума Павлова прояснічала, бо незабаром він знов зупинився і радісно скрикнув:

— Геврека!

Потім молодик прожогом кинувсь по-під каналку, витяг часопись і взяв розгинати зібгані картки.

— Справді, чого це я сьогодні був став таким легководухом?! Гай-гай!.. До нинішнього дня на моїх очах була полуда, і ту полуду я був сам собі напускав. Таки бо так: хіба-ж суспільність, вширокім, розлогім розумінню того слова, складається тільки з... тьху! з мужиків?! Хіба вона існує тільки задля мужиків?! Тадже-ж неодмінно повинні мати

право жити і другі верстви, себто інтелігенція. А що ж є інтелігенція по своїй суті, як не дворянство, шляхта?...

— Я інтелігент, а по нації я Українець, — очевидячки, я повинен любити рідну мову. Очевидячки!... Але до чого-ж тут мужики? навіщо тут мужики? Хай собі, хто хоче, пнеться витворяти мужицьку державу, а я не буду: треба бути реалістом, а не божевільним фантастом. А мою неньку Вкраїну я кохатиму палкіше од усіх.

На лиці в Павла сяяла глибока радість; він навіть щиро перехрестився. — Насилу я розчовпав, яка мета мого життя! — подумав він.

— Краю мій рідний! краю мій коханий!! — палко, нервово, зашопотів парубок: — Українонько моя! як я тебе люблю!... — і він весело та бадьоро засвистав:

Ще не вмерла Україна!...

У Москві. 31 марта 1890.

PSYCHOPATHIA NATIONALIS.

Дещо з невропатології, дещо з етнографії,
дещо — так собі дещо.

24-го червця 1890 року. На Йвана Купайла.

Сьогодні Івана Купайла. Міні здається, що сьогодні не простого, не звичайного Купайла, а якогось особливого, „націоналістичного“. Чого ж міні воно так іздається? Чого? А от чого: того, що... Ет! треба буде все списати *à b ovo usque ad mala*, бо це складна історія.

Я тепер удома. Я на Україні. Я вже цілий місяць не в Москві. І цілісінський місяць я почувуюся здоровим, а то й зовсім здоровим. Ті останні місяці, що я жив у Москві, а надто май — то була для мене чиста мука, і я зовсім серйозно був занедужав.

І яка ж то цікава була в мене хвороба! Як инчим разом. то Москву я люблю дуже, бо я не бачу, щоб там думка застоювалася, я бачу там ненастанне кипуче розумове життя. Отже ж цієї весни — дак

навпаки : Москва міні була огидла й остогидла. Вона почала мене сердити та обурювати будь з чого, навіть з чисто формального боку. Піду я, було, вулицею, побачу якийсь тротуар такий поганий, що ногу собі можна на ньому зламати, — от уже міні зараз і роїться ущиплива гадка : „Поганий, бо, звісно, московський!“ Подивлюся на якийсь пишний купецький будинок, такий що його збудовано великим коштом без усякого художницького смаку, — знов міні втискається в голову іронічна гадка : „Аджеж московський!“ А вже ж як зайду було до читальні та візьму найпершу газету, що непадеться під руку, то біда коли трапляться „Московскія Вѣдомости“! Бо я заразсінько швиргону газету геть, іронічний осьмих набіжить міні на обличчя, тай шепочу я слова з „Правди“ : „Московська культура!...“

І знаю ж я тоді добре, що гірко помиляюсь, — знаю, що в українському Києві ще гірші тротуари, — знаю, що неартистично збудована купецька гопода ще не свідчить про загальну неартистичність геть усіх москвичів, — знаю, що реакційні „Московскія Вѣдомости“ мають на Україні мабуть чи не більше читачів, ніж у Москві, а в Москві ж таки мають собі найлютіших ворогів.. Все те я, було, гаразд тямлю, та що ж міні робити? Хіба ж могу я звеліти своїому чуттю або мозкові, щоб він навіть на мент не пускав до себе москвожерських думок?! Звісно : скоро заворушиться в міні якась така думка, я заразсінько, було, її виганяю; але зробити так, щоб такі думки в голові навіть не повставали, — того я вже не міг. на те була не моя сила. Почуваючи свою несиладу, я сердився, я мордувався, що от, мовляв, я людина, розумна істота, та не пан над своєю думкою, а залежу од якихсь там

„нервів“. С таких міркувань я ще більш денервувавсь і занепадав на здоров'я.

На Україну, на Україну тягло мене! Недужав я на тую хворобу, що зветься „нудьга додому“. Звідті й москвожерство напало мене

Через ту кумедну хворобу міні стало неможна заходити в стосунки с тамошніми людьми, тай то навіть с такими, що я їх раз-у-раз любив: неохота якась напала балакати з великорусами. А найпаче нелюбо й болюче було міні — подивитися часом на великоруського селянина. Білше скажу: я того великострадального бідолаху трохи був не зненавидів. Було, скоро погляну на його великоруське вбрання та на його куцу руду борідку. — як стій заманеться міні неодмінно побачити інакшу постать: нашого браччика „хохла“ з його козацькими вусами, з його довгою люлькою в зубах, у його ярочій свиті, в його велавлених широчезних як Чорне море штанях, в його смушевій шапці. Звісно, тієї бажаної постаті я в Москві побачити не можу, а через те, з досади, я ворожим оком дивлюсь на великоруського мужика, та так, було, й хочеться промуркотіти кризь зуби: „Кацап!“

А ще гірше ставало міні, коли часом доводилось не то дивитися на великоруського селянина, ба й прислухатися, як він говорить і вимовля. Вбераючи ухом гомін од великоруської балачки, я бридився й здригався: ті звуки чулися міні наче щось зовсім чуже і страшенно погане. Міні здавалося, що російська мова — то ніби не є та сама мова, з якою я поріднився змалечку, на якій я вчився по школах, яка міні рідна, може, не менч од української. Іноді міні здавалось (а правду сказати — тілки хтілося, щоб здавалось), ніби я російської

мови навіть не розумію; іноді, знов, я сердився, нащо я добре знаю ту мову. — краще було б забути її геть до нащадку. Звісно, забути її я не міг, — то з досади я сердився на всю Москву; заважаючи, що я схилиюсь до шовінізму, я докоряв собі, сердився вже на себе самого і денервувався. — А от було раз таке. Сидів я якось, смутний та невеселий, на Чистопруднім бульварі, сидів коло самого ставка і машінально стежив очима човники, що на них каталася весела молодь. Я сумно думав про синій Дніпро-Словутицю, як любо кататися на його широкому, повноводому лоні. С тієї параллелі Чистопрудний ставок здавався мені мерзеною калюжею. Гульк! побіля мене, на тій самій лавці, сіли дві прості жінки, деь певне мати з дочкою. Помовчали трохи. І каже стара до молоді жінки смутним та ласкавим голосом: „Ну, полно, рѣдненькая! полно, голубушка, касатка!“ С того голосу знати було одразу, що в їх єсть велике горе. Тале ж, за своїм персональним сумом, я віднісся до них неприхильно: глипнувши на тих жінок сердитими очима, я на думці перекривив стару тай (підумки, звісно) прогугнив собі її фразу носом: „Полна, рѣдненькая! полна галыбушка!“ Ледві я це подумав, зараз мені стало дуже соромно на себе самого, і я нарік себе падлюкою. Тільки ж — спитаюсь я в себе тепер — чи справді я тоді був такий винний? Адже ж проти моєї волі вся моя природа забажала під ту хвилину почути не великоруську, а інакшу мову! — Жінки ще й далі собі балакали, а я вже їх не чув і тільки міркував, який би то я був радий, коли б намість тієї великоруської фрази учути таку: „Годі бо, ріднесенька моя! Годі, моя голубонько, моя ластівонько!...“ Скоро я переложив те речення на українське,

одразу міні жалко стало на бідолашних бабок, жалко стало на їхнє невідоме міні горе. Міні до горла підступили сльози, я напружив усеньку енергію, щоб не розрюматися тут само на бульварі, тай подався додому. Вдома, щоб себе погоїти, я сїв писати оповідання „В народ!“ де висьмівав ворогування проти Москви. Доки писав, доти справді легше було, а як скінчив то знов розпочалася нудьга за Україною і неприхилля до Великорусї.

Тієї самої днини, йдучи я вулицею, порівнявся з двома студентами, що голосно розмовляли повкраїнськи. Міні з радощів груди сперло. Я миттю вдався до незнайомих тих людей, про щось їх питаючи українською мовою. Десь певне, тон мій був дуже ненатуральний, бо вони обкинули мене холодним поглядом тай мовчки пішли собі далі: може подумали собі, що з мене якийсь шпїон. А міні з образи викотилося з очей двоє сліз, просто таки на вулиці.

Не кидала мене нудьга додому навіть тоді, як я сидів за роботою. Був май. Надійшли екзамени. Як довелося готуватися до екзамену с перського письменства, то міні було чисте горе, бо перські поети — силні патріоти. Ото, було, сидиш собі, перекладаєш Гафіза тай натрапиш на таке місце:

„Здоров був, Шїразе! Нема віде такого другого
[місьця!]

„Господи, борони його од усякого лиха.

„Сто разів, Боже, встережи нашу річку Рокнабад,

„Бо з неї вода — і живуща, і спїлюща. —

Та це ж мова про Київ і про Дніпро! — Розгорнеш Саадія, та й там побачиш те саме:

„Багато є птахів на сьвітї, та сокіл — най-

кращий поміж птахами; багато є городів на світі, та Шіраз — сокіл поміж городами...”

Розбереш, як горяче любив чоловік свою батьківщину, — то й самому завудиться за своєю рідною Україною. „Багато є городів на світі, та наш Київ — сокіл поміж городами...”

Як міні ставало вже занадто нудно, то я иноді любив поїхати за рогатку, в Сокільники, в передміський лісок, де люду обмалъ. Сідаю собі десь у гущавині, попід кущем, де ніяке людське око мене не зуздрить. Дерева цвітують; пташки щебечуть; весна любо дихає на мене. Гарно міні, що ніхто з людей мене не бачить і не чує. Я заплющую очі, кажу собі, що ніби надомною цвіте калина (в Москві її Біг дасть), тай зачинаю марити, — а про що марити? звісно, про Україву. І ото одного разу... ні, замість оповідати, краще впишу я сюди ті вірші, які я потім зложив :

I.

Любо в гаю соловейко висьпівує,
Слухаю ніжне ляцання,
Чистую, щирую річ українську
Чую я в тім щебетанні..

Ми, українці (розумні люде) —
Зрадники рідної мови.

Ти ж, моя пташко, до мови дідівської
Повна живої любови.

Тоскно на серці. Жаллям обгортає
Пісьня смутна соловйїна;
Десь із глибу, із прозорої хмари
Дивиться давня Вкраїна...

II.

Он калина розцвілася,
Уквічалась білим.

По-під нею розгорнувся
Зелененький килим.

Зелениться ніжна мнята,
Рута, материнка,
Знов я чую: мов сьпіває
Давня українка:
„Посіяла руту — мняту
„Над водою,
„Тай виросла моя мнята
„З лободою..“

Рідне слово! ти — ця мнята,
Материнка, рута.

І невже ж, чудова мово,
Будеш ти забута?!

Як?! пахуча наша квітка
В лободі загине?!...
Знову тоскно, знов зануда,
Жаль у серце плине

III.

„Нащо журитись! чого побиватись!“
Гримає розум на мене:

„Маєш на сьвіті важніше, як мову,
„Втишся бо, серце шалене!

„Що за дурниці! „Ма-ту-ся Україна“,

„Мова — па-ху-ча-я мнята!...

„Сльози, зануда... Та ти ж не за мову

„Любиш найменшого брата. —

— Чом ти не слухаш цього вмовляння,
Серце дурнее та бідне?

Чом ти ніколи не можеш забути
Слів: „українське“ та „рідне“?

Після того я вертав додому з Совільницького лісу „конкою“ (tramway). Вагон був припинився коло якоїсь фабрики. З подвір'я лунав аж до нас дикий регот. Якже я сидів на версі конки, то добре міг бачити, що там таке продіється за барканом. Бачу, стоїть юрма фабричних робітників, у своїх червоних сорочках, що на випуск. Один держить пастку, де спіймалася миша, а другий в ради-годи силе на неї окропом. Ошпарена животинка рветься й кидається в усі боки, а юрма дико гергоче та ирже з радощів

— Агов, молодий чоловіче! не умлівайте! — навчально вдався до мене мій сусіда, якийсь старий воляка, десь певне капітан.

— Хіба я вміваю? — неласкаво одгризнувся я, закусуючи губу.

— Чи ба, *domine studiosae!* ви вже, бачу, й образились! — глузував абшидований Марс. — А я хотів вам сказати тільки, що цім разом нема чого мліти, бо наш добрий російський демос тамить розважати себе ще краще, ніж як оце бачите. Єсть у нас на Москві гицлі, що хапають бродячих собак і луплять з них шкуру. Кажуть, що з живої звірюки хутро буде краще й міцніше, ніж з убитої. То наші гицлі спершу здеруть із собачки шкуру, а вже потім її вбивають... *Parole d'honneur!*...

Я сціпив зуби тай мовчав. Скоро приїхав я на свою квартиру, міні подали остатнє число „Правди“. Розгортаю — натрапляю статтю: „Жертви російської культури“. Другим разом я б, може, був засьміявся, читаючи відомі сьпіви про „кацапську вдачу“, „кацапську некультурність“ і т. и. і т. и.: тепер, знов, стаття мене блєєм по серцю мастила. Я читав „Правду“ — я впивався нею, не міг одір-

ватися. і совість замовкла, не докоряла. А далі сів тай написав до „Правди“ якісь шовіністичні вірші.

Як же ж міні тепер, на Україні, тра дивитися на тодішні свої почування? — Для мене тепер зовсім певна річ, що я тоді був причинний і, кажучи російською правничого термінологією, „невм'яємий“.

Поскінчались мої экзамени. Я поклав їхати додому як найшвидче, не гаятись ані часинки.

— Незабаром я буду вже на Україні! — радів я: — Взавтра я покину гаспидську Москву!

Покину, покину
Свою я чужину
Тай на Україну
Соколом полину...

Дивне діло! Скоро я се подумав, одразу міні стало скучно за Москвою. Міні стало соромно, що я назвав її „гаспидською“. Міні стало шкода кидати її. А втім, не дивниця: я був ненавидів Москву тільки через те, що не міг їхати на Україну. А тепер, як перепони не стало, то й ворожнечі моєї проти Москви не стало.

От я і в вагон усадовився. Іду день, — чуюся спокійно. В Москві мене трусила була силна пропасниця, а тепер ні. Аж от і Курщина. Хатки по селах не зрубом, а в ушуді: біленькі, попідмазувані. Деревня — не самі-но сосни та берези, а є й акації, тополі, шовковиці, вишні. Побачив я все це,—

тай схвилювався, стурбувався, занепокоївся. Я не міг сам себе розібрати, щé зо мною продіється та чого я бентежусь: завважав тільки, що щось раптом почало мене гризти та їсти.

— Чи це вже Україна, чи ні ще? — мучився я, дивлячись у віконце. — Ага! піду по вагонах та буду прислухатися, чи не вчую де українську розмову. Не перебулася справа без комічних пригод. Подорожуючи по вагонах, я забрів у дамське купе тай настоптав ноги аж двом дамам одразу; якже в одній була натерта на носі мозоля, то вона засичала на мене наче гадюка. Я взяв перепросювати її і звичайненько вклонився, тай не стувся, як зачепив літцем за чийсь парасолик, що висів собі на вілочку, і звалив його третій дамі просто на голову. То була якась товста, гладка і стара пані.

— Ахъ вы извергъ! — грізно завопіяла вона на мене, стріляючи очима. Міні здалось, буцім вона й кулаком замірилась на мене.

— Вы бы взяли нѣсколько уроковъ ловкости у медвѣдей! — закричала перша пані: — увѣрю васъ честью, что любой медвѣдь въ миллионъ разъ ловчѣе васъ.

— У васъ ужъ есть на носу очки, но разъ вы съ ними ничего не видите, то надѣньте другую пару! — гукнула ще одна дама, вже зовсім стороння. А ще одна стара пані, котрій я, заприсягнуся, нічого сінько лихого не вдіяв, додала дуже сентенціоально:

— Да! ужъ если студентъ, такъ обязательно грубіянь.

— Помьяни, Господи, царя Давида і всю кротость його! — це думки замольтував я, злякавшись жіночої коаліції. Застидавшись, я мерщій по-

дався до другого вагону, а там нова напасть! я з розбігу напорівся в дверях на кондуктора, а він чогось здумав буцім у мене нема білета та я тікаю од контрольора. Щоб його переконати, я мусів навіть видобути з кишені свого білета тай показати йому навіч.

Ніде я українського слова не почув, а зрадіти нарешті таки зрадів, бо побачив... ах, кого ж я побачив! кого ж я побачив!... жида!... Я їх у Москві ніколи не бачив, а тут міні сидів на лавці чудовий примірник: в лацсердаці, пейсатий, носатий.

— Я на Україні! — в радувався я: — я на Україні!... — З ралоців міні силне заманулось поцілувати того жидка Тільки ж це було б уже „як мед, то й ложка“ Я мусів удоволнитися тим, що з далека платонічно надивився на його до несхочу.

— Курск! оголосив кондуктор: — Треба всім висідати.

— Доведеться перечекати тут аж дві годині, — похмуро казав якийсь пасажир.

А мене ті дві годині ждання не лякали. Я побіг по всім вокзалі, шукаючи, чи нема де українців. В скорості трапилась міні ціла купа переселенців, декільки родин, що виселялись до Сібіру, в Томськ. Я підійшов, приголубив і поцілував якусь дитину, — мати одразу помнякшала до мене. Почалась розмова, про всю сімью. Сумно міні стало с того, що розказала молодича.

Це були Курщане, з села Павловки Обоянського повіту. Батька теї молодичі деревом убило; зять, чоловік то б її, в недузї год вилежав, став одужувати, сама вона заслабла; їсти не було чого, бо голодний рік, — часом по три дні не їли

нічогісінько; стара мати пішла с торбою і с того сімью годувала.

Оце міні найперше українське привітання! Серце міні занило. Я слухав жінку, а сам згадував незабутній вірш нашого поета-патріота :

Убогі ниви, убогі села,
Убогий, обшарпаний люд.
Смутні картини, смутні, невеселі,
А инчих не знайдеш ти тут.

Не став би дивитись, схотів би забути,
Дак сили забути нема:
То рідні села, то рідні люде!...

Підійшла до нас стара бабуся, з червоними, розпухлими очима; вона здалека була слухала нашу розмову. То була молодичина мати.

— А мене губернатур не пускає! — заплакала вона: — „Ти“, каже, „й так висипи у їх на шиї, ти й там їм заважати меш, зоставайся собі тучечки“... каже міні. Нехай воно й правда, та хіба не гірко пускати діти в таку сторону, куди вже й ворон моїх кісток не занесе?!... Ой, не побачу ж я їх більше!...

...Та хоч би й дозволив губернатур, то однаково на які б гроші я поїхала?!...

Я мовчки слухав. Міні страшенно хтілось допомогти їм, а тут, наче навмисне, грошей у мене не було. Видобув я карбованця тай оддав молодиці. Вона як стій упала в ноги і вхопилася обома руками за мій чобіт. Я швиденько став її підводити, міні було соромно аж-аж. Доки я силувався підвести її, стара мати міцно вхопила мене за руку і тримала. — Не руште! — прохала вона: — зоставте її так, нехай подякує.

„Нехай подякує“. Господи! скільки гіркого розуміння містилося в тих двох словах: „нехай подякує!“ Це прохає убога людина, що не має чим одячитися за ласку, опроче як доземним поклоном: бо дурно брати ласку не дає людська достоїнність... Недужі мої нерви не витримали: я сам заплакав прилюдно, миттю видерся і втік геть...

Надійшов поїзд, що мав везти емігрантів на північ. Поприхсдили звідусіль ще другі переселенці. Були тут і такі земляки, що вийшли проважати своїх односелян. Я приглядався до всього оддалік, щоб мене не бачили.

Засьпіваймо на прощання, сказав якийсь сивий дядько.

Тихенько залунали в повітрі голоси од якоїсь гуртової, невимовно сумної, нилої піснї. Щось чудне скоїлося зо мною з несподіванки. Я остовпів, занімів. Я не міг поворухнутися, неначе мене застукала каталепсія; я не міг підвести руку, не міг глипнути оком, не міг розхмурити брову, що сама собою була похмурилась. Зінки мої поширшали, ніби хтіли з орбіт вицибнути; вони недвижно вперлися в одну точку; вуха нащулились. Несила була міні рухатись, я міг тільки мовчати, слухати й дивитись на нудну сцену, що одбувалась там.

Селяне стояли всі обідрані, обшарпані. Одні згуртувалися на вагоновій платформі другі — на землі. Дивились вони кожен поважно, тільки не в вічі один одному, а кудись удалечінь. Сьпівали дуже серйозно, наче одбували якусь сьвяту повинність. Слів з піснї я виразно розібрати не міг: чув тільки, що сьпівують мовою українською, про „чужину — чужиньку, нерідну стороньку“. Посьпів був якийсь могильний, немовби когось ховали; міні часом здавалося навіть, ніби я чую: „Со сьвятими упо-

кой. " Баси сумовито, похмуро гули; жіночі сопрани одчайню плакали тією пісенью.

На голос од співу повиходили пасажирин з других вагонів: зібралось коло співців багато цікавої публіки. Тільки ж ті не бентежились с того, що понаходили сюди сторонні свідки, і так само співвали собі далі Бабка, що недавнечко була балакала зо мною, раптово заридала і заходилась цілувати свою дочку в голову. Публіка глухо загомоніла. Я прочнувся.

Нарешті той поїзд рухнувся і повіз своїх пасажирів геть од нас на північ. Я почувався зле: тая піснь мене збудоражила, гадка про гірку селянську долю мене гризла; якже я розбірав свою весилу допомогти бідолахам, то на душі ставало ще гірше. Опроче меце мордували пароксізми силної пропасниці.

Всів і я до свого вагону, що йшов на Київ. Поруч мене, на красчку, усадовивсь який п'яний чоловьяга тай забалакав до мене мішаною мовою. — що правда, більш українською, ніж російською. — З його розмови я довідався, що це „шахтюр“ із Харківщини. Мене била пропасниця, голова боліла, в вухах дзвеніло: я не міг багацько з ним говорити забився в куток і ніби задрімав. А варто було б послухати пильніш: сусіда мій ладен був теревенити цілу дорогу, а проти його сів якийсь безвусий гімназіст, що хтів удавати з себе великого вільнодумця. Прочнувшись, я учув тільки кінець їхньої розмови. Харківець проповідував якісь цезарістичні гадки, а гімназістик спорився проти кожного його слівця.

— Батюшка Государ... — плів п'яним язиком шахтюр — Батюшка Государ... Вон такой милостивий, а скільки йому неприятностей усі роблять!

От хоч би ті школяри, що побунтувалися (сусіда мій, видко, мав на думці недавній студенцький за-
болот у Москві та Київі).. Бунтарі!

— Бо вони хотять, щоб усім вдалося краще,
ніж тепер. А тепер усім незволя.. — закинув гім-
назіст.

— Ото ще! вони думають щось зділати! Но
ведь государ должён своє понятіє іміть, — а то,
може, їх слухать?!

Гімназіст ладнався щось одказати, та п'яний
уже не слухав, а тяг далі:

— Оо! Государ — добрий! государ справед-
ливий! вон нас освободил од крѣпацтва.

— Не він, а батько. Цей потроху знов при-
вертає вас до крѣпацтва! — запалився гімназіст! —
тепер-от настановив земських начальників.

Шахтар нічого того не чув, а, приплющючи
очі, верз далі свої речі, взяв ні до села, ні до го-
рода:

— Государ... Государ вірить не тілки в нашого
Бога, а й у німецького, хрѣпанцького і ще якогось..
Бо він на те государ.

— Він і сам зроду німець, — масьмішкувато
завважив суперечник. Шахтар не спорився, та нав-
ряд чи чув що-небудь бо оддався своїй власній ас-
соціації ідей. Його п'яний язик зачепив уже якісь
дежкатві догмати церковні тай плував щось кумедне
за Трійцю.

— Отак само вам і кожен нім скаже, — за-
кінчив він свою промовідь: — е-е-е...

Гімназіст, що очевидячки мав дуже бойову
вдачу, і тут причепився до слова „пін“:

— „Пін.“ — сказав він собі за ним. — А ска-

житі мінї, що за моція така цїп? Навіщо слухатися попів? навіщо попи?

— Для наставленія пастирей, — поважно одмовив шахтар: — А будущая жизнь буде од нинї і до віка, его же царствію не будеть коньца, разві мене. Амінь.

Се кажучи, він вигідно примостився на лаві, припер мене до стійки і захріп.

А мене пропасниця не кидала, і нерви роздрочилися. Під цю хвилину я несподїв того гімназїстика, того псевдо-радікала. Запевне, я не міг дісне знати, чи псевдо-радікал з його, чи найщирїший таки народолуб, чи ні те, ні се, а так собі хлопчак. Тале ж мінї тоді здалося, що він простий брехунець; а цього здогаду вистарчало на те, щоб я, зденерований до того, міг ненавидїти будь-кого; а с того нервового розворушення я слабїв. А вже ж як я поглядав на сплячого шахтїора, то мінї зовсїм таки гіршало: в Курському я бачив Україну вбогу й голу, а тут бачив Україну темну й неосвїчену. Деж тая щасливая Україна? Де вона?

Не став би дивитись, схотїв би забути.

Дак сили забути нема:

То рідні села, то рідні люде!...

Приїхавши я в Київ, поклав вибути там день. Одвідав я своїх знайомих, бачив і „Правдян“ і „Народян“, переслухав незліченну силу стародавніх брудних спїтов одних про одних, чув з одного боку тисячу доказів на тему, що „русько-українські націонали“ — то станьчики, а з другого боку другу тисячу, що київські радікали — заячі душі й брехуни.

— Що за багнище цей Київ! — брився я: Оце така наша українська столиця!.. Йй же Богу, у Москві повітря — морально свіжіше й чистіше.

Всі мої нерви занували: і через те, що я не спав дві ночі, і з розчарування. Я ж бо в Москві три місяці і в день і в ночі марив про щасливу Україну, я здалека линув до неї всім тілом і душею, я сподівався, що як побачу мій рідний край, то одразу душа міні розцвітеться, мов од спілющої води. А приїхав — дак от що скрізь знаходю!

З великого болю терпець міні увірвався: пішов я до одного, доволі звісного київського псіхіатра, щоб шось урадив.

Він, не роспитуючи мене ні про що і не даючи міні слова вимовити, пильно взяв дивитись на мов обличчя. А я й собі пильно доглядавсь до його: той душевний лікар чомусь міні не подобався.

— *Psychopathia sexualis*, — проказав серцевід нарешті, як скінчив свій кумедний мовчазний діагност. Це була його найперша мова до мене.

Замість одповідати, я мовчки здвигнув плечима, іронічно кахикнув тай пішов геть з дохторської господи: міні, по таким діагнозі, геть одпала охота викладати йому сімптоми своєї хвороби. — „Бувають бо дурники і поміж псіхіатрами!“ муркнув я до себе, стоячи вже коло Володимирового пам'ятника. — *Psychopathia sexualis*! — іронічно думав я, дивлячись на Дніпро і шукаючи очима чайки з запорожцями, що мала б незнати звідкіля взятися: — ні, не *sexualis*! Коли вже неодмінно треба латиньської термінології, то хай буде „*psychopathia nationalis*“!

Зробивши сам собі такий діагност, я трохи заспокоївся і поїхав на вокзал, бо вже був час.

Ну, годі з мене мінорного тону, — переходю на мажорний.

Я одужав саме-іменно тоді, як усадовився в вагон, що мав мене привезти з Київа до Звиногородки. Київ — гброд не стільки український, скільки інтернаціональний: тож допіру в вагоні, на Юго-Западній залізниці, я себе побачив не чужинцем і не на чужині. Народу було тут багацько. Доки поїзд іще не рухнувся, все метушилось і шамоталось. Круг мене звідусіль мелькали українські обличчя, круг мене на всі боки лунала українська мова, круг мене пурхало українське сільське вбрання. Ледві це кинулось міні в вічі, — як стій увілялася в мене новітня снага. Я підбадьорився, я став жваво дивитись на життя, що кипіло навкруги мене: міні стало любо—думати, що я тожсамо якась комашка у цім українським муравлищі. Щоб нестеменно, фактично завірити свою думку, я заходився без усякої потреби бігати по вагонах, крутитися в усі боки мов муха в окропі, швиденько зазирати по всіх кутках, удаючи, ніби то міні треба когось упізнати. Міні було радісно. Міні не було сидні. Міні хтілося цибати.

Дуже швидко прийшла й рефлексія, тілки ж це була якась добродушна, а не гірка рефлексія. То я був ішов, а то раптом спинився серед вагону, а в міні самому, в середині, завели розмову два голоси. Ба то один голос сказав: „Ти не дитина, отож будь ласкав не пустувати“. Міні здавалося, що я й бачу, навіч бачу той голос: він мав виглядати так, наче стара, поважна англичанка-гувернантка: височевна, сухорлява, з загостреним довгим носом, з окулярами на тім носі, величезними зубищами. А другий мій голос — то був неначе а little baby. Він казав тонесенько, плохесенько, несьміливо,

послушно, і запевнював свою наглядчку: „Добре, добре, ме'м! Я вже не пустуватиму більше, а мене буде хлопчик-цяця...“ Міні здавалося, що зарікаючись пустувати, той другий голос поважно та по дитинячому згортає руді на грудях навхрест та ще й соромливо схиляє очі до долу...

І не стувся я, як сам справді соромляже спустив очі до долу і плохенько усадовився на лавці. Ледві я це зробив і помітив, що я зробив, — міні миттю стало весело аж-аж! я трохи не затанцював. Тоді знов заговорив перший голос, тільки вже він переродився з гувернантки на Мефістофеля і насаміткувато забалакав:

— Ти, зваш, на кого скидаєшся? А от на кого. Весною часом, бува, Бровко ляговиться на саме сонце та й наставля свій бік під палюче проміння. І ото як набіжить Бровкові животна енергія вищерт, дак він миттю стриб! схопиться, і щоб кудись виляти свою енергію, він веселенько зачина брехати, цибати, хвостом виляти, дарма що приключки до того нема!...

Я доволі голосно засьміявся з себе, прислухаючись до своїх гадок.

— Невже ж це буде *psychopathia sexualis*, а не *nationalis*? — пошепки додав собі я, згадавши свого київського доктора, і знов засьміявся.— В усякім разі це щось дурне. А в тім, будь що будь, „*dulce est insipere in horam*“. Ergo *insipiam*.

І я любісінько заходився *insipere*, себ то виліз із вагону (поїзд іще стояв), прудко пішов до вокзалу, за одним і тим самим ходом знов вернув до вагонів і почав тинятися по всіх куточках, усюди встромляючи свого носа. Так воно було аж доки не передзвонили в третій дзвін Тоді я хутчій побіг на своє

місце в вагоні і спокійно сів. Та хоч я тілом і сидів, душа моя стрибала та халандри танцювала.

Подорожні гули, як бджолячий рій. Все був простий, сірий народ, бо я навмисне обрав собі такий вагон, щоб з інтелігенції там не було нікого. Найсамперед є поміж того гудіння моєї вуха одрізнили спірку двох бабів. Коли і яким-таким способом бабки вже встигли так швидко посваритися, я не розумію: адже поїзд допіру рухнувся, вони допіру всіли в вагон. Тільки ж будь-що-будь лаялись вони дуже енергічно й експресивно. Я пильно прислухався. Тай диво ж дивне! Голос аби-якої української мови мене підживляв. Слухаючи, як бабки лаються, душа моя аж до сліз раділа, що це, мовляв, я чую не якісь там московські, чужі лайки, а свої рідні. Тоді я внутрішню забажав посьміятися з себе, я дуже схидкувато аналізував себе, а про те є кожного баб'ячого слова радів та аж до жалю порушувався.

— ...Бодай тобі печінки поодсихали! — горлала, напр., перша бабка. — „Скільки сили в цих словах, скільки моці і заразом скільки своєрідної естетики!“ зовсім таки щиро умилявся я.

— А дивізія чортів на тебе! — одгризалася друга. Очевидячки, в їхньому селі салдати стояли. Я подумав, подумав, та несподівано вхитрився й тут таксамо умитися душею. „Чорти народ поділив на дивізії, — очевидячки річ, що наш народ має велику неприхильність до всякої воєнщини, мов до чогось чортячого“. Якби ті бабки були навіть побілися, то й доті я був би умилявся, бо сказано, на мене такий „стіх“ найшов.

Серед того сентиментального „стіху“ щось мене несвідомо шпорнуло в серце. Я покинув радіти й

трівожно взяв прислухатися до серця. Щось мене вкололо вдруге, наче голка, а далі, раптом, ціла болюча течійка поволі стала пливати по всім тілі, по всіх нервах. Чим більше тая затрусная течійка роспливалась по міні, тим більше мене хапала печаль. А причин, щоб сумувати, я не знав... У вухах задзвеніло. Міні стало холодно, наче з морозу. Кров заледеніла. Я вжахнувся.

Чи довго тяглася така історія, не знаю: думаю, що не більше, як мінути зо три. Після того кров як стій знов розігрілася, животна енергія знов повернула до мене, я ожививсь. Щоб очуняти вкрай, я вийшов з вагона на площадку, подихати свіжим повітрям

Дивлячись із платформи на чудові весняні крайовиди, що поуз них мчався поїзд, я був заходився складати патріотичні вірші, щоб „Україна“ римува-лася з „Дівчина“. Та чомусь не віршувалося міні. Постояв я на платформі, постояв, тай зазирнув до другого вагону. Я вже передше знав, що там сиділа ціла юрба „рабочих“ — із Черкаського повіту (як я опісля довідався). Тії „рабочіє“ — то були самі-но дітваки; вони підсапували дерева, що насадо-влено вповодж усенької залізниці: се, бачите, для захисту од сьніговиці. Котрі споміж їх найменчі, то тим було годів вісім, а найстаршим то не білш було, як шіснацять. Не можу сказати, щоб вони мене привітали дуже прихильно

— Напрасно вы здѣсь садитесь, — сказав один хлопець на прочуд гарною великоруською вимовою: — этот вагон назначен собственно для рабочих, всѣх их наберется пятьдесят семь человек.

— Хіба я вам перебиватиму, що сидітиму тутечки? — ласкаво осміхнувся я, замість споритись.

— Панич зостається тут, бо дівчата тут гарні, — одгукнувся один уже по українській.

— І дівчата тут гарні, а хлопці ще кращі, — привітно одказав я і таким способом помирих усіх з собою Мене вже ніхто не вигнаних звідти. А в тім, попросту про мене геть забулися.

Гарна, правдива російська мова, яку я був учув з уст невеличкого хлопчини, дуже мене була здивувала. „Чиж обрусніє встигло вже дати аж такі овощі?!“ — думав я, згадуючи те чепурне „назначен собственно для рабочих“: в нашій Звиного-родці я зроду нічого такого не бачив і не чув. Тільки ж, посидівши ледві скільких ментів у робітничім вагоні, я пересвідчився, що турбувався зовсім марне: всі діти говорили між собою найчистішою українською мовою, таки геть усі, не виключаючи й мого гонителя. Як стій вернув до мене гумор і націоналістичне умилання. Я закоханими очима дивився на тую дитячую юрбу: я був їм такий вдячний, що вони говорять проміждо собою щирою українською мовою; я радніший був пригорнути кожную тую дитину до серця, що вони не забувають своїх національних святощів. Я раював

Моє раювання незабаром перервалося. З розмови отих носителів національних святощів я швидко довідався, що вчора вони обробилися і оце вертають з заробітків додому; на прощання їм усім учора багато горілки достарчили, — то вчора вони геть усі були п'яні як ніч.

— Весело погуляли! — згадував один шіснацятиліток, що очевидячки тїшився реномем сїдського Дон-Жуана. (Я помітив, що він згорда дивиться на дівчаток, а вони сами підсипаються до його).

— Весело! — хвертикувато підхопив другий,

бродячи по вагоні і проходом обіймаючи якусь невеличку дівчину та облануючи її. Дівчина нічого, не пручалась.

Третій шмаркач, як углядив цю сцену, дуже запалився, чи що. На лаві була поляговилася одна дівочка, то він не жартом поліз на неї.

В мене серце задріжало з болю, як побачив я це. — „Що це він витворює?“ гадав я: „чи це несвідомий цінічний жарг, чи так він справді чогось бажає? А ота дівчинка, — невже ж оте малюк щось розуміє?

— Та одчепись бо! — забурмотіла дівочка зосна, неначе одповідаючи на мій думаний запит: — Не тепер! не тепер!

Остатні слова мене по серцю різонули: дівчатко було ще таке молоденьке, зовсім дитина. До того, жаден с тих заробітчан не стидався мене, будь що будь чужої, сторонньої людини, та ще в день!

— А що я знайшов! — похвалився четвертий, зовсім дрібний хлопчина. Він показав недокурка одцигарки, що знайшов на підлозі, і знов закурив його.

— Ото, знайшов собі с...! — зареготалася збоку ще якась дівчина, вимовляючи нецензурне слово. Я здалека бачив, що її очі дивляться нахабно, не по дитинячому, а по негарному.

Оце вона, Україна! Оце молода Україна!!! — С такої одчайної гадки міні погіршало. Я поєспішився піти геть з вагону і знов став на платформі. Бідні діти! Бідні їхні батьки! Міні манулося впасти на вколішки з молитвою до Бога, та я боявся, що хтось надійде. Спершись ліктями на поренчата, я почав без голосу ворухити губами і благав Бога, щоб він зглянувся на тих бідолашних дітей. Я рів-

няв, яково б гірко було міні, коли б намість тієї нещасливої дівчинки була якась близька міні особа. С такого порівняння ще білше хтілось молитися й плакати, та соромно було, чи не вийде хтось часом на платформу. Я швидче взяв-пішов до свого вагону, де сидів давніше, впав-не сів на лавку, одкинувся головою в куток тай сидів отак, мов с хреста знятий. Круг мене про щось жваво гомоніли, та я довго не чув нічогосінько

— Чого це ви, паничу, сумні такі? — прихильно спитав якийсь дядько, що сидів напроти мене. Він довго був приглядався до мене.

Я звів очі. Передо мною знаходився чоловік, що йому було білше-менче сорок пять год. Вдягнений він по-простому, та дуже чепурно. Добряче обличчя дивилося дуже розумно й думно. Я міг угадати, що я йому подобавсь.

Ні, дядьку, я не сумний, — одмовив я йому як найпривітнійше: — попросту нездужаю трошечки.

— Вчитесь багацько, мабуть, — с того й слабуєте. Правда?

Дядько дивився так щиро, питання його було таке добряче, що міні забажалося розбалакатися з їм білш.

— Не з наукою біда, не наука важка, — сказав я: — важко, що на чужині живеш, од земляків своїх далеко, слова рідного не вчуеш ніколи.

— Отже саме-іменно про це була й тут балачка. Через оцього жида пішла: за ним увесь вагон тут загомонів... А хоч і жидюга, та правду каже.

— Що ж ви саме такого сказали? — зацікавився я спитати в старого, сивого жида, що сидів недалечко.

— Я казав, що гріх буде-кидати рідну мову. Хоч би яка найпоганьша вона була, а забувати її неможна: бо нею наші батьки говорили.

— А вже ж, а вжеж, — притакнув мій дядько. Та ще один чоловік, с тих, котрі сиділи ближче до нас, тожсамо егекнув на жидові слова.

— Ба, може ж кацапська мова краща за нашу? — спитав я на здогад буряків.

— Угу! краща!... Погана і важка, — обізвався ще другий дядько, якого я досі був і не завважав.

— Вже як кацап заговорить, то й слухати гидко! — приплутався до нашої розмови ще один слухач, підводячися з лави тай підходячи до нас ближче.

— Еге ж! „Штьо ты!“ „Паді-тка суда!“ — зареготався доволі злісно ще один.

.. Та товстим голосом! наче вовк!

— Ні, тонким! наче цап!

— Та прикро і остро! — сказав один, десь певне, волиняк: — тільки й знай, що кепкують з людей!

— І сами кацапи — всі такі погані!

От що раптом почув я з різних кутків. Я ніколи не думав-не гадав, що міні доведеться чути в вагові лінгвістичні дебати, а разом ніколи не думав, щоб налі народ такечки силно не любляв великоруської мови.

Кумедні почування заборолися в міні. Я не знав, чи й самому пристати до гурту та почати даять „кацапів“, чи здержатись. З одного боку просив у мене голосу розум. Ідеї, свідомо й сістематично вбиті в голову, виразно наказували міні: „Не руш кацапів, не треба розбуркувати національні пенависті“. А з другого боку поривало мене диже чуття, безпосередне незагнуздане чуття: мов лютий

звір, прокинувся в міні шовінізм, вихований остатніми місяцями в Москві, тай ніс мене на бій проти „кацапні“. Од тих насмішок, які я почув теперечки з відусюди, я й сам заметився національною ворожнечою: тії насмішки, наче гискра, запалили цілий запас горючої ненависті, що була ховалася в міні десь глибоко-глибоко. На язык лізла „московська некультурність“, „московська дича“, „московське варварство“ і другі слова з лексікону „Правди“. Та я себе переміг.

— Хоч і погана в кацапів мова, та сами вони дуже нещасливі, харпаки, — забалакав я після хвилевої внутрішньої боротьби. Грунтів у них обмаль, земля не родюча, живуть-бідують... Отак казав я, але... тільки з обовязку: ніякої охоти боронити великорусів я тоді не мав, тільки ж слухався того, що наказувала міні ідейна дисципліна.

— Бідують? так їм і треба, кацапській вірі! — гукнув один слухач. — „Ну, штьо ти!“ — перекривив він, як балакають великоруси.

Я пильно подививсь на його тай трохи розколовився. Це був хвертикуватий парубок і великий ловелас очевидячки. Десь певне якісь салдати або захожі з Московщини крамарчуки, не раз ізбивали йому пиху перед дівчатами, — через те він так ворожо стосувався до „кацапської віри“. Сам він міні одразу не сподобався, але його погляд на мову зацікавив мене дуже.

— А що за кумедія? — сказав я: — коли кацапська мова така погана, дак через що пани нею говорять?

— А хіба пани по-кацапськи говорять?! — спитав мене парубок, здивувавшись.

— А то ж як? — спитав і я, здивувавшись не менч.

— По-паньській.

— А паньська мова — вона вже не погана?

— Н-н ні... не погана...

— Паньська, руська, кацапська — то все їд-наково, — спокійно проказав мій сімпатичний сусі-да, що був питався, чого я сумую. Він досі не був устрявав до загальної балачки і тілки мовчки слухав.

— Найкраща мова отак, як говорять гра-мотні люде, котрі з наших, — авторітетним, без-поворотним тоном завважив один немолодий парубок, теж доволі хвертикуватий.

— Краща навіть од україньської? — заціка-вився я. Кажучи слово „україньської“, я трохи по-боювався, чи зрозуміють мене. Та зрозуміли.

— Од малоросіяньської?.. Гм... і малоросіянь-ська собі не погана... та грамотні люде, котрі еслі з наших, говорять лучче... А разві не правда? — сьпішливо спитався парубок у мене, завваживши, що я осьміхнувся. Мене розсьмішило слово „мало-росіяньський“. — Я бул у школі три годи, то...

— Ну, вже й ваші грамотні добрі! — пере-кривив один дідусь: — замість грамоти, перш у-сього матерщини понавчаються! Це, либонь, новітні граматки тепер такі проявилися... де матерщину пи-шуть... Он і ти: хіба ж я не чув, як ти на вокзалі по матушкі загинав?

Гомерічний сьміх по всім вагоні. Хвертикува-тий парубок заплутався. Всі помовчали.

— От ви, паничу, сказали: „українська мова“, — зговорив один нестарий чоловік: — Що то воно за „Україна“? І в пісьнях співають.

Я не одмовив, бо замість мене сказав мій мов-чазливий сусіда:

— Україна — оце ж там, де ми тепер живемо. Оцей увесь край. — Дядько тицьнув рукою в вікно.

— Та чому ж він так зветься?

Мій сусіда на те мовчав.

— Кажуть, що оце все було під владінням Польщі, а руські прийшли тай забрали... ніби то вкращали... Дак через те „Україна“... що украдяна, значя.. — пояснив хтось питання.

— Ні, не через те, — заперечив той дідок, що висьміяв „новітні граматки“: — а через те, що тут народ жив колись такий — „українці“.

— І я чув про це! — обізвався голос.

— А що ж то за народ був? Такий самий, як ми? — питали дідуса.

— Ні, не такий! — швиденько перебив хтось.

— І такий, і не такий, — пояснив дідок: — в нас уже мова не така... То була чиста, козацька, а в нас уже не така.

Я слухав, я аж трепотів, я боявся слівце впустити й недочути. Всі ті розмови дихали на мене чимсь таким живим! я почув у собі, що етнографія — то моє справжнє покликання; я бажав як найшвидче доїхати додому, щоб мерщій піти між народ, щоб пізнавати його, щоб виучувати його світогляд, щоб студіювати таємничий процес його творива. — „Народ“... „Народ“.. „Народ“... подумки казав я. — „Н-а-р-о-д“ — повторяв я, думкою вдівляючись у кожну букву цього слова, глибоко вдумуючись у його кожний звук. І „народ“ видавався мені величезною лабораторією, де жваво йде праця та аж кипить, а двері запнуто завісою проти сторонньої публіки. Мене аж пекло, — так мені хотілося швидче підняти тую запову і зазирнути до гігантської лабораторії в саму середину.

Тут несподівано, блискавкою, пролинула в моїй голові паралельна згадка про моє оповідання „В народ!“ де я змалював одного шовініста-хлопчака. Хоч я не добачав нічого спільного в тім образі та в собі, але міні на хвилину стало ніби соромно, — чого саме соромно, не тямлю, — а далі, знов таки блискавкою, згадка втікла. Пасажирська розмова велась собі далі, а я вже нишком сидів і тілки слухав. Мій сусіда чогось тожсамо мовчав, наче води в рот набрав.

— А жиди в нас ізвідки? — чулось питання.

— Ат! не зна цього! З Єрусалиму! З Єрусалиму! — залунала одразу відповідь з декількох уст.

— А цигане?

— А цигане з Їгипту, (це каже дід). — Вони були перше в Їгипті і мали там свого царя, потім їхнє царство пропало й вони пішли по світу. Бо як Мойсей переводив Явреїв через море, то багато циганів потопилося, і царя в їх не стало... А то був, як і в жидів.

— А хіба і в жидів було колись своє царство?! Я цього не чував!

— Як же ж! було.

— Цигане — то польові дворяне...

Де-далі, розмова ущухла. Ті, що стояли, поросходились і посідали по своїх місцях. А мовчазливий мій сусіда забалакав до мене:

— Добре як кому довелось багато вчитися: все знає. Отже міні не поталанило. Вже, може, хоч із сина дещо путяще буде.

— А ви хіба не письменні?

— Письменний, та що с того? Що читають та

писать умію, ото й усе!... Пізно вивчився я теї грамоти: не змалечку а як був у москалях.

— А вам тілки годів?

— Сорок то, мабуть, буде... Я проти турків ходив воюватись, — це ж коли було? — то ото зараз після війни і одставка прийшла.

— А доти де ви стояли?

— Усе в самій Расєї. Я, бачте, служив у гвардії, в Петербурсі... Потім пішов на війну, а там — додому.

Учувши це, я сказав йому, що дивуюся, як це він так гарно говорить по-українській, не приплутуючи жадного росиянізма. Дядько осьміхнувся.

— Саме перво як вернувся я з Расєї додому, то правда — трохи був говорив не по такому, як наші: адже одзвичаївся трошечки Було, ніколи не скажу: „еге“, а кажу: „да“. Та далі став жити на селі — став казати так, як і всі. Мундира сховав, напьяв свиту, зробився таким самим мужиком, як і всі... Як помру, то скажу, щоб неодмінно в мундирі поховали.

— А я, дядьку, був собі думав досі, що як хто побува в салдатах, то той уже стане ні се, ні те, ні наш, ні кацап, ні мужик, ні москаль, ні робити, ні служити.

Дядько знов осьміхнувся, та якоеь так ласкаво й гарно:

— Воно бувають часом такі, що роснеуться, розледащють. Але частіш воно не так: побуває наш у салдатах — сьвіта побачить, порозумвішає, грамоти вивчиться... як от і я.. Тай жінки своєї не лупитиме, як простий наш мужик.

Я впивався, слухаючи тії речі, я трусився з ра-

дощів. Надто мене владувала мужикова згадка про жіночі права.

— Що ж ви тепер: коло землі працюєте, хазяйнуєте?

— А тож. По батькові взяв землю — отже ще й сам докупив. Де можна, там іще потроху прикупляю. Коло землі праця найкраща.

— І найважча ж бо! — кинув я навмисне, щоб вивідати його гадку: — працювати тай працювати!

— Ото! хіба праця страшна? Страшно, як нема на чім працювати, а праця — то вже остатнє діло... Аби земля, а працювати не важко... Що правда: не тільки з землі, — часом іще й на волах децю заробляю.

— Як то так на волах?

— Перепродаю. Куплю десь на ярмарку пар зо три, поведу потім кудись на другий ярмарок, тай спродам. Часом на парі карбованців п'ятнадцять-двацять заробляю... Але хіба це настояще діло? хоч воно й легко, а земля таки краще.

Селянин дуже мене заінтересував.

— То ви собі заможненькі таки?

— Дав Бог.. Та в кожного своє єсть лихо: жінка вмірає... Мабуть, як помре, доведеться вдруге оженитись, бо на моїм хазяйстві без робітницї не можна. Вже я й до докторів водив її, на самі лікарства пішло карбованців з шьядесять, та нема с того ніякої пользи.

— І діти є?

— Син. Одинець.. Як часом люде жалкують, що дітей багачко а в мене горе, що їх обмаль. Син раз-у-раз слабує та занепадає на здоров'я. Я й до роботи його не силую.. і невеличкий він таки... як-як дбаю про його, а воно собі хиріє тай хиріє...

Як-що й син помре, зараз кидаю геть усе робить!
Бо для кого ж тоді збірають?

Він вітхнув і помовчав.

— Як виживе, то неодмінно до гімназії оддам.
Нехай вивчиться на добрий розум, нехай не буде темний.

Це кажучи, він витяг з кишені коробочку з цигарками і запрохав мене, простягаючи коробочку не без елегантности:

— Заживаєте?

Я одмовився, бо такі не заживаю, але до коробочки приглянувся щільно. Цигарки — не своєї хатньої роботи, а фабричної: таких, як звісно, селяне купують не гурт. На написі стоїть випечата-но: „цїна за 10 шт. 3 коп.“

Очевидячки, передо мною був тїп сїльського аристократа. Мінї цікаво стало побалакати з їм про його політичні погляди. Як і більшина наших селян, він дуже віроноїданий, про царя говорить с піетїзмом, але про чиновників не надто: дуже їх усіх лав, а найбільше — хабарну поліцію. Я забажав іще розвідати, яку ролю грає він на селї. Почув я дуже цікаві звістки про сїльські партії, про їхню боротьбу між собою, про боротьбу с попом, та на лишенько поїзд тут сининився. Дядько підвівся.

— Приїхали, — сказав він, вибіраючись із вагону.

— Де ж ваша хата? видко її звідси?

— А от далї їхатимете саме проз неї, (він показав пальцем): — з вагону буде видко. Коло неї ж і насїка.

Самотою я силне замислився. — Хто зна, чи це один з найкращих представителїв нашого селянства, чи може брехливий глитай?! — завдавав я

собі штаня. — Ні, ні, на глитая не скидається: це репрезентант невідомої міні селяньської інтелігенції. Може бути, це сільський Цезар, що „перший на селі, не другий у Римі“. А яке ж житовья тих українських сільських Цезарів? Я так і не довідався докладно, і не відаю, яке воно. Ах, чому я досі так мало пізнавав життя — буття селян! Чому я не користав с кожною нагоди (а їх було так багато), щоб свідомо вглядатися в сільський побут? Чому?? Як я міг досі не дбати перш усього про те, щоб пізнати тую таємничую силу „народ“??

І я щиро каюся. Я б радніший був наздогон побігти тому селянинові, що з собою повіс геть од мене багате джерело дорогих міні звісток. Я чекав, дочекатись не міг, чи скоро я опинюєь нарешті вдома та роботиму те, що міні любо...

Приїхавши я таки додому, як найшвидче зробив собі так, щоб мене залишили самого. Тоді я вишком пішов у сад, напукав затишне місце тай простеливсь обличчям на траві. Я поцілував землю і не міг одірвати губів од неї.

— Моя Україно!!! — шопотів я ледві можучи дихати. — Любо моя!!

І я знов цілував землю.

— Ти моя тепер! Ніхто тепер тебе од мене не одбере... ніхто... повік...

Тут палкий поцілунок.

— Кажуть: „національність — то тільки так собі форма“. Іще ж кажуть: „без національності можна й перебути“. Треті кажуть: „без національності треба перебути, треба її одкинути..“ Дак вирвіть же вирвіть же попередю мов серце! вирвіть

серце, котрим я кохаю, та аж тоді балакайте зомною проти національності! Бо хоч би що міні казав розум чи софістика, а серця не навчити. Хоч би я й сам того бажав, я не можу його присилувати, щоб воно не любило тієї „нікчемної форми“! „... Отой соловейко, що сьпівав міні ранньою весною, сьпівав по-українськи таки!

Я підвівся, та захитався. Три безсонних ночі далися міні в знаки: я очамрів.

— Psychop... nat... — промимрив я і гелнув на землю, зомлівши.

Два дві пісьля того я вилежав хорий.

Вже цілий місяць я живу дуже кумедно. Вдома я рідко сидю: якщо й сидю часом, то тільки на те, щоб упорядкувати свої етнографічні записи або прочитати що-небудь українське; другими мовами я вже не читаю нічого, хіба-хіба що воно стосується до України! бай тоді читаю неохочо. Цілий місяць я, коли пишу, то тільки по-українськи. Цілий місяць у міні сидить тільки українська душа. Цілий місяць я займаюсь тільки українською етнографією, в усяких розуміннях того слова. Я живу самою гадкою про народ, всі мої теперішні інтереси крутяться коло поняття: „народ“, і мене тепер ви побачите тільки серед народу: я й по хатах, я й по городах, я й на пастівникові, я й на річці коло рибалок, я й на поли. (. От хтів був написати „полі“, та схаменувся й написав „поли“, бо вчора добре довідався, що тут говорять і так, і так, а міні архаїчна форма білше до вподоби). Мене люблять таки, мене не цураються: чим я заслужив такої ласки, не знаю, — тільки ж знаю, що я с того щасливий. Мої

„прості“ знайомі радіють, коли я приходю до їх, а я сам радію й поготів. Я такий щасливий, що міні часто здається, ніби я п'яний зо щастя.

Сьогодні Івана Купайла. Хоч мене й запрохували хлопці до себе, та я не піду: чогось хочеться міні придивитись сьогодні до всього потайки, нищечком; хочу придивлятись так, щоб мої знайомі міщане мене не зуздріли... Ах, а якою гарною мовою говорять вони! Яким же то способом я передніщими роками міг не вважати і не цінувати, що в наших Звиногородців така чиста, чудова українщина?! І не знати, що гірод, а не село.

Вже вечорів: піду

Тепер перша година в ночі.

Господи! скільки я сьогодні пережив, перечував!..

Як я вийшов був з дому, то сонце ще не сіло. Я припхався до однієї криниці, де навкруги густо росли верби, тай вигідно примостився поза деревами. Дивлюся, по шляху поважають деякі малі дівчата; декотрі, знов, посідали на призьбах, позаквічувавши голови. Онде в одній купці переглядають і критикують віночки. Якась дівчинка, на ймення Степана, що їй буде год з десятеро, дуже вихвали своє, а гудить чуже, найбільше ж накопується на Хіврю.

— Вже бо й сплела собі цяцю!... Як у мене, то тут і повняки, і зрка, і нагідки, і пантелимони... і жовтого, і жовтогарячого.. А оця — накидала собі чогось сіренького тай дума, що то вінок!

Хівря — бліде, недужне дівча; я знаю, що не довго їй животіти на білім світі. Вона підводить

потомляні очі на Степаню і знов дивиться на свій сїренський віночок:

— Чому ж мій поганий? Хіба ж це не такі самі квітки? он синьовіл, кава, ласкавець...

— А онде простий бурьян!... — зрадїла несподівано Степаня: — бурьян! бурьян!.. Гоп-гоп! чуки-чуки! бурьян!..

Всі дївчата голосно зареготались, а за ними й сама Хівря. Та в тїм сьміху не було у слабовитої дївчинки чогось веселого, а було щось жалїбне, — принаймні, так міні здавалось. Вона затулила обличчя своїм плохеньким віночком тай quasi-весело визирала крізь його. Потїм сказала:

— Коли ж міні шкода цїхо квіток: їх ніхто не любить.

„Іх ніхто не любить, то я їх любитиму“. Це вам говорить проста мужицька дитина. Багато ви знайдете в нашої „інтелїгенції“ дїтей с таким золотим серцем? Ато, може, знайдете?!

Безжурна Степаня була б, може, знов щось утнула Хіврі, аж тут скоїлась кумедна пригода. Маленька Горпина -- їй буде так год семеро була понастромляла до свого віночку силу вишень, а вони тепер надупилися: чотирі червоних течїйки попливли по їй упрїлому личку. Подруги давай кенкувати. А Горпинка здїйняла вінка тай любісінько заходилась пороздушувані вишні їсти. Всї аж умлівали з сьміху. Тай я з своєї засїдки ледві вдержуванся, щоб не реготатись. дивлючись на втїшну пузатеньку дївчинку. що геть уся вмазалась і чепуриться таким новїтнім способом.

— Ге-ге-ге-гей!... Вербу! ставмо мерщїй нашу вербу, бо ті свою вже постановили! — як стїй закричала знов таки Степаня. Всї подивилися на дру-

гий кінець шляху. Я міг розглядіти, що й там зібрався такий самий гурток дівчат-підлітків, усі в віночках. Не важко було зміркувати, що тут іде боротьба на амбіцію. „Тим“ хотілося, щоб публіка з усього кутка приходила дивитись і сьпівати до їхньої верби, а Степані так само хотілося, щоб Купайлове сьвято одбувалося тут, коло хати її батька.

І ці, і „ті“ позабивали вербу в землю й повішали на вітах вінки. Неутральна партія дівчаток, що гулялася була собі на одшибі, оддалік, пішла до „тих“.

— А ми швидче засьпіваймо! а ну-мо, ну-мо, сьпіваймо швидче! енергічно підмовляла Степаня: — доки ті мовчать, всі попереходять до нас.

— Не гурт із ким сьпівати! — обізвалась Яринка: — нас тіки п'ятеро, а там усі. Ходімо, краще приставьмо й ми до того гурту.

В ворожому таборі тимчасом поставали кружка, побрались за руки і почали пісень. Зрадливі Степаньні подружки весело побігли й собі туди тай мерщій прилучилися до товариства.

Степаня трохи не плакала. Як на те, маленький її брат, приземок ще, підкрався до сестриччиної верби, зламав одну гильку, далі другу, потім напер на всю деревину. Вона важко гепнула і голосно захрупотіла. Степаня обернулася тай почала дупити брата дубчиком. Він голосив. Вона сама заголосила ще гірш за його. Обидва, плачущі, побігли до хати. Коло зваленої верби нікого не зосталося.

Міві не було чого сидіти в своїй схованці. Я пішов далі. Вже лунали сьпіви й по других шляхах. На всю Звиногородку ростиналося довге, одностай-

не: „Івана! Кунайла!“ На дворі сутеніло; сонця вже не було.

Я йшов, тулячись по-під тинами та барканами, щоб мене не вгляділи. Немало, де перехрестя, то там і Кунайла справляють. Але куди ни глянеш, усюди здебільша малі, підлітки; великих дівок не гурт, бо взавтра рано вставати на жнива. Парубків навпаки, хоч їм таксамо взавтра рано вставати, видно чимало. З невдоволеними обличчями вони переходять од однієї верби до другої, щоб де надібати дорослих дівок, щоб пожартувати можна було.

Я стояв коло чийогось перелазу, міркуючи, куди б міні тепер попрямувати, коли чую споза кутка голоси. Я мерщій ховаюся за перелазом. Ідуть шляхом чотирі парубки.

— Катаржні дівки! — бубонить один: — і не насьпівалися, як уже й спати пішли. Ану, йдімо до Кордуля, мо' там щось путяще єсть. Казали, Ганна там буде, тай паньських наймичок багато. — (А тим, звісно вставати взавтра можна й нестак зарані).

Я оддалік пішов за парубками до Кордулевого дворища. Незабаром почувися дзвінкі дівчачі голоси. А мої хлопці й сами засьпівали собі своєї, себто ніби не вважають на дівок:

Желал би я бить зозулею,

Мог би я літять.

Полетєл би, узнал би я,

Кого міні горше жаль.

Полетєл би я в тот садочок,

Де я з милою гулял.

Сорвал би я тот цвїточок,

Що милую забавлял.

Милая тї одрадо,

Я на вулицю не йду,

Сказать я тебе не сьмю,
Що я тебе люблю.

Любов наша гражданська,
Ніхто об ней не знал,
Що з нашої любові
Случилась больша́я печаль.

Запертії наші три кóвнати,
Де наш бил совет.
Прощай, прощай, друг любезной,
Пайду на той сьвет

Ти міві в ползу будеш,
Шо я не забуду никогда.
Ти другую полюбиш,
А я нікогда вікаво́.

Отворіте мне темницу,
Пустіте на белой сьвет.
Посмотрю я на ету девицу,
Которой у сьвете нет.*)

Ачі пісьня не аби-яка, не проста! Передше я, було, раз-у-раз дуже сьміявся з неї, допитуючись у наших хлопців, чим їх приманила така безсмаковиця, що вони її скрізь сьпівають. Дак не можуть пояснити! а бачу, що оте курзу-верзу їм до вподоби дуже. На мою думку, такі пісеньки подобаються нашим українцям зовсім не через те, як каже Драгоманов, що буцім вони одбивають у собі сучасну живу дійсність, а через те, що той, хто їх сьпіва, їх не розуміє. Я знаю багато таких людей навіть з „інтеллігенції“, що люблять висьпівувати французькі або італьянські романси, розуміючи їх с п'ятого на десяте; а для простих українців великоруська мова та сьпіванка грає ролю французької,—

*) Фонетіку вдержано дуже точно.

в тім є й своя естетика, і свій шик. Так само й великоруські мужики на Волзі, де чужих мов не чути, страх як люблять сьпівати простієнську нісенїтницю, аби вона була не в тямку. Там є така пісенька:

Чынги-дрынги, мой фетон!

Чынги-дрынги, форафон!

Тильги-вильги, вих тах-тинушкѣ,

При долянкѣ, при долинушкѣ,

і так далі, і так далі, тай це не присьнів якийсь, а справжня довга пісьня.

Річ очевиста, що в усіх бдїх випадках ми маємо діло з законами якоїсь особливої, чудної естетики, особливої, своєрідної, кумедної поезії. Зневажливо висьмівати цю кумедну мужицьку естетику ми не маємо великого права. Невже ж наші „інтелігентіві“ літературні школи – сімволїзм і декадентство – так-таки дуже високо стоять понад селяньське „чынги-дрынги“?!

А мої чотирі парубки, підходячи до купальського гурту, ще й другої затагли:

Захотєла наша бариня гулять,

На четвѣоркє, на буланих лошадах,

Ше й на єтих нарисованих санях.

За мѣтьолицу мїтьолушка мїтьоть,

За мїтьолїцу мой мильнѣькой їдьоть,

За ручєньку Сашу-Машєньку ведьоть.

Саша-Маша лїчкѣм бєла-хоршѣа,

Розчѣсана с-под гребешѣк волосѣа.

І цю пісьню я тямлю добре. Кажали міні хлопці, що поняли її од одного чоловьяги, що ходив до Вадєсу на заробїтки. Наскїльки міні пощастило довідатись, новї пісьнї привозятьсѣ з Вадєсу: і отакї звеликорушенї, і старї козацькї, і чабаньськї. А в тім, я рїдко коли мїг докладно вивїдати, звїдки хто ви-

учується якої новітньої піснї. Ще найширше одказала мінї одна молода мати. Вона сказала: „А хто його й знає, звідкіля ті піснї беруться! Часом було гойдаю дитину, — то сами собою піснї в голову лізуть“. — „Які? такі, що ви їх уже десь чували?“ — „Нї, всякі: і такі, що чувала, і такі, що сами в голову йдуть“. Пристарюватий один селянин, як я спитався в його, звідки люде виучуються пісень, згідно одмовив: „Ат! хїба того добра ще вчитися треба?? Сами в голову йдуть“. (До речі запишу, щоб опісля не забулися. Другим разом я був спитався в того самого селянина, чи не знає він якоїсь думи про Хмельницину, а він одвітив: „Хїба я тепер п'яний, щоб піснї сьпівати?!“ Це цікава річ: очевидячки, з думкою про пісню народ в'яже думку при щось молоде або веселе, а поважним людем сьпівати не личить).

Парубки підійшли до Кордуля саме тоді, як дівки на часинку покинули сьпівати. Хлопцям хтілось пожартувати з ними. — „Здрастуйте, мусью Ганна!“ крикнув один, рудий, а звався Гнат. Він ученився до повновидої, високої, огрядної дівчини. — „А чого це ви, дівки, затихли?“ порядкував він: — „гей, глядїть мінї! сьпівайте зараз, бо позадушуємо геть усіх“.

— Ой на горі крокіс поріс,

Забрав чорт хлопців тай в ліс понїс.

Ой на городі крокоситьсє, —

Забрав чорт хлопців тай носитьсє! —

— почали дівки за Ганниним приводом. Тодї хлопці кинулись душити та лоскотати дївок. Тї брикались і хвицались. Ганнї пощастило швидко видертисє з обїймів рудого Гната тай надавати йому добрих штурханців у бік. Другі дівки, що правда, повизво-

лялися не так скоро. Нарешті веселий галас і метушня ушухли. Все стало спокійно, уцьять залунало сьпівъв. Засьпівувала Ганна. Гнат був знову сунувся до неї з жениханям і знов дістав запотилешників та штурханців. — „Іди к чорту, жмайло замураване!“ покрикнула дівка вже не жартом, а настоящо, тай засьпівала:

Перекладу кладку через виноградку,
Вербову, вербову. Час вам, дівчатка, додому.

А ти, Катерино, зостанься:

Прийде Гнатко, — звінчайся

Принесе віночка з кропила,

Щоб ти здорова зносила,

„А я того віночка не зносю,

„Полюбью Гната, як душу.

Катерина — божевільна дівка, старчиха; вся Звиногородка її знає тай глузує. Гнат розсердився, а всі зареготались. — „Не сьміє казати мое ймення!“ гримнув Гнат. „бо битиму“. — „А тож! овва як злякалась!“ одвітила Ганна тай завела нову пісьню:

Ой летіло помело через наше село.

Стовпом дим, стовпом дим!

А Гнатова голова зайнялася була.

Стовпом дим, стовпом дим!...

Дівочий хор весело підсьпівував за Ганною. Рудий Гнат таки розлютувався — „Казав, щоб мене не зачіпала!“ гукнув він тай кинувсь бити дівку. Вона, репетуючи і zarazом регочучи, бігала круг верби або ховалася за товаришок. Хлопці, котрі з цього кутка, заходилися спиняти Гната, а його приятелі заступилися за ним. Нї сіло, нї впало, завелася справжня бійка проміждо парубоцтвом. Дівчата сполошилися. Сьпівання перервалося. Ті, що боязкіші, зараз познімали з верби свої віночки тай

повіялись геть. Позоставалися тілки такі, котрі охочі дивитись на бійку або свару. Незабаром і вони втихомирились: Гнатових приятелів набито вдосталь, а найбілше його самого; він пошкандибав позаду од усіх, тай думаю, що обрікався помститися клятій Ганві. Білше вже тут не справляли Купайла.

Я пішов далі, куди ноги несуть. Була десята година, а дівчата, котрі з менчих, не вгавяють: навпаки, саме тепер воно й сьпіваєтья найкраще. Голоси од сьпіву далеко лунають по містї. Вийпла на проходку Звиногородська „інтеллігенция“, стараючись похожати саме там, де сьпівають. Спинятися коло вербів „панам“ не можна, бо перед „панами“ сьпівати не стануть і замовкнуть; тож наші інтеллігенти повільною ходою посуваютья проз дівчачий гурт. А я нашукав собі одне місце по-за високою купою каміння, заготовленого на бруковку, і притаївся. Верба, де сьпівали, стояла зовсім недалечко од мене. Сьпівали, знов таки, самі підлітки, страшенно високими сопранами, а може й фальцеттами (якщо дівчатка можуть сьпівати фальцеттами). Замість публіки, на землі сиділо скількись хлопчачків, а коло порога хати стояло дві мелодиці. — Івана! Купайла! — лине по повітрю.

— Явдохо! не скавчи так, наче собака! — кричить серед пісньї Марина.

— Сама ти, Марино, собака, та ще й рябая! — нашвидку одповідає скривджена Явдоха тай тягне пісню далі.

— А ти не вий! — знов вирізується з гурту Маринчин голос: — бо міні вуха роздереш.

— Навіжена! Чого їй треба! — кричить Явдоха серед пісньї: — як налазитимеш, то я за те наштовхаю ногою твого брата.

Сьвітив місяць. Я бачив того брата. Він сидів у колі, по-під самісіньким деревом. Це було ще маленьке хлоп'ятко. Десь певне, грізьба мала дуже щасливий вплив на тонкі Маринчині вуха: її делікатний слух заспокоївся, вона вже білше не дровичалась.

Збоку чую голоси. Іде ціла юрма панів. Вони наблизились до дітей тай зупинилися. Пісьня була на середині, тим-то дівчата ще досьпівали її до кінця, але далі — ні чичирк. Усі мовчать. Панство стоїть та дивиться.

— Что ж вы, дѣти, не поете? — питає череватий пан.

Ніхто не відповідає.

— Вы с ними говорить не умѣете, — голосно перебива його одна з дам: — Девчатка, що ж ви не посте ваших веснянок? — вдається вона до їх.

Знов усі стоять мовчуком.

— А що, чи пойдете с вербою на річку? — (Річка тече тут униз).

— Ні, одказує таки одна споміж гурту.

— Жаль. Ну, бувайте здоровеньки! — говорить пані. Вся паньська кумпанія пішла далі. — „О, если бы вы знали, как я люблю народную поэзію!“ — чую я, як каже дама до своїх кавалерів-поводатарів: „и именно не русскую, а нашу южную поэзію. Il y a là quelque-chose de touchant...“

— У, хвостата! — чую я, як розмовляють діти.

— Таки хвостата, — провадить і стара жінка, що була слухала розмову. — „Понесете на річку“, — кривиться вона з дами-націоналки: — от якби тебе присилувать, щоб понесла тую вербицю, дак їй Богу не понесла б!... Хвостата!

— Та ще говорить: „веснянок“! — передражнює Марина.

— Тітко, а то не грішка, що пані про Купайла каже: „веснянки“? — пита якась маціцура в баби. Тая, не слухаючи, сама допитується в другої, старішої.

— Це ж вона й по-хрянцюзькому ушкварювала?

— Ні, десь певне по-німецькому.

— А хіба то не однакова мова, хрянцюзька та німецька?

— Ба не однакова. Кажуть, ще всіх аж дванадесять язиків..

— Сьпіваймо! сьпіваймо! — викликує Явдоха.

— А ву, ву-мо:

„Скакав коник під гречкою..“

— тонесенько завела вона.

— Знов заскиглила! — сказала Марина.

— „Заскиглила“? Дак ось же тобі за те!

Чую, маленький Тиміш галасує: бо Явдоха вдарила його ногою під бік.

— Не плач, не плач, Тимоше! — заспокоювала хлопчика Маринка: — От. самошедша! а бий тебе коцюба, бісової джуми дівка! — вилаяла вона Явдоху.

— Не лайся, бо я битиму Тимошá знов!

Жінки почали гамувати їх тай помирили врешті. Але вже діти не ковче квапилися сьпівати: десь певне горла їм потомилися. Балакали так собі де-що.

— Е-е-е, Самсоне! А нащо ти віянки хапаєш??

— як стій нагукнула Маринка на якогось хлопчика, що був нищечком підкрався до дерева тай стягав з гільки вінок. — Дивіть, дивіть! уже вкрав Меланчиного вінка та ще й до других підберасться.

Меланка зарепетувала. Всі раптом кинулись ратувати своє добро, поспішали поздіймати з верби свої віночки. Звісно, не перебулось діло без того, щоб за поспіхом не подерлися два чиєсь віночки, здається — Оксанин та Марійчин Оксана і Марійка заходились плакати. Баба силувалися їх угамувати.

— Ач які! — вмовляла старіша: — хтіли б, щоб і Купайла сьпівати, і вінки щоб були все цілі!

Тимчасом Самсін знов налазив до дівочок:

— А ну! чи сьпіватимете, катаржні дівки, чи ні? бо я вербу забираю, — зважливо вигукував він.

— Тай що з нею робитимеш? Замість капусти собі візьмеш, чи що? питала жінка.

— Піде взавтра йому на закришку, — шуткувала друга.

— Дак не сьпіваєте? то от вам!

Самсін прожогом вистромив вербу з землі тай побіг з нею навіткіача до річки Дівчата (звичайно: дівчата) страшенно заверецали тай кинулись за їм наздогон. За скількись хвилин вони тріумфуючи вернулися з своєю здобиччю тай оголосили тїткам, що вже не треба буде носити вербу на річку, бо вони за одним ходом її й скупали.

Несподівано пригвалась сюди, аж засапалась, одна подружка і оповістила, що коло Дідика — верба із сьвічками. Всі побігли туди. Тільки дві бабі ще zostались і розмовляли.

— Чи ви, бува, не знаєте: пани — вони ніяк не справляють Купайла?

— Хто їх зна, серце! Либонь, що ніяк. Хіба, може, на річку купаться ходять, тай більше нічого... Ох-ох-о... час уже й ляговитися, — позїхнула вона.

Жінки позаходили до хати.

Я по скалах спустився зниз до річки. Господи, що за чудова картина!

Місяць. Він високо сьєє з неба і творить з річкою чуда чудніі, дива дивніі. Вода голуба як небо. Береги — чародійні, казкові. Міні бачиться, ніби хтось оправив цілу річку вповдовж у золотую, гарную рамку: а то ж мокрий прибережний пісок, що лежить ширикою смугою вповдовж синьої річеньки, — і ясніється, і блищить і гискрами блимає, неначе там посипано золотом щирим, а воно і дріжить, і тріпоче, і грається. Посередині між золотою рямкою та синьою річкою рівнобіжно вьється-розгортається довга, безконечна хвиляста й зубчата стрічка, тай не золотая, а з прозорої-прозорої білої води. Ні, то не вода, то кришталь граньчастий, хоч глибокий, та ясний. Або, може, то довгіі сріблястіі кляги з криги, огі, що зїмою с покрівлів звисають? сонце обкидує їх снопами проміння; проміння, наче чепурлива красавиця, прудко біжить тай ховається поза матовою кригою, а сховавшись — лагіднейко й кокетно виглядає з середини на сьвіт божий, блимаючи очницями: сріблястими, білими искорками. — Тепер саме літо, а річенька наша дивиться так, мов би в равню вєснү: наче б то допіру скресла крига, наче б то по середині річки синя вода йде, а до берегів скрізь поприлинали зубчасті шматки білого льоду тай мальовничо облямовують річне русло

Онде, ген-ген, високая скеля стремить, одним боком на місяць, другим — геть од місяця. Тая половина, що в тїні темна-темна-перетемна і повуро чорніє, а другая, що на сьвітлі, ясьніє та вилискується; вона вохкая, зарошенная, — тож неначе золота гора сьєє, і здається, що з самим місяченьком спориться, в кого з них личко ясьнііє. У день на

ній лежало було побите скло, тільки ж тепер місяць-характерник перечарував його на брильянти дорожній.

Тихо, тихо плине вода в річці, рівна та ясна мов дзеркало: ані пружечки, ані смужечки, ані рички на ній. В те дзеркало місяць заглядається, на свою вроду любиться. Сьвітле його обличчя одбивається по самій середині річки, а звідти аж до берега килимом простелилась широка золота стежка тай укрила собою, немов золотим серпанком або парчевою плетяною сіткою, густий, непроглядний ліс з осотні, куширу та латаття. І стоять ті зїлля, немов шумихою вбраний барвінок, що в дівочих косах, а й спонід шумихи вибивається їхня темрявая зеленість; тай пишаються вони - вихляються, наче гарна молодця в золототканому очіпкові. По-під широченним листам лататтєвим — темная схованка, куди й місяць не заглядає. Тільки щось вряди-годи взирне звідти, замиготить искрою тай знов заховається понід широке, кругле листячко. То зіронька з неба; вона засоромилась, притаїлася-заховалася в водяну гущавину, втікаючи од яркого місяцевого сяйва: сидить тай инколи виглядає, чи не можна знов на небі зазоріти, чи не стемнішало. Якась рибка-молявка сплеснулася-скинулася; бризки ширнули й просіяли золотим дощем; пішла по воді хвилька, підбігла по-під латаття темряве тай гульк! — раптом замість однієї зірочки захилитався-затріпотів на воді цілий разочок небесного зоряного намиста. Через тую жартовливу хвилю сполохнулися й захилиталися і ті ліси, що ростуть понід водою, верховіттям на підсподя, корінням на поверхя. А тії ліси, що на березі стоять та с підводними спіль-

ний корінь мають, вони стоять собі спокійнесенько, не поворохнуться.

І задививсь я на той дивний підводний світ, де голубе небо — в глибині, а ґрунт — на річних поверхах, — де в дерев верхушка до глибокого дна пнеться, а гилля - геть із річки виплунути хоче. Там, по-під водою, в тій синій безодні, либонь єсть своє осібне чарівне царство; в тих диких нетрях, що в воді одбиваються, єсть сила дивовижних, химерних істот... Та он, он!... там-он, коло самісного берега!... у сутіні, попід вітластою вербою... поміж непроглядними лозами... — що воно там таке роїться?? З тієї гущавини, де густіше мабуть, ніж в американських дівчих пущах, — що воно там таке поглядá на мене?! Що то за куца потвара з кумедним мохнавим обличчям??... От вона повертає баньками, ворухить довгими велетенськими вусами... Хіба перебігти кладкою на той беріг, упіймати її? — ?

Ні не піду, бо знаю гаразд, що нічого не вловлю. Знаю, що ледві наблизусь до прояви, вона перекинеться в звичайну вербову колоду, а на ній будуть молоденькі паростки...

...Стій! стій! куди ти! ! А це вже що там копається, отам-о далі, в темному закутку? Чи то чарівлива русалка, чи гидкий анциболот, чи знов якась мара?.. Чи, може, то сам старий Купайло? Еге ж, то він, я вірю, що то він, я чую його своїм серцем!... Хорсе, Дажбоже, Купайло! мабуть, ти прислухався, як твої внучки, „Дажбожі внучки“, співають тобі величальну пісню? Ти чуєш, мій Купайлу: адже голоси од твого свята ливуть аж сюди на річку? Чуєш?

І-ва-на!... Ку-пай-ла!...

Дажбоже! ти радієш, що твої внуки рідних сьвятоців не забувають?... Ти радієш?.. І я радію с тобою, і щиро молюся до тебе: „Призри с небеси, Дажбоже, і посіги вертоград сей..

І-ва-на! Ку-пай ла!

Не довго я блукав пісьля того по шляхах, слухаючи пісень. Одно — що не манулось міні до людей, бажалось самотою зостатися, а друге — наші пильні десятники заходилися скрізь водворяти мир і благочиніє, себто розганяти сьпіваків додому.

— Далі-далі північ, а їм спання немає! — приказувалъ вони: -- Додому! додому! насьпівалися вже на цілий рік.

Всі звідусіль розходились. Я, як прийшов до себе, усадовився тай позаписував усе, що бачив і чув.

Не спалось міні Пішов я в сад.

Іду стежкою. Зупиняюся, оглядаюся на всі сторони сьвіта... Ох, той місяць, той місяць!... Він високо зорів з неба. Усе, що є в саду, кожду деревину, кожвієїньку найдрібнішу билину, — усе видко, як на долоні: по-під прозорими потоками голубого сьвітла все виразно визначається. Все спить, все зачароване. Тиша мовчуца тиша навкруги, аж вухам важко. Не подихне вітерець, не залопоче листячко на дереві, не стрепенеться ніяка шташка в гніздечку. Міні здається, ніби я — наче той принц, що оповідають у казках: заблукав до німого лісу, до сплячого царства, де живого духу тілки й є, що я сам.

Я став серед грядок із квітками. Мене обвіяли дивні пахощі, — в них поперемишувалось дихання тисячі неоднакових квітів тай позливалось в один спільний наркотичний аромат. Чи то резеда, чи то біла лилея, що дражнить мене найсилніше? Схилився я до лілії, понюхав її, задивився на неї. Під сяйвом срібролицього місяця ввижається міні, ніби не живу порослу квітку я бачу, а бачу пластічну різьбу з тонкого, аж прозорого мармуру, що скусно виточив мудрий худож тай настромив на зелений куц, нехай пишниться. Роскішна квітка квітчиться — неначе гордовита, непорочна діва дивиться. Я б вірив, що то чистий мармур, якби мармуровий квіт не віяв на мене своїм пахучим духом.

Знов я звів очі до місяця тай одірватися не можу. Срібролиций ле своє сяйво — наче вода з кипучого джерела порськає. Цілі водоспади голу-бого проміння лються на розлогий сад і квітник і геть навколо. Я навіть очима бачу, як проміння те-че-пливе з неба живим голубо срібним потоком, тай потік коливається і хвилюється, і ціла повінь сріб-лястих газових течій затоплює геть усю землю... Як гарно!.. як любо!.. як солодко дивитися на цю кра-їну-красавицю! Це моє рідне, моє українське, це моя рідна Україна! я все це кохаю. Я кохаю всю оцю природу, бо вона моя рідна; я кохаю кожне сотворіння на цій землі, бо воно — на моїй рідній землі

Тихенький шелест побіля мене По доріжці щось біжить: маленька звірина простус до мене. Коло са-мих моїх ніг вона раптом спинилася тай згорнулася в клубочок Це їжак. Їжак! мій рідний, український їжак! О, настобурчився, напудрився, закувався в саморідний колючий панцир. Я б радніший виці-

лувати тебе, мій їжаче! І таки я запевне був би обцілював тебе, аби ж твоя сорочка не кололася. Я ладен пригорнути тебе до свого серця, і міві так шкода, що не можу тобі вимовити своєї великої прихильності до тебе. — „Ти лякаєшся, полохливий їжачку??“ шепотю я до його: — „мене не лякайся“. Я спустився навколїшки перед колючим клубочком і дививсь на його так, як мати дивиться на дитину в колисці. — „Не бійся, любий мій! не бійся! Я тебе не заченлю. Диви: я навіть уступаюся с твого шляху, щоб ти міг собі котитися, куди схочеш...“

Я ще раз доторкнувся ласкаво. легесенько рукою до їжака, тай пішов геть од клуб, туди, де деревина густїша. Вишник. Туди веде не прочищена дорїжка, а вузенька втоптана стежечка. Я вступив у вишенне. Ненароком я черкнув головою об віту: чую, що на гильках рбсяно; з листя скрапнуло на мене де-кільки холодних рісок. Далї, далї! Я уже в самїй глибокій гушавинї. Темрява. Сюди місяшний промїнь ледве сягає. Але ж онтам-о крізь густї віти пробилося тонке пасмо промїнів і впало срібним кружалом на темну дернину, на траву-мураву. В тїм чарївнїм кружалї мочра травиця блищить ізмарагдами і діамантами і сріблом і перлами, а навколо — темна, аж чорна дернина. Я, наче замовлений, вступив очї в тую перловую росу, в тї перлові-брильянтовї краплї, тай сам не счувся, як простелився ниць лицем на дернинї, притулив гарячий вид свїй до зарошеного зїлля. Вохкий деревїй мене доскоче. Пахучий! він пестить, він обцілює все мое обличчя. Я млію. Серце мінї зворушилося. З очей збігає щира сльоза; вона пада на деревїй і змішується з росяними перлами... — „Земле моя мила!“ шепотю я

впосний: — „рідний мій краю! як я кохаю тебе!“
Зо широї любови я цілую матір сиру землю, обій-
маю її та до грудей пригортаю, наче живу. Я ці-
лую й мій пахучий деревій, я радніщий всю Русь-
Україну обцілувати Серце лускоче, нерви зачеплені-
розворушені, груди движать, з очей ллються ливні
сльози, а на душі так любо та так одрадісно!...

Таки не можу перебутися без рефлексії! — Це,
що ти робиш, сьміхотá сьміховинна! — зашепотів
до мене якийсь голос.

— Дарма! Нехай собі і сьміхота, дак за те
щира.

— Це річ навіть ненормальна!

— Ненормальна? А нехай собі ненормальна!

— Це чиста хвороба, це psychopathia nationalis.

— Псіхопатія? — Добре! нехай і так! В уся-
кім разї це дуже мила псіхопатія. Од такої хвороби
я гоїтися не хочу тай не буду: бо я ще й радїти-
му, коли матиму право вважати себе за такого псі-
хопата. Ergo, vivat psychopathia nationalis!! vivat!!

• • • • • „Ще не вмерла Україна!“

1890. Звиногородка.

НЕ ПОРОЗУМІЮТЬСЯ.

(ОПОВІДАННЯ).

I.

„Дочекався я свого сьвятонька.
Виразала в сьвіт мене матінка...
— Видиш, сину мій, як працюємо?
Видиш, сину мій, як горюємо?
Та не всі ж, як ми, в землі риються:
Може, є такі, що і миються.
Як знайдеш таких, милий синочку,
Простели себе, як рядничку.
Чоло є похилу не поморщиться,
Спина є похилу не покорчиться,
Спина є похилу не покривиться,
За те ступить пан і подивиться.
За те ступить пан на покірного
І прийме тебе, як добірного.
І є панами ти привітаєшся,
С подем батьківським розпрощаєшся...“

Перечитавши ці вірші, студент Андрій Іванович Лаговський осьміхнувся, бо щось ізгадав.

Він стояв коло столу, перегортав свої листи, записки і всякі другі шпаргали, тай усе, що непо-

трібне, він одкидав на бік, себто щоб знищити. Сьпівовомовку Руданьського що оце він взяв до рук, він давно-давно колись переписав був сам, власною рукою, вже тому год вісім, ще тоді, як був гімназістом та здобув од своєї матері один курйозний, сервілістичний лист. Того листа він тоді пришив був до віршів і переховував обидва документи вкупі.

Перегорнувши сторінку далі. Лаговський побачив і того самого материного листа. Мати була неписьменна — посланиє до сина зложив їй якийсь писака під її диктант. Як перечитав Лаговський тую писульку, він знов осьміхнувся, та вже якось криво й кисло. От що стояло там:

„Г. Громопіль Київськ. губ. 18⁶¹/86.

„Дорогий Андрійку!

„Посилаю тобі три карбованці. Не трать їх марне, бо міні гроші не легко приходяться. За твою харч і за твою квартиру заплачено вже згори, дак на що б ти мав втрачатися іще? Ці три карбованці — то вже тобі самому, на дрібні розходи. Тільки ж, коли що купуватимеш, то купи так, щоб ніхто не бачив: чужі люде збоку дивитимуться — будуть думати, що ти дуже багатий, то й стипендії ти не достанеш. Найбільше прошю: тютюну не купи, бо як довідається начальство, що ти заживаєш, то склучать тебе з гімназії. Шануйся, мій сину, слухайся старших. Не заводься с товаришами, тай не приятелюй з ними, бо пуття од їх не навчишся. А найбільше — годи вчителям. Будь до їх привітний, ласкавий, покірний; директора дуже поважай, не сперечайся з ним; як де зустрінеш, то низенько вклонися. Спиная, як поклонишся, не зламається, а отже ж усі вчителі тебе полюблятимуть. Ласкаве телятко дві матки ссе. Цілую тебе і благословляю. Твоя мати

А. Лаговська^а. Все це було писано поганою російською мовою, з безліччю помилок, а вкінці додано: „А по ея покорнѣйшей просьбѣ писалъ отставной унтер-офицеръ Л. Стеценко и вамъ отъ себя кланяется“.

— Нещаслива дикарка! — сумно сказав собі студент. — Три годи я вже її не бачив. Чи обмінилася вона хоч трохи? А от після зватрього побачуся з нею та побалакаю... Ну, а з листом що робити? подерти чи далі ховати? — Ат! сховаю на незабудь .

Це кажучи, він поклав лист і вірш до шкатулки, а там далі поглядів на годинник. Було як раз вісім.

— Час іти каву пити!... — подумав собі він не без щирих радощів, бо цілісіньку ніч не міг заснути і в голові йому тепер гуло. — Може, як кави випью, то голова посвіжіщає. Пан і пані вже мабуть повставали та вже десь певне сидять у ідальні.. А цікаво б знати, чи здобули вони телеграмму од мого вченика?

Діло діялось у Курщині, на селі, 17-го августа. Лаговський жив тут на кондіції, в поміщиків Бобрових: він був став на літо за репетітора їхньому єдинородному синкові Пьерові, що в маї не зложив екзамена і мусів переекзаменовуватися в августі. Тому два дні, на Пречистої, Пьер поїхав у Київ, бо передержку визначили йому на 16-е августа, а його вчитель ще зостався на цару днів у Бобрових. Були на те причини: одна — тая, що не ветиг позбирати своє манаття, адже остатніми днями йому й години просвітньої не було через Пьера; а друге — він мав чекати, доки присьпіє од Пьера телеграфічна звістка с Київа про результат його передержки.

Зійшовши з своєї світлички на низ, у їдальню, Андрій побачив там саму-но панію, величну grand dame. Він поздоровкався з нею. Вона гордовито простягла йому рученьку тай закусила губу.

— Павло Гаврилович... уже... пішов по господарству. — дуже повільно й тихесенько, ніби вміраючи проказала пані Боброва і єхидкувато вдивлялася в бліде, виснажене обличчя Лаговського (він був таки дуже хоробливий). — Павло Гаврилович давно вже напивсь кави. — тягла пані далі вже ораторсько-декляматорсько-навчальним тоном: — бо в його немає такої звички, щоб спати до півдня.

— Скажена ти баба, отцо! — зовсім не сердито думав студент, пьючи тимчасом каву і дивлячись у шклянку: Чи ж не ти сама, мегеро, наказала міні, щоб я приходив до їдальні точнісінько об осьмій годині, не раніш?!... Їй же Богу моєму, з неї якась псіхопатка! — пересьвідчував він себе та без усякої таки злости, навіть гумористично трохи.

М-те Боброва спершу мовчки, згорда дивилася, як Андрій сьорбає свою каву, потім узяла зо столу телеграмму та якийсь заліпляний конверт.

— Од Пьєра єсть телеграмма, — сказала вона зловіщим голосом: він їй був послав ще вчора, а „нарочний“ привіз допіру сьогодні... От прочитайте лишень.

Лаговський розгорнув телеграмму, де стояло:
„Объихъ переэкзаменовокъ не выдержалъ. Пьєръ“.

Прочитавши бумагу, репегітор мовчки вернув їй Бобровій.

— Яка була наша умова, ви, сподіваюсь, пам'ятаєте: здасть Пьєр екзамена — сто вам карбо-

ванця, не здасть — тільки сорок... Ось тут масте, всі сорок карбованця, — сказала пані, простягаючи конверт. Студент узяв тай мовчки кивнув головою; не розліплюючи конверта і навіть не поглянувши, що воно таке, він застромив його до бокової кишені тай пив каву далі. З його обличчя не видно було, що він відчуває тепер у своєму серці. Пані така байдужість не сподобалась.

— Як правду казати, то й ці гроші йдуть задурно, — додала вона: — бо коли з заняттів ваших ніякого пугтя не було, дак чи варто платити?

Лаговський не відповідаючи допив остатній ковток кави тай утер губи. Потім поволі, спокійненько він назад видобув с кишені конвертик і поклав його на столі.

— Як не варто то й не варто, — зовсім апатично одказав він; далі підвівсь і пішов з їдальні.

М-те Боброва заметушилась, бо такого скандалу не сподівалась.

— Андрій Іванович! Андріє Івановичу!.. верніться! — загукала вона: — Ви мене не зрозуміли, я зовсім не те хтіла сказати.. Ось верніться-но, я вам геть усе поясню.

Але парубок уже не слухав її і пішов до себе на гору. Груди йому дуже важко двигали, бо він здавна хорував на ядуху. Тяжко, переривчато одсапуючи, він усадовивсь на кріслі, одкинув голову назад та все одсапував.

— Сьогодні ж таки поїду звідси неодмінно! — поклав собі він: — Ну, от, значить, працював ціле літо коло того дурника — Пьєра, а заробив стільки, що злодіїв нема чого лякатись.. А втім, знов начхать міні на все!... Tout cela c'est une ni-

сенітниця! — додав він не без комізму. — Тільки ж на які гроші я доїду додому??

Він устав, витяг із шкатулки капшук і пильно перечитав те, що там містилось.

— Три карбованці і десять копійок... гм! Щоб додому доїхати, то треба безлишку дев'ять... А втім, начхати на все!... Вже якось с кондуктором погодимось, — знайдемо нелегальні способи, поїдемо і без бігста...

Він заходивсь укладати своє збіжжя з чемоданчик. Талез незабаром він спинивсь і кинувсь на ліжко: ядуха, астма тая, не давала йому дихати, в висках застукотіло, серце ростягалось і стискалось.

— Хоч би вже швидче здохнути! — нетерпляче гадав собі Лаговський. — Ну, ви! прокляті нервища! — нагукнув він суворо, ніби вдавався до к'гось чужого: — чи кинете коли-небудь мене мордувати?? — га?? — І він, здавалося, справді чекав устної відповіді.

„Прокляті нервища“ дійсно мордували його здавна, найбільше через те, що йому раз-у-раз доводилося вчити нездібних гімназистиків — отаких, як П'єр — та жити завше по чужих людях.

Хтось торгнув двері. То була служанка. Вона сказала студентові, що пан просить його до свого покою. Хлопець устав з ліжка і пішов.

Пан Бобров привітав його дуже ласкаво, не так, як звичме. Бо як инчим разом, то він було поглядав на вчителя дуже згорда.

— Ви вже вибачте жінці, вибачте — прохав він теперечки: — їй самій дуже шкода, що вона вас покривдила, бо вона й не хотіла того. От же, нате... візьміть, візьміть ці гроші: ви ж на них ма-

ете повне право. А як не візьмете, тим мене образите.

Ласкавість панова збила Лаговського с пантелику: аж неяково чогось стало.

— Ні, таки не візьму, — сказав він дуже слабим, стомляним голосом: — Дякую вам за вашу прихильність, що хоч на останці виявилась... Тільки ж, будь що будь, я на прощанні признаюся таки зовсім щиро: сьогодні мене мов грім побив... З вашим сином я геть собі здоров'я збавив... я ж цілий день займався з ним.. в мене нерви тепер такі немоцні... А Марія Лаврентьєвна.. ні, я не сподівався од неї такої образи.. Не візьму!... (— Ну, а тепер знаю, що вже зараз рюмати буду!... — подумав він: — Прокляті нерви! раз-у-раз зраджать!... Тільки ж як це так?! я вже не пан самому собі, чи що?! Ба не заплачу!.. А отже ж, їй Богу, заплачу! — лякався він).

Але не заплакав: перемиг себе. Здрігнулася й скривилася спідня губа, перебігла по обличчю електрична течійка, тай усе.

Бобров бачив, як у Лаговського смикається обличчя. Йому жалько стало на парубка, а доти він попросту хтів оддати йому гроші, щоб не було неяково. Він підвівся с крісла, підійшов до студента, що був сидів засунув йому в кишеню конверт із сорокма карбованцями і жартовливо взяв за чуба:

— Та ну-бо, ну-бо, не ображайтесь.. Ну, не дивіться, мов сич на сову, гляньте веселіш..

Лаговський як стій підвівся, бо через тую ласкавість спазма йому підступила до горла: він боявся, що далі-далі розридається.

— Вибачте.. я піду.. я чогось нездоровий.. — глухо промимрив молодик тай швидкою ходою по-

дався до своєї кімнатки. Скоро він зачинив двері на защіпку, енергія його покинула; його схонив нервовий пароксизм...

— Двацять п'ятий год міні йде, — з ненавистю ривав він, кусаючи зубами подушку: а я реву, наче дитина!... А все нерви!.. Та коли з мене вже не людина а клубок нервів, то навіщо я животію?!..

— Лакейська душа! — знов з ненавистю ляяв він себе, ривав і реготався з-разом: — Міні випадало гордо шмиргнути тії гроші панові в вічі, а я замість того роскис... Зрадів, що їхне Превосходительство було ласкаве мене за чуба смикнути.. Лакейська душа!.. Та ні ж бо! От піду тай верну йому гроші!.. Добре. Тільки ж опісьля щό буде? адже опісьля здаватиметься міні, ніби я його марне образив, тай піду вибачення прохати?! . Прокляті нервища!!

З гістеріки, з довгого плачу він зморився. Голова аж важіла на плечах, очі мружились і сплющувались. Не спавши цілу ніч, парубок тепер міцно заснув.

Як він прокинувся, то вже владав собою трохи білше, а про панів, знов, клопотався менче.

— А чорт їх бери! — сказав собі він нарешті: — нехай уже ці сорок карбованця застаються міні.. На ці гроші могтиму потім у Києві перебутися без урока хоч з місяць, то може й нерви трохи спочинуть..

Того ж таки дня паньські коні одвезли його на залізницю... В Києві йому випадало бути допіро к 1-му сентябрю, то він тепер поїхав додому, до матері. За два дні він був уже в Громополі.

II

— Здорові були, мамо!

— Голубе мій!!

Мати припала до свого Андрія, цілувала, голу-била. Син пильно придивлявся до неї, поклавши ру-ки на її плечі.

Стара Лаговська виглядала з себе так, що її швидче можна було б залічити до „жінок“, ніж до „дам“. Одіж на ній була, правда, ніби паньська, та дуже простенька, полатана, без усяких претенсій на моду. Обличчя її — неінтелігентне, вульгарне Ру-ки червоні, порепані.

— Як ви zestарілись, мамо!.. Чого це вам спідня губа висить мов нежива?... Лице бліде... Зморщки силні.. Та чи здужаєте ви, мамо?

— Трохи нездужаю... Падучка.

— Падучка?! відколи?

— А вже білше, як год

Андрієві трошки спротивилось. — „Падучка — це щось гидке“, подумав він. З огиди рот йому рап-том широко розкривсь, верхня губа напружилась і підвелась к носові, ніс скривився, спідня губа ши-роко вивернулась униз, з залозок потекла слина, не-наче щось погане в роті опинилося. Через те він потроху визволився з неньчиних обіймів, щоб вона його білше не цілувала.

Гм! у неї епілепсія, — то значця вона й міні передала в спадщину якусь нервову дегенера-тивну хворобу... Мабуть, з мене гістерик, — помір-кував Андрій: — Гістерик? — ух, кепська справа! В мене, значця, нема ніякісінької постійности, в мене й характера не може бути ніякого, бо кожної хви-лини настроїй духа мусить міні сам собою змінюва-

тись Одним разом я ні сіло, ні впало буду без причини дуже добрий другим разом таксамо без причини буду лихий і поганий .. стіхія, а не людина!...
— Пустіть мене, мамо, я подивлюсь на господу, бо вже ж давно як бачив.

Оселя Лаговської була звичайнісінька українська оселя, під солом'яним дахом. Як увійти в сіни, то зліва двері вели до кухні, а звідти через грубу був хід до ванькира, де спала мати. А другі сінешні двері, що с правої руки, вели з сіней у парадну світлицю, що носила бучне ймення: „гостинная“. себто вітальня Білше ж хат не було. „Вітальню“ мався тепер зайняти Андрій. В ній обстановка була принаймні чепуренька, хоч без розкошів і всяких вигадок, а вже ж скрізь деінде по оселі все було дуже бідне. Лаговська жила тілки с того що держала корову і продавала молочні продукти

Розглядаючи Андрій господу, потроху розважив себе. Хоч як тут усе виглядає бідно, та це не чуже, це — „вдома“, тут він пан, а не якась т-те Боброва Він сьогодні ляже спати в такій годиві, в якій йому заманеться; він узавтра — схоче — встане о півдні. Йому взавтра не треба неодмінно в осьмій годині йти пити каву. Він обідатиме взавтра тілки в той час, коли схочеться. Він узагалі вільна, самостійна людина, а не підвладна. — „Кожен півень на своїм сьмітнику пан, каже прислів'я“, — подумав Лаговченко: „Нехай собі ця приказка носить іронічну закраску, я її люблю. Краще бути паном на своїм сьмітнику, ніж лакеєм у чужих хоромах“.

І не счулись, як прийшов вечір Смерком забігла до Лаговської добра приятелька її — хвершалиха. Андрій сидів коло них і слухав, про що вони

балакають. Говорили про чужі весілля і чужі похорони; говорили про те, що в неділю на справничисі була в церкві новітня сукня; говорили що в Анни Петрівни погана наймичка, а в Теоکتісти Львівни чоловік п'яниця, а в Олімпіяди Андріївни на щоці такий великий вискочив пухир, що аж-аж-аж, а в Перепетуї Власівни злодій у ночі картоплю покрав; говорили про ціну на картоплю та на кавуни; говорили, що в такого а такого сусіди швидко корова буде с телям; говорили, як то воно добре, коли корову призвичаєно доїтися без теляти; говорили... та багацько ще говорили такого самого.

Студент пильно слухав — „А їй Богу, гарно! — погадав він: гарно жити отакечки, не знаючи не відаючи про якісь там соціальні питання та Welt-schmerz! Гарно людям інтересуватись самими коровицями та курчатами та пухирями Олімпіяди Андріївни і білш нічим. Аж мінї самому на серці полекіпало, як я спустився на це болотяне дно сусільности Хвилі розумового життя плинуть собі десь там високо-високо понад мною, мене не зачіпаючи й не коливаючи; мінї спокійно, мінї й журби немає в моїм затишкові. Їй Богу, гарно буває иноді кинути людський образ тай зробитися благонаміреним, невинним бобирцем у болоті, або ж тихим, мирним волон чи коровицею тай піти собі на зелену пащу!...“

Він пішов до своєї кімнати і заснув так любо, як мабуть ніколи за остатніх трох років.

III.

Андріїві так силне сподобалось „коровьяче життя на зеленій папі“, що другого дня він зранку не одходив од матері. Йому любо було дивитись, як

вона готує обід, як бігає по кухні, як перемиває посуд, як взагалі метушиться мов муха в окропі. Помішниці в неї не було, бо Текля, дівчина-наймичка, погнала корову пастися на стерню.

Сидячи син у кухні, дипломатично розпитував маму про її знакомості. З її одвітів він бачив, що її суспільне становище — дуже захитане і що вона чим раз падає ще нижче. Ще й тоді, як батько був живий, Лаговські не належали до вищого Громоцільського товариства а вже ж як помер батько, то й дрібна інтелігенція стала їх цуратися. Хвершалиха, що була вчора в гостині, то й вона вважала себе за аристократичнішу од Лаговської. Але все це не так силне вразило Андрія, як звістка об тому, що мати частенько любить заходити, „с чернаго хола“, до Громоцільських пань, сидить у них в кухні, балакає з ними дуже шановливо, підлещується до їх — одне слово, грає якусь неблагородну ролю.

— Що за гидка лакейщина! — подумки сердився він. — Мамо! а я б вас прохав не ходити до всіх отих пань... Як на мене, то вже краще напшукайте собі знайомости серед міщан та будьте з ними рівні, тільки не оббивайте паньських порогів, мов.. мов...

Він і слова дібрати не міг.

— Угу! Аби ти знав як усі пани мене люблять! Вони аж радіють, як я приходю!

— Що ж, вони вас до покоїв просять?

— Нащо до покоїв? Хіба що таке „покої“?! От я вчора була в Клавдії Петровни Лоначевської.. ти не знаєш її — це суди́ха... То вона мене в спальні приймала і кавою напувала.

— А ви й зраділи!.. Не ходіть, мамо, зробіть ласку...

— Ет, що ти кажеш! невдоволена одказала мати; — А вже із міщанками завдаватись.. ходити до них у гостину... як раз! дзуськи!... Вони сами за велику честь собі мають, коли я їх хоч до кухні пускаю! От побачиш сам.

Андрій справді міг того самого ранку побачити, собі на вдивовижу, що міщанки (а їх приходило сьогодні чимало) вважали Лаговську таки не за рівню. Хоч вони зовсім фамільярно балакали з нею про се, про те, про всякі спільні інтереси, тале жвидко було що вони вважають її за „панію“ таки Лаговська і сама собі запишалася с того поводження, тай ще (звісно, щоб навіч синові) балакала з ними навіть трохи протекторально Темою для розмови були знов таки, як і вчора, телички, п'яниці-чоловіки, новітні хустки і т. и.

Окрім тих знайомих міщанок приходили в кухню до Лаговської покупці: куховарки од місцевих панів. Поки Лаговська одсипала їм молоко чи сметану або одважувала масло та сир, вони оповідали їй усякі найдрібніші сплітки про своє паньство. Лаговська дуже цікаво слухала їх, ще й сама допитувалась: видко було, що слухаючи ті сплітки, вона ніби й саму себе бачила в паньській кумпанії.

— Що за лакейщина! — гадав Андрій. Йому бридко ставало.

Пообідали. Мати пішла в садок, де росли дуже гарні сливи-ренклоди, нарвала повну миску і зав'язала в серветку. Далі почала сама виражатись.

Куди це ви, мамо? спитав Андрій, дивлячись, що стара мати зашнурувалася у корсет, одягла якусь парадну та старомодню сукню, нас-

трома на голову собі наколку і напнула якийсь кумедний капелюшок.

— Піду до судиїхи.

Вона ще видобула з шахви рум'яно, начервонела щоки, потім почорнила брови. Син, дивлячись на цю кумедию, тільки плечима здвигнув.

— А сливи ж ви нащо несете?

— Гостинчик. Таких дорідних нїде в гóроді немає, тільки в нас. Позавчора Лоначевська так гарно, так щиро мене вітала, то я хочу оддячитись...

І вона пішла. Андрій мовчки злував. Згадав він батька, що посадовив тую ренклоду. Покійного батька парубок дуже любив. Так от, діялось це в весні, саме того року, що в осени малися одвезти Андрійка в Київ у гімназію. Посадовивши татко ренклоду власними руками, взяв Андрійка, того великого хлопця, на руки тай привів до деревини. — „Це хай буде твоя. Може вона ростиме й тоді, як я помру, — то згадуй за мене... Але що я верзу?! Хіба тобі доведеться так, як міні, стирчати свій вік у Громополі на 25 карбованцях місячного жалування?! Тебе—певне, що краща доля чекає...“ В осени Андрія одвезли до Київa, а за місяць несподівано помер батько. Пісьля того Андрій рідко коли й у Громополі бував: не доводилось, не можна було. Але всю оту сцену з деревом він добре пам'ятав.

Тепер йому важко було, що овощі с тії батькової ренклоди здались на підлизування до судиїхи.

Вернула Лаговська додому рада та весела.

— Щоб ти знав, як мене там приймали! як приймали! — хвалилась вона Андрієві, передягаючись із каррикатурної одежі в просте.

— А ви як? на кухню йшли чи на парадні двері? — іронічно перебив син.

— На кухню... — пивденько одмовила мати і гордо оповідала далі: — То мене Клавдія Петровна покликала до спальні..

— І напувала кавою, -- докинув слівце син.

— Ні, не кавою: чаєм із солодкими бубличками.., — не завважаючи іронії, поясняла Лаговська. — Вона собі лежала в ліжкові, опочивала після обід, а міні постановили коло неї круглий стіл і стілчик, то я там-о пила чай... А як дякували за сливи!... І панночку я бачила.. тілки тая щось дуже згорда дивиться.. А вже ж яка ласкава сама пані!

— Ну, й радійте! — насмішкувато сказав Андрій і підвівся, щоб йти до себе.

— Постій-но. Андріє! Казала Клавдія Петрівна, щоб я взавтра поприсилала їй усі квитки... Це, бач, вона бере в мене сметану й масло на квитки... То треба буде полічити скільки там виходить усього вкупі грошей, тай одіслати. Передше рахував міні один жид, то я йому за те мусіла платити. А тепер порахуй ти.

— Гарзд. — одказав Андрій і пішов до себе денервуватись самотою.

IV.

У вечері він поробив рахунки.

Другого дня, скоро він вийшов пити чай, мати йому сказала:

— А знаєш? Клавдія Петровна вернула рахунки; каже, що там помилка: ти щось накинув.. Та от тут і їхня служанка. Що пані кажуть?

— Пані казали, — вияснила дівчина, — що ви аж трицять копійок накинули незнатъ звідки... Тай кажуть до чоловіка: „Що то за погана звичка

в Лаговської! це вже вона вдруге так робить: і
прошлого місяця налічила більше, як треба, і тепер
знов...“

— Це вона... так і сказала?!! — спитав Анд-
рій. Через раптовий пароксїзм ядухи він не міг
дихнути.

— Скажи, дівчино, панїї, що того місяця лічив
жид, — без усякої достоїнности виправдувалась Ла-
говська, ще начебто й винна: — а тепер — сам
панич. То вже ж панич не крутитимуть навмисне...
Ти, Андрию, візьми квитки тай знов порахуй, щоб
вивірити.

— Добре, дайте-но квитки, — нервово сказав
син і швидче пішов до себе.

Перевірив раз — нема помилки. Перевірив у-
друге — тожсамо нема.

— Я, мамо, після обід сам піду до Лоначев-
ської, — сказав він до матері, начебто зовсім спо-
кійним тоном.

— Ой, я боюся, щоб ти часом не наплескав їй
чого.

На те син одвітив рівним голосом:

— Ні, я попросту покажу їй, де її помилка.
Бо хто ж покаже, як не я?

— Ну, добре, — заспокоїлась мати: — Та не
забудь, що вона на ймення Клавдія Петровна

— Клавдія Петровна? Гаразд! нехай і Клавдія
Петровна!

V.

О п'ятій годині Лаговський вдяг на себе свій
новий студенцький китель і пішов до господи Лона-
чевських. (Спершу він хотів був одягнутися задля
візита як найгірше, та потім передумався).

Смикнув він за дзвоник. Довго ніхто не виходив, нарешті одчинила двері якась гарна дама.

— Вибачайте. — защебетала вона по-російськи, цікаво дивлячись на молодого, доволі вродливого студента: — сама одчиняю, бо всі покойовки свої порозсилала... Ви, певне, до чоловіка? Його вдома немає.

— Ні, я до самої пані Лоначевської.. Я Лаговський, — похмуро одмовив гість.

— Лаговська-я... Прося до вітальні... Сюди... Ну от... Сідайте, будьте ласкаві.

Вона й сама сіла тай налагодилася слухати панича:

— То ви син... мадам Лаговської?... вибачайте, я не знаю, як вона буде на ймення і по батьощі.

— Марії Степанівни Лаговської, — трошки іронічно підказав молодик. (— Бач! — обурився він на думці: — вона навіть не знає, як мама зветься! а мама й поза очі титулує її на ймення і по батькові! Що за бридкий сервілізм!...) — Я вчора поробив рахунки мамі, і можу завірити, що зовсім гаразд. Якже ви сьогодні сказали, що буцім я наплутав, то я знов двічі перевірив... (Голос йому задріжав)... Я помилок не робив.. (Він засапувався)... бо я студент четвертого курсу математичного факультету.. А вже ж обдурювати вас я тожсамо не хтів . Ви сказали перед покойовкою, буцім мама хтіла в вас украсти трицять копійок...

— Як прийде покойовка з гбограда, то я її зараз геть витурю, бо міні не треба такої язикатої,— спокійненько сказала судиіха. — А що до помилок, то воно таки може бути, що то я помилилась, а не ви. Правду кажучи, я порахувала аби-аби-як, на швидку руч.

— І протє послали служанку сказати мамі, що в рахунках є помилка?!

— Ах, Боже мій! — трошки каприсно одказала дама: — ну дак що ж тут такого? нослала!

— Це зветься падлюцтвом! — згукнув Лаговський, шарпнувшись на кріслі.

Лоначевська, замість спокійної лїнливо-примхливої дамочки, одразу зробилася величною леді.

— Я думала, що універсітецька осьвіта зробила з вас обтесану, випелїровану людину, — процїдила вона гордо й зневажливо: — та вже бачу, ніяка осьвіта не вижене того хамства, що зроду сидить у крові.

— Добродійко! — скрикнув парубок гнївним голосом, в якому чути було вже болючу нотку.

— Я бачу, — безжалісно тягла судиґа далі, — що міні треба було одразу повести з вами розмову не як із студентом, а як із сином тієї перекупки, що має од мене заробіток. Тоді б я не дочекалась ніяких прикростей од вас... бо ваш власний меркантильний інтерес не дозволив би вам вражати покупця... а надто такого, як я. Я знаю, що ваша мама бере з других людей вісім копійок за стакан сметани, а з мене — десять копійок. То їй не вигода одіпхнути такого гарного покупця, як я... А є тих грошей, які вторгує ваша мама, вже ж і вам дещо перепадає? еге?

Лаговський хтїв був вигукнути якусь зовсім непристойну лайку. Він підвівся зо стїлця. Губи йому затремтіли, зуби зачеркнулись один об один, лице геть перекривилось. Він був розявив рота, та замість промовити слово він, наче який оберемонок, упав на стїлець і мовчки схопився за голову обома

руками. Очі дивилися в гору, без усякого виразу, каламутно, ніби олов'яні.

— Ах, Господи!! — злякалась судиїха: — ви-
пийте швидче води!.. Ось... Що ж це я наробила!!
— заголосила вона.

І вона мерщій насипала парневі в шклянку
воду.

Парубок раптом схопився

Не треба! — пробурмотів він. Підвівся і
швидко-швидко пішов до корридіору. Лоначевська
миттю побігла наздогін йому.

— Та куди бо ви? куди?!.. Постійте, от я
вам щось скажу... Та постійте ж бо!.. Отже ж од-
наково не втечете, бо двері зачиняно... — сумовито-
жартовливо засьміялась вона, наздогнавши Лагов-
ського коло самих дверей. Тут вона зупинилась пе-
ред їм.

— Я хтіла вам ..., та не бійтесь-бо, я вас за-
разісінько випустю, — з лагідним усьміхом пере-
била вона себе, побачивши, що Лаговський стоїть
понуро і вдивляється нетерпляче в дверну клямку.
— Я хтіла, бачте, тільки сказати, що я дуже винна
проти вас, але ж ви ще більше винні. Бо як таки
не було вам сорому, вам, студентові, образити без-
захистну жінку, знаючи до того, що й чоловіка її
нема вдома?!... А втім, здається, що ви сами дуже
мучитесь?... Ви дуже нещасливий, правда?

Вона промовила ці слова щиро й ласкаво. Ан-
дрій різко порвався до виходу і шарпнув клямку.

— Ну, ідїть, ідїть! — заквапилась вона: — я
бачу, що мій теперішній тон іще гірше вразив вас...

Вона одімкнула двері, що на вулицю.

VI.

Лаговський, кусаючи з усієї сили губу, пішов прудко-прудко, куди очі, геть од господи Лоначевських. Зуздрівши перший-ліпший перелаз, він, не довго ворожачи, переліз у чужий садок, кинувся в гушавину і впав на траву: несила була йти спокійно далі. Ніхто його не побачив.

Закопавшись лицем у високу травичку, він судорожно почав ридати, тільки без сліз: очі були сухісінькі. Потім він мовчки перекинувся навзніч, не свідомо глипнув був очима на небо тай міцно заплющив їх, аж стиснув повіка. Потім мовчки і машинально встромив великого пальця лівої руки в рот, між кутні зуби. Потім куснув його раз-другий з усієї сили тай заходився гризти так, як собака жвакає кістку. Незабаром повен рот йому набігло крові, а що він був лежав одкинувши голову, то кров потекла йому в горло. Не вважаючи на те парубок іще раз угризнув свій палець, та з великим боєм почув, що його зуби вже не шкіру перетирають, а в живе м'яке м'ясо глибоко впиваються і доходять до кістки. Тоді він стямився, витяг палець з рота, підвівся і розплющив очі.

З рани кров дзюрила на траву і на одіж. Тупо подивившись на червону течійку, Лаговський якось видобув хустку і обкрутив пучку. Його дуже боліло, та на душі було не так важко. Він усадовився, сперся спиною об стовбур вишні, заплющив очі і взяв міркувати про те, як він оце робив візит до суди́хи.

Скоро він згадував ущипливі слова Лоначевської, миттю йому стискувались кулаки, трусила пронаси́ця, хтілось полинути до пані́ знов тай

крикнути їй в живі очі, що з неї підла жінка. Але спосеред таких лютих думок несподівано виринало гарне її обличчя з ласкавим, лагідним осьміхом, який він побачив на останці. На ту згадку Андрій якось інстинктивно скулювався та й схилив голову на груди. Він під такі моменти не міг і дихати.

З мене падлюка! — зважливо казав собі парубок, і серце йому занивало. — Ні не падлюка з мене, а ненормальний, виродок... І до чого животию я на світі?! Чого я животию?!.. Проклятуці нерви!.. — шопотів він на тисячний раз свою звичайну фразу. З важкого нервового болю він несвідомо схопився за груди.

Завіщо я її образив? Може за те, що вона займає вище соціальне становище? А вже ж за те.. Отже ж вона така добра.. Вона аж засмутилася, як побачила, що мене вразила.

Молодиківі закортіло раптом побігти до Лоначевської, попрохати вибачення, поцілувати їй руку та так і не одпускати тую руку од губів, стоячи навколішках.

Плебейська жінка не дала довго розвиватися таким мріям. Студент як стій підвів голову, нетерпляче смикнув плечима, неначе хотів струснути з себе те негарне бажання.

— Вона мене пожалувала тільки через те, що провінціяльні кавалери їй геть усі понадбридали, а чорнобривий студент виглядає їй краце..., — насмішкувато видумував собі він: — еге ж! бо чом маму вона ніколи не пожалує, а завжди трактує тільки згорда?... Маму вона зве перекупкою...

Андрій знов скипів і заклекотів гнівом, далі підвівся, далі знов сів на землю, далі знов ліг. Як він уп'ять уклався на траву та ще заплющив очі, то люті

думки геть порозбігалися. Він став куняти. І от... чи то сон він такий побачив, чи то попросту дрімаючи згадав собі дещо, тільки ж от яка сцена з минулого життя перебігла в його уяві:

Ввижається або й сниться йому, ніби він — ще в четвертому класі гімназії тай приїхав додому на літо. Вже й тоді його мати инколи плазувала перед паньством, хоч і не так силне, як тепер. Одного разу прийшла вона з базарю і сказала синові: — Адже ти знаєш геть усю пісьню: „Ах ты, воля моя, воля“? *)

— А що?

— То напиши до неї геть усі слова. Я оце йшла проз книгарню. Книгарь стоїть на рундуці. Підїздить екіпаж, і з екіпажа неморожська генеральша Суханова питається: „Чи нема в вас такої книжки, щоб там був повний текст до „Ах ты, воля моя, воля“? — Книгар каже: „Нема“. А маленький синок генеральшин і собі висунувся з коляски тай гукає і мало-мало не заплаче: „А ви добре пошукайте між своїми книжками! Може десь і є? Міні дуже хочеться мати тую сьпіванку“. Я стояла тут, то й кажу до генеральші: „Мій син знає „Ах ты, воля“, то він вам напише“. Отож вона як іхатиме зміста додому на село, то підїде до нашої хати... Я їй сказала, де ми сидимо... то я й оддам їй те, що ти напишеш.

*) „Ах ты, воля моя, воля“ — сьпіванка, зложена про визволення селян з крѣпацтва 1861-го року. Голос її доволі гарний і не важкий, а текст простий, гуманний і народолюбний. Тим-то педагоги шістдесятих років охоче зробили її звичайною пісенькою інтелігентної дїтвори. С тих часів вона й досі зостається улюбленою дитачою сьпіванкою в Росії.

— Дивуюсь вам, мамо, — обурився Андрійко: — підлабузнюєтесь до незнайомої людини через те тілки, що вона генеральша!... Та ще хочете, щоб і я годив якомусь там генераляткові.

— Ну, їй Богу ж. кажу тобі, що я й забула про її генеральство. Коли б ти сам побачив, яке миле хлопчатко!

— А бодай воно здохло!... Не напишу!

За дві годині пісьля того підїїхав екіпаж. Лаговська вибігла в сіни на зустріч. Андрійко сховався за дверима і чув як мати перепросювала генеральшу, кажучи, що її син забув пісьню, не пам'ятає слів. „Генералятко“ тимчасом сиділо в колясці. Андрій міг бачити його в вікно. То була бліда, слабковита дитина, надзвичайно сімпатична на обличчя. Очі в того хлопчика, як на його літа, дивилися занадто журливо й замислено, та заразом привітно й лагідно: достоту маленький Христос. Рученятами своїми він тулив до себе пару костурів: оця невеличка дитина вже були кульгава. Як сіла генеральша на віз і сказала: „Немає, мій синочку“, то малий калічка сумно схилив головку. Вони поїхали, а в Андрія такечки защепіло серце!...

Серце й тепер-о заскеміло молодикові с того сна чи привида чи згадки. Він аж прочнувся з болю. Біль був не тупий, а плачущий: по горячих, сухих щоках покотилося декільки важких сліз. „Генералятко“ віби й теперечки стояло перед ним і крізь туман лагідно дивилось на його, мов маленький Христос, та сумовито осьміхалось. Раз, два, — воно кинуло с туману остатній погляд на Андрія; туман ще раз застелив очі, далі миттю розвіявся, і вся мара щезла.

— З мене психопат, — подумав Лаговський,

підвівся, обережненько вийшов з садка, щоб ніхто не бачив, а далі швидко подався додому. Йому неодмінно заманулось музики: він чув душею-серцем, що тільки музика його заспокоїть.

VII.

Прихавшись Лаговський додому, першим ділом схопив свою скрипку, що її він скрізь возив із собою. Він не вчився ніколи в ніякого вчителя, вивчився самотужки, скрипаль-технік був з його аби-який: тільки того й було, що грав справді з великим чуттям.

— Сину! — зазирнула до його в двері мати: — Ну, що?

— А те, що я добре одчитав вашу суди́ху, — одказав Андрій: — другим разом не буде людей навманя обріхувати.

— Що??!

— Ет: мамо! будьте ласкаві, тепер покиньте мене: потім поросказую геть усе, — сказав син нетерпляче — Просю вас, лишіть мене на часинку одного, самотою.

Лаговська одійшла, не роспитувала білше, тільки дуже вжахнулася. Але вона поклала піти ввввтра до суди́хи тай перепросити, якщо син наплескав чогось такого, що не годиться.

А Андрій на швидку руч направив скрипицю тай нервого заграв свою улюблену пьєсу — дует Фауста з Маргаритою. Оксамітні тони мінорної мелодії голубили його серце, гріли немов тепле соняшне проміння, обвівали немов легке весняне повітря, пестили немов пахуча квіточка-фіялочка.

— Dammi ancor,
Dammi ancor
Contemprar il tuo viso, —
жалісно благали струни.

— Dammi ancor contemplare
Il tuo viso! —
знов плакали вони, хапаючи Андрія за серце.

— Al pallido chiaror
Che vien dagli astri d'or
E' posa un lieve vel
Sul vulto, sul volto il tuo si bel!..

Молодий музика спинився тай схопився за груди.
— Чого ты ниєш, моє серце? — лагідно питався він у свого серця, немов у живої людини — Скажи, чого? — привітно допитувався він знов, схиляючи вухо до своїх грудей. — Коханнтя бажаєш?... Дак марне бажаєш!.. Покинь і гадку про це: задля таких бідаків коханнтя на світі немає.

А далі, ніби без його відома, руки його схопили знов скрипку й смика. Знов поляялась чарівна мелодія: це Маргарита прихильно одповідає:

Notte d'amor!..
Гей, друже мій,
Скажи ще раз.
„Люблю тебе“.
Яка ж я рада що мене ти любиш!..
Notte d'amor!..

— В мене є врода, в мене є чесність, в мене є розум, а міні ще ніхто досі не казав отакої мови! — роздумував Андрій скрипцюючи. — Через що се?..

— До світу, сходу сонця
Ми будем пить-гулять.

Приходь, веселий Бакху,
До нас бенькетувать! —

як стій звернув Андрій на Вальпургієву ніч, далі взяв заграва Фаустову бакханалію, далі „Сіцилянну з „Cavalleria Rusticana“. Очі йому запалали, гніздрі пороздimalися, виски застукотіли. Лице його конвульсивно кривилося та шарпалось в усї боки, але він того не завважав. І спина декільки разів конвульсивно здригнулася, мов з електричного потоку, але він чічого того не помічав. Він жадібно впивався музикою так, як п'яниця алькоголем, як курець тютюном, а про все опрочее на світі позабував геть зовсім Нарешті очі Андрієві широко пороскривалися, зінки поробилися великі й чорні як терен. З нервового напруження по тілі перебігла цїнічна спазма.

— Це вже щось сексуальне! — сказав собі він, далі засьміявся і несподівано вдарив по струнах якусь банальну польку... Ті звуки повіяли чимсь кафе-шантанним, повіяли продажним коханням.

— Що за бридота! — сказав собі він, з'яналізувавши вражіннє, сплюнув і поклав скрипку на стіл. До того ж він і пальця свого пораненого дуже розразив: знов виступила кров; накручена на пальці хустка просякла і геть зчервонїла.

Під таку хвилину мати розчинила двері.

— А ну-ну грай, грай далі! — похвально сказала вона, просуваючи тілки голову: — То все грав якусь нікчемницю, а оце втнув такого гарного!

Наче відро холодної води висипали хлопцеві на голову.

— Ат! — сказав він з досадою тай зараз сховав скрипку до скрині, а сам уклався на ліжкові. Мати пішла.

— В мене так-таки нічогосінько нема спільного з нею, — подумав собі Андрій і саркастично додав: — Я — продукт сучасної цивілізації, я дегенерат, я декадент, я людина з fin de siècle, я неврастенік, а вона — вона така некультурна баба, що навіть неврасгенії не надбала... дарма що в неї епілепсія.

По цій подуманій мові студент тихо засьміявся, але потім несвідомо зітхнув.

— А втім: хто з нас щасливіший? хто? чи я, з своїми висококультурними почуваннями і такими самими висококультурними денерваціями? чи, може, вона, дикарка оцяя?...

— Ну, бійся Бога! чого ж це ти, Теклю, досі додому не приходила?? — залунав знадворку гомінкий голос Лаговської Корова вже відколи прийшла, а тебе все немає!... Та чи обідала ти сьогодні де??

— Ги-и-и!.. ні!... — хлипала Текля. Андрій прожогом підвівсь і побіг до вікна, щоб забрати справу, в чому діло та чого Текля плаче

— А це, бач, от що: — сказала йому Лаговська — корова в ночі втікла була кудись. Вранці я послала Теклю шукати її. Опівдні корова сама прийшла додому, а Теклі нема тай нема. Обідати треба було, — Теклі нема. Довечерні передзвонили, — Теклі нема. Аж ось коли верта!... І з самісінького ранку не їла нічого!...

— Чого ж ти досі не приходила? — спитав панич.

— Бо... коро-ви... ніде... не знайшла.. — плакала Текля: — боялася... що битимуть...

— Битимуть? Оттак! Чи не я тебе битиму? — сказала Лаговська: — вигадай чорзнацо! Чим же ти тут винна, щоб було тебе за що бити? Якби

ти була пасла корову та от тоді втерляла або впустила її в шкоду, ну, тоді, звісно, ти була б зосталася при своїй вині. А то ж корова сама втікла з подвір'я!

— А я бо...-я...-ла...-ся.. ридала Текля
Лаговська невдоволено порушила плечима.

— Йй Богу, дурна дівка! — сердилася вона:
- Боялася, що битимуть. коли вона не винна!... Та ще й не їла нічого сінько цілий день!... Зараз міні сїдай обїдати! адже цілий день че їла...

Текля пішла з двору на сїнепні двері, а Андрій жалісливо дивився сьлїдком за нею, доки вона не увійшла до хати

— Мізерне сотворїння! — гадав собі він. —
Оце так справжня дикарка... А мама не зовсім така дика, як я був покладав.. Вдома Теклю, десь певне, побили б гаразд навіть за те, що корова сама собою кудись подалася. Очевидячки, вдома Текля товчеників зїла чималенько, бо це вже в їх така педагогічна сїстема: бив тебе батько, була мати, була може й старша сестра а вже що часто бив брат, так це напевне!... Коли тобі вивидниться, Україно?... Коли?

VIII.

Зминув вечір, зминула ніч, прийшов ранок

Лаговська таки вивїдала од сина, що саме він наговорив судиїсі. Збентежившись, вона зараз пісьля обїд побїгла до неї синові нічого не кажучи. На одході вона загадала Теклі зараз підмити підлогу в паничевім покої.

Скоро дівчина почала прятати, то Андрій, щоб не перебивати, пішов с книжкою в садочок.

За чверть години до його пригвалась Текля і геннула навколїшки

— Що є тобою? — скрикнув Андрій дивлячись на неї. А на Текліному обличчі було написано невимовний, звїрячий жах і мольбу. неначе хтось на неї замірився сокирью, щоб забити, та так і стояв Андрій аж помертвів.

— Чого ти?? що тобі?

А Текля, замість одповідати, стулила долонї нїби на молитву і, все не зводячи очей с панича та стоячи навколїшкахъ, затрусилася з жаху. Дивилась вона на панича достоту такими очима, якими дивиться собака, коли її хтять лупцювати за шкоду. Нарештї обличчя їй перекривилось.

— Ги-и-и! — заскиглила вона і раболїпно порвалася схопити й поцілувати Андрїєву руку. Він висмикнув.

— Та кажи-бо, щб є тобою!! — мов несамо-витий згукнув він нарештї. Кров йому холонула.

— Я.. розбила...

— Що розбила?

— Лямпу!!

Се кажучи. Текля впять кинула ще покїрнїший погляд на панича. А той нїчого не міг уторопати.

— Л-я-м-пу? Ну, то що? — питав він, не розуміючи, чого саме вона жахається. Серце йому лускотїло.

— Лямпу розбила! — нетямущим, винуватим тоном сказана Текль вдруге, все стоячи на колїнах.

Андрїєві одразу одлягло од серця, але він угнївився.

— А бодай тобі чорт! — скрикнув він, тупнувши ногою: — Перелякала мене за чорзнащб.

— Ви не скажете панії?!

І знов покірний, собачий погляд.

Андрієвого гніву було тільки на хвилину: він миттю простиг. Натомість його серце пройняв жаль. — І з неї теж людина?? — подумав собі він. Далі він ласкаво забалакав, беручи Теклю за руку:

— Та встань-бо, дурна дівчино! Ну, чого ж ти, дурненька, злякалася?.. Невже ти думала, буцім тебе битимуть, або що?.. Ну, кажи: чого ж ти злякалася?

— Я думала, що.. — тихесенько сказала Текля тай спинилася.

— Ну?

— Воно, десь певне, дуже дороге!

— Ні.. А що?

— Боялася, що з грошей моїх одберуть.

— А ти за яку плату служиш?

— Двацять карбованця за год.

— Що за дурна дівчина! — привітно засьміявся парубок: — Невже ж таки з такої мізерної плати мама захтіла б вивертати що-небудь за шкоду?

— А я боялася... — вовкувато тягла Текля, розчепірчивши губи так, як дурник.

— Та з неї ідіотка зроду, — подумав Андрій, пильно придивляючись до неї — Ба ні: попросту на цв'їту пририта . Дикарка.

Пішовши він у хату, побачив, що з його столу всі листи, папери та неоправляні книжки поскидано на підлогу, мов яке сьміття. Тільки самі-но ті книжки, тотрі були в палітурках Текля не поскидала на землю. Очевидячки, вона не розуміла, що воно таке: „книжка“. Котра книжка була оправляна, дак то ще була задля неї „вещ“, — нехай собі невідома їй, дивна, кумедна паньска „вещ“ (чи мало

ж є в панів дивного!), тільки такі „вещ“, що її викидати не можна; а неоправляна книжка здавалась Теклі якимсь непотрібним мотлохом.

Андрій постояв, постояв, а потім у вікно ще раз подивився на Теклю, збоку. Він був сподівався завбачити в ній виразні ознаки кретинізму. Але Текля, що мовчки сиділа на призьбі і понуро дивилася в далечінь, гляділа доволі розумними очима.

— Кретини та ідіоти не такий погляд мають, — подумав Андрій. — Ні, не ідіотка з неї, а попросту дикарка. Я покладав був що мама моя вже аж надто цікавий примірник дикарів, — аж виходить, що Текля ще дикша.

І відчув він невимовний жаль до бідолашної дівки. — Піду, хіба, побалакаю з нею? авжеж! авжеж!

Не встиг він багацько розбалакатись із нею, як прийшла з гостини стара Лаговська. Вона була дуже вдоволена.

— Я була в Клавдії Петровни, — оголосила вона синові.

— І вона вас закликала до спальні та напувала кавою. Знаю, — насмішкувато сказав Андрій, тільки ж зараз і збентежився:

— Чи не набалакали ви їй про мене чого-небудь зайвого, занадто ласкавого? — непривітно схопився він.

— Я? Ну, я — дак нічого зайвого їй не казала, — одмовила мати, — а от ти — дак справді наплекав чор'знає чого. Я вже перепросювала, перепросювала...

— Хто ж вам дав право на те?! — закинів Андрій: — це вона мусіла б мене перепросювати, а не я її. Вона міні наговорила Бог знає чого... Вона сміє вважати мене за нерівню!

— А отже, щоб ти знав, то й не вважає! — радісно осміхнулась Лаговська. — Вона хоче тебе навіть у гості до себе запрохати.. А все те зробив не хто, як я! — хвалилась вона тріумфуючи.

Андрій наймовірніше здвигнув плечима.

— Мене в гості? Гм!... Тай щож саме такого зробили, кажете, ви?

— Я казала Клавдії Петровні, що ти дуже жалкуєш і кашешся, що її цокривдив. То вона...

— Хіба я жалкував?

— Аг! треба ж було перепросити.. Ну, то вона й каже: „Я й не сердюся на його“. А потім я сказала, що ти гарно граєш на скрипку. То вона: „Чи не захтів би він узавтра прийти до нас на вечір, грати до танців?“ А я кажу: „Він дуже радий буде...“

— Що?! що кажете?!!

Мати не зрозуміла синового тону. Вона навіть думала, що він отак згукнув з несподіваних радощів, і казала далі:

— Бачиш, от що: в неї вввв завтра буде багацько гостей, — дак їй хочеться, щоб були танці Тільки ж на горенько нема тепер у гóроді музик: поїхали на село до одного пана. Та єсть тут одна гувернантка: то вона вввв завтра гратиме на фортепьян; а ти гратимеш укупі з нею на скрипку. Воно й буде так, неначе оркестр.. Ти будеш грати, а під твою музику танцюватиме все паньство!.. І це я зробила, я! — знов радісно хвалилась Лаговська, сподіваючися, що й син звеселиться с такої чести.

Лаговченко аж похолов с такого брутального раболіпства маминого.

— Ну, спасибі вам, мамуню, що мене записали до судиїшиної челяди! мало вам самим підлизуватись,

треба було ще й мене в лакеї поштити! — нервово буркнув він і подивився на матір мов на щось дуже бридке. Він і справді почував тепер до неї таку велику огиду, наче б то була якась склизька, мокра жаба, що до неї бридко руками доторкнутися. Ніяких родацьких сімпатій під ту часину не було в його: перед ним, бачилось йому, стояла не його рідна мати, а якась чужа жінка, несімпатична геть в усьому, з усіх боків, з кожного свого жесту. Андрій хтів був вилаятись, талез як стій запикнувся. Через ядуху йому в грудях дух сперло, очі налялися кровью. Парубок швидко покинув маму, побіг до своєї кімнати, зачинився і, сівши коло столу, гірко заплакав з образи.

— Мерзена дикарка! — зашепотів він, згадуючи про матір: — вона навіть не розуміє, яку кривду міні заподіяла... Господи, Господи! що за незвичайний сервілізм!.. Що за монструозне лакейство!... І вона — моя мати!... А Лоначевська? адже вона собі справді подумала, що перекупчин син покірно цілує їй ногу, умильно просить вибачення і радісно прилине на її бал стати за тапера!...

— Бо я таки прилину! Я прийду, прийду таки на твій бал! — несподівано надумався він і вдарив кулаком по столі. — Тільки побачим, чи дуже зрадієш ти з мого приходу!... Еге, побачимо!

Андрій заходився люто міркувати, що саме він понаговоряє вввтра судиїсі, аби заспокоїти свою душу гаразд. Намисливши декільки красивих, ефектних сцен та декільки патетичних величних промов, він побачив, що він уже й тепер заспокоюється, з самої думки, тай од серця одлягло. На душу прийшла йому така полекша, буцім усі ті надумані на вввтра промови він уже зараз повисло-

вляв, буцім усі ті надумані на ввзавтра сцени він уже зараз поодбував.

— Вже dixi et animam levavi!... Ні, не так: mesum locutus sum et animam levavi! — іронічно сказав Андрій тай тихенько зареготався з себе, без усякої злости. — Плюнути справді на все діло і не ходити ввзавтра лаятись? Таки й плюну. Чорт з їми всіма! Хай собі там тая Лоначевська що хоче думає, хай собі вони обидві, і мама і Лоначевська, разом викажуться... — про мене!... про мене!...

— Гм! Отака моя непостійність — це ж ознака гістерічної вдачі?... Начхать! що міні до того! гістерічність — ну, так і гістерічність!... А може ж треба себе присилувати та таки піти ввзавтра виляяти Лоначевську? Ні, не хочу: адже тепер міні вже не гірко, вже байдуже... Дак, може, це треба зробити не з досади, а просто с принціпу? Ат, не хочу й думати багацько про всю справу!...

Він закуняв і вклався спочить. Мати боялася збудити його.

ІХ.

— Бом! Бом! Бом! — тричі загув церковний дзвін, так під десяту годину ввечері.

Андрій прокинувся.

Трохразовий гук залунав знову.

— Пожежа! — майнуло хлопцеві в голові. Він вийшов на подвір'я. Велике полум'я сяяло на небі. Раз-у-раз по тричі дзвонили в церкві на гвалт.

— Піду на пожеар, — поклав Андрій і побіг до городської каланчі роспитатися, де саме горить.

Та як же він здивувався, коли розібрав, що пожеарні варт вники спокійнесенько похожують по

каланчевому подвір'ю, а пожежні бочки з кишками стоять незапрягані!

— Чом ви не їдете гасити?! — крикнув Андрій по-українськи.

— Та то на хуторі, — байдужно одказав один споміж пожежних.

— Дак що ж, шо на хуторі? —

— А на хуторах гасити — не наше діло, — похмуро одмовив пожежний.. — Та чого ти ввався? Що ти тутечки за роспорядчик?

— Мерзавці!! гримнув по-російськи молодик, не пам'ятаючи себе з гніву і не розуміючи, звідки в його енергія і мова береться. Московською мовою він крикнув навмисне, бо бачив, що на його „мужичу“ мову пожежні не вважатимуть і на пожежу не пойдуть. Він і далі грізно гукав по-російськи:

— Та як ви сьмієте такечки відповідати, душогиби?! Вас до Сібіру запроторити буде мало! Зараз мнї запрягайте конї та їдьте! Я губернаторів в Київ на вас скаржитимусь!! — крикнув він на останці, стукаючи ковінькою.

Несподіванка, урядова мова, енергічний, наказуючий тон та слово „губернатор“ — все те вплинуло таки на поліцейських. Вони почали чухатись. Двоє з них пішли запрягати конї.

Тільки ж надійшов тут поліцейський надзиратель. Лаговський був так само палко кинувся до його, домагаючись, щоб пожежня швидче їхала на погориджу. Надзиратель, замість відповіді побив щоки одному й другому вартовому, що були поскорилися слухати Андрієвих наказів і заборонив своїй команді навіть рухатися.

— Ми не обов'язані гасити чужі пожежі, — холодно пояснив він Лаговському.

— Про це знатиме губернатор! — погрозився той.

— Будьте ласкаві, молодий чоловіче, не вчіть мене, що я маю робити, — проказав йому надзиратель: — в нас є дуже точний закон про „городську черту“.

Андрій злучи попростував звідки на світло од полум'я і незабаром добіг до хутора, що горів. Він спинився в тіні.

— Що до естетичного погляду, дак чудова картина! — іронічно та ще й доволі голосно мимрив він до себе, обдивляючись навкруги. — Справді-бо, ефект надзвичайний!... контрасти тут чудові!.. Як з цього боку, то онде з неба ясно сяє золотий місяць, один з атрибутів уславленої „української ночі“. От вам і „необъятный небесный свод“, що „раздался, раздвинулся еще необъятнее“. Дивіться: „Горит и дышет он. Земля вся в серебряном свѣтѣ. И чудный воздух и прохладно-душен, и полон нѣги, и движет океан благоуханій. Божественная ночь! Очаровательная ночь!“...*) А онде з другого боку ще чудовіща картина!...

Він затрусився. Голова йому боліла так, мов хтось стискав її кліщами. „Чудовіща картина“ була ось яка :

Дим клубочеться. Полум'я стугонить. Горить хата, горить стіг, горить клуня куди недавнечко позвозили збіжжя. Скількись темних постатей раз-у-раз кидаються в хату, в вогонь, та вихоплюють деякі манатки. Двоє чоловіків деревляними відрами витягають волю з копанки, несуть до пожежі, дорб-

*) З Гоголя. Цей уривок вчать по російських школах на пам'ять.

гою росхлюпують одну половину, а другу виливають ув огонь, куди глядя. Нащо вони це роблять не знати, бо однаково, с такого ратунку нема чого сподіватись пуття. Якась дівка, мов несамовита качається недалечко звідси по траві, корчиться с перелогів, хапається руками за ноги та за живіт і одчайво скавчить, неначе собака, оппарена окропом. Іноді з її звір'ячого вереску можна розчути глухий крик: „Спалили!.. підпалили!.. Ой, ратуйте!..“ Придивившись до дівки, Лаговський помічає, що очі в неї заплющені, а на губах піна. Коло клуні, де найбільш палає, стоїть стара жінка. Мовчки, без сліз, з невимовним, німим одчасм, вона вступила очі в огонь, де горить її всеньке багатство. Вона голосу не подає: тільки мовчки підводить у гору свої руці, стуливши їх; потім дуже-дуже поволі простягає їх до клуні, вже растуливши, неначе сліпець хоче когось схопити та обійняти; а далі, знов так дуже поволі і мовчки, схиляє руці вниз; наче не мучиться, а гімнастіку робить. Тільки з обличчя можна вгадати, як силне вона страждає.

Народу тут дуже обмаль. Того глухого, невиразного, але дуже голосного людського гомону, який звичайно бува на пожежах тутечки не має. Рідко коли зарепетує хтось із тих людей, що силуються, дещо вратувати, тай можна розібрати кожне слово. Голосно й гучно стугонить саме-но полум'я, та тріскотить солома, та якісь білі птахи пронизувато скиглять, крутячись понад пожежею, та посмалений віл жалісно реве, а білш усього несамовита дівка перерізує повітря своїми страшенно дикими викриками та цапним верещанням.

Андрієві меркнуло в очу. Він боявся, що далі-далі впаде. Щоб чим-небудь пособоти, він прожогом

кинувся до палаючої хати, де найбільше поралось людей.

— Покрівлю!... покрівлю щоб розкидати! — гукали тут: — Стеля ще ціла... Як розкидати покрівлю, то в середині не займеться...

Андрій одним с перших поліз по драбині на обгорілий дах, безбоязко ступнув на горище і, схопивши якусь ломаку, заходився збивати снопи, ушиті на даху. За ним полізало ще двоє людей і тожсамо розкидали стріху. Андрій порався дуже енергічно, але зовсім несьвідомо і мапінально; він навіть забув, навіщо оті всі заходи та навіщо він стоїть на даху й оббиває солому Руки сами собою працювали і одностайне молотили ломакою дах, очі заплющувалися...

Бух! шурх! Понід Андрієм завалилася перетлілая стеля, і він гучно геннувся в середину хати на долівку. Люде, що стояли на дворі, ойкнули. Парубок упав ребром на ріг стола, страшно забився, а ще зверху налетіла й навалилась на його якась розжарена дошка. Вона роздряпала йому плече і густо спекла всю лівуцю. На скількись секунд Андрій поколів, задубів і не рухався.

Та через силний біль він швидко прочнувся, визволився спонід дошки і вибіг сінешніми дверима на подвір'я. Тут йому дали відро з водою, він одмив обличчя й руки од сажі і крові тай обдивився. Показалося, що серйозних ран нема ніяких. Тільки ж як стій його напала така страшенна втома та ослабленне, що він не міг уже білше пособляти. Ледві-ледві він добрів назад додому і зараз заснув. Як би він мав час роздивитися по кімваті, то був би побачив на столі китицю польових квіток. Це їх при-

несла Текли с поля і поставила в глечикові коло паничевої постелі.

Х.

Мати дуже турбувалася: що таке продіється з її сином. Другого дня вранці вона була дуже привітна проти його, чимсь намастила йому попечену руку, де їй погризений палець дуже розразився, і заглядала в вічі так, як пес хазяїнові.

А син думу думав. Він усе згадував про вчешню пожежу та про спалих. Бажалося чимсь допомогти їм.

— Мамо, — забалакав він: — знаєте, що я вам скажу? У вас певно єсть які-небудь зайві грошенята. Чи не позичили б ви їх отим, що погоріли вчора?

— Що правда, трохи грошей я призбірала таки: карбованців із сто буде. Тільки ж вони не в мене, я вже їх пороспозичала... на проценти..

— На проценти?! .. гм!.. Кому ж?

— Ганні.. Отій, що була колись у тебе за няньку... Та ти її пам'ятаєш: вона в нас п'ять год жила... Ти ж іще дуже любив її.

— Пам'ятаю її добре. І за великі проценти?

— Два карбованці на місяць.

Андрій аж вжахнувся.

— Як же ви не боїтесь цього робити?! — обурившись спитав він і разом почував, що якісь ду-же відомі йому кліщі цупко здавили його серце — „Моя мати — лихварка!“ — гірко подумав він: — „та ще лупить шкуру с тієї самої няньки, що ко-лись мене випестила!“ А Лаговська навіть не зро-зуміла, чого саме син жахається.

— Чого ж би я мала боятися? — недомисляючись одмовила вона: — Ті гроші не пропадуть! адже Ганна дала заставу. — Так утишала вона Андрія.

— Заставу?? — І Андрій широко розкрив очі.

— А вже ж, заставу... дукачі свої. Та от я зараз принесу.

Вона швидко побігла до шахви і витягла рязок наміста: цісарських золотих червінців.

— Як на Різдво та на Великдень, то я їх оддаю Ганні на скілкись днів. Бо, каже, соромно буде перед людьми, як не буде на шиї червінців: треба, щоб люде не знали, що червінці в заставі... Пісьля сьвяток вона їх міні знов верта.

— Мамо, мамо! — докірливо і гірко сказав Андрій: — як вам не сором був піти на таке діло! Двацять чотирі проценти на рік! Що за кровопийство !!

Стара Лаговська знов не зрозуміла сина. Звісно, їй було прикро, що він чогось на неї сердиться, тілки ж вона ніяк у сьвітї не могла докладно второпати, чого саме він сердиться.

— Та я ж її не силувала позичати в мене гроші Вона сама прийшла, і дуже прохала, і руку цілувала... Бо жидові вона не два, а чотирі карбованці на місяць була б платила.

— І давно вона вам винна?

— Три годи... Передше вона позичила тілки пядесять карбованців, а потім, як я ще призбірала грошей, то позичила й другі пядесять карбованців. Проценти вона платить точно, двічі на рік.. Пам'ятаеш, я колись була послала тобі дванацять карбованців? так то вона їх принесла.

— Погано, мамо! погано! — скілкись разів

проказав Андрій, що вже його душила астма. Білше нічого не говорячи, він подався до своєї сьвітлички. А мати, вже як зосталась сама, то тілки плечима здвигала та нічого не розуміла

— Я зовсім слабій, — сказав собі Андрій, як побачив, що на самоті йому зараз потекли сльози. — Що за противні сльози! чи се нормальна річ — так часто плакати?!... А втім: щó мінї до того! Плачеться — дак і плакатиму!

І він дав волю сльозам: він не то не спиняв їх, ба навіть сам силувався виклика́ти їх, навмисне ридючи. Він зовсім виразно почував, що вкупі з слізми виливається й горе.

— Бідна нянька! — ридав він: — чи сподівалась ти, що ми колись тебе грабуватимем? наче жидюги!.. А ви, Андрію Івановичу, — чи сподівались ви коли, що з вас буде глита́й? Дванацять карбованців, що мама мінї прислала, то лихва. Ех ви, приятель люду, що живете сами з його поту й кривавиці!.. Ех ви, глитаєнко!

Андрі́вві стало сьмішно. Він зареготавсь. Часом замість реготу чулись ридання, та зраз вони знов обмінювалися на регот. Парубок був спробував ущухнути, та не зміг: рот і горло сами собою реготалися.

— Очевидячки, це гістерика, — зміркував він, і ледві встиг він цеє подумати та перестав силуватись спинити свій регот, то миттю сам собою перестав реготатися.

Він підійшов до дзеркала. Очі були червоні, мов у крілика. Лице спухло і виглядало без усякої краси. Хлопець довго вдивлявся в себе.

— Що я зараз дуже невродливий дак це так, тілки ж божевілля я в своїх очах не добачаю ніякого.

Це подумавши, він зовсім заспокоївся. Потім він нашукав свій портмоне і подивився, що в ньому. Усіх грошей лежало там 31 карбованець і 20 копійок.

— 5 карбованців і 20 копійок я лишу для себе на дорогу до Києва, — сказав собі він, — а 26 карбованців однесу погорілим.. Так отак-то! Хтів був я спочити в Києві один місяць без роботи, без учеників, та бачу — не доведеться. (Він думав спокійно, геть без патосу). — Ну, та це й не біда... бай-дуже!.. А оці гроші оддам тим погорільцям.

Загорнувши 26 карбованців у шматок паперу, а портмоне поклавши в кишеню, Андрій сів, спмився: він захтів з'яналізувати себе.

— Як назвати мій вчинок?... Здається, я маю моральне право назвати його „гарним“ і добрим. Мабуть, у мене добреє серце.. А може це й не добрість тільки просто парокізм гістерічності?... Добрість чи гістерічність?... Га?...

Він беззвучно засміявся. В голові трохи крутилося, бо він мало спав цієї ночі. Рука боліла.

XI.

Виждавши, щоб звечоріло, Лаговський пішов на вчорашній хутір. Житці зустріли його дуже сумно, але прихильно. Вони одразу впізнали що це — той самий панич, який вчора виав і навіть трохи пошікся, ратуючи їх добро. Думка була в Лаговського — оддати гроші тай заразїєнько швидче одійти, щоб не чути вдячних слів. Але, оддавши гроші, він побачив, що не втече так хутко: його не пустили. Він довгенько просидів коло хуторян, сердечно розмовляючи з їми та слухаючи їхні оповідання. Між

инчим він забалакав про те, як ото пожарня одмовилась учора їхати на пожар та який поганець з поліцейського надзирателя Скоро він згадав про поліцію, всі одразу стрепенулись, почали зітхати, а стара мати, ще вчора оддавалася німому одчасві, тепер голосно заридала:

— Бодай тій поліції добра не було!! — прокляла вона: — Ой, до-о-о-чко ж моя!... Ой голу-у-убонько ж моя сизокрила!... О-о-о-ой!!

Тут Андрій почув од неї історію, а саме:

Один поліцейський дуже підсипався до їхньої старшої дочки А дочка тая недавнечко овдовіла і була ще молодиця хоч куди На підходи поліцейського вона дивилася дуже згорда, ба навіть висмівала його декільки разів при всій кумпанії І ото, вже два місяці тому буде, причепився він до молодиці. нїби вона вкрала чужу сану, тай потяг до холодної.

— Кажуть ті, котрі знають цю справу: він був дуже п'яний того дня, — хлипаючи оповідала бабка: — як запер він її до холодної, то й сам зачинився з нею тай зробив з нею нещасною все що хтів... А далі, щоб товариші не виказали, то покликав ще й їх Їх було аж п'ятеро... Вони всі по черзі, один по однім, спали з нею... Потім зачинили її в холодної і покинули на ніч саму. А ми шукаєм, а ми шукаєм, де дочка. Вранці напители де вона, прибїгли до обахти, ждемо, щоб її випустили... А дочка моя, с такого безчестя..

— Ну, що? — завмер Андрій. Йому волосся дубом стало.

— Повісилась!!!! — не своїм голосом, з усїї моці крикнула стара, сплеснула руками тай заплакала в увесь голос. А внука її, ота що вчора була

качалася по землі, як стій заревла таким скрипучим годосом, неначе хтось сокирою або рубанком застругав по залізі. Рот їй страшенно перекривився, набігла піна. Скоро Андрій позирнув на неї, йому тожсамо перекривився рот, на губи набігла піна, перед очима пронеслася чорна хмара. Він скрикнув іще страшніш од дівки, потім несвідомо кинувся до старої бабки, конвульсивно обійняв обома руками її плече і, в такім о становищі, почав уже тихесенько ридати.

— Що з вами, паниченьку?! що з вами?! — потішали його: — не плачте, дорогий паночку!

— Вже я бородань, а реву, — подумки засоромився студент і хтів перестати... — Ой, бідна ж молодиця! — голосно згадав він знов тай заплакав. Потім спинився, почав розпитувати хуторян, що і як.

— Коли я божевільний то принаймні маю потіху, що я не сам-но на світі божевільний: нас багато таких, — несподівано погадав Андрій, саме розмовляючи далі с хуторянами про їхні страждання: — Отже й прості люде, неінтелігентні, люде близькі до природи, а диви — такі самі нервові, як і я.

Спустилася ніч. Місяць іще не був сходяв, як студент попрощався з бідаками й вибрався додому. На одході він почув од діда:

— Ми, може, ще й одробимо вам ваші гроші або, як підможемось грішми, то колись оддамо вам вашу позичку. А тепер, поки що, нехай вам Бог заплатить, що не дали нам піти в неволю до якогось жида, що тими своїми катаржними процентами був би злушив шкуру.

Учувши слово: „проценти“, Лаговський болізно

скривився, бо згадав ранішню сцену з матіррю. І цілу дорогу він усе гірко міркував про це саме. Перед самим містом, коло лїсної, він надибав цілу юрму нічлїжан-прочан, що розложилися коло Громополя на спочивок. Мов блискавка, Андрія несподївано осіяла дивна гадка.

— Куди йдете? — спитав він.

— У Київ.

— Все пішки?

— Атож.

— Взялиб мене з собою?

Деякі з нічлїжан заходились радитися. Студент заспокоїв їх тим, що сказав, буцім він колись лежав у недузї тай обрікся піти пішки на прощу до Лаври, якщо одужає. Прочане повірили тай згодилися прийняти його до товариства.

Тодї Андрій заразїсїнько попрямував до теї хати, де знав, що там сидить його колишня нянька. Через злюче собаче гавкання підвівся якийсь хлопчак, — мабуть Ганнин унук, — і вийшов на шлях. Андрій всунув йому в руку свої остатні п'ять карбованця.

— Оддай Ганні, — лаконїчно сказав він, обернувшись і прудко пішов геть, додому. Йдучи він міркував:

— В мене ще є семигривеник. . Либонь же він мінї вистарчить, щоб пішки дійти до Києва. А тими п'ятьма карбованцями Ганна могтима заплатити мамі лихву... Тїлки ж цікавий би я був знати от що: як тра характеризувати мій вчинок? чи се добрість, чи гістерїчність?

Вдома все було тихо й темно. Парубок улїз у свою хату крізь вікно, засьвітив лампу, сїв до столу і написав:

„Прощайте, мамо, ми ніколи вже не побачимося. Живіть собі щасливо. Чемодана мого : скрипку одішлуть у Київ на адрес мого товариша. (Далі йшов адрес) Ваш Андрій“.

Написавши Андрій листа, задумався і сидів-сидів... — Невже ж таки у мене нема нічого спільного з ненькою?! — перевірів він себе: — Ні, таки нема. Я й не люблю її. Міні на неї жалько тілки. а любови немає... Немає!.. Прощайте, значця, мамо, на віки! —

Потім Андрій узяв своє пальто і пішов ночувати до прочан. бо вдосвіта треба було вже йти.

Ой, плакатиме ж узавтра мати, як прочитають їй синів лист! Ще ж плакатиме й Текля.

— А що ж далі буде з Андрієм? — питає читач.

— Їй Богу, не знаю, дорогий читачу мій! Бо, бачте, я не брехню списав вам, а щирю правду. Андрій — людина гістерична: кожнісїнької хвилини зугарен він утнути таку штуку, що ніхто й не вгадає чогось такого. Тенер у нас 1894-й рік а щоб буде, приміром, 1895-го року, знає сам Бог. Я ж думаю, що Андрій колись або повіситься, або увірує в Бога тай піде в черці

Село Болшево Московськ. повіту, хутір Сугорки.

27. VII. 1894.

Друкарські помилки

(котрі важніші).

	Надруковано:	Має бути:
Ст.	1, ряд. 5: усєї	усєї
"	28, " 16: Щурх !	Щурх !
"	67, " 4: экзаменів	екзаменів
"	69, " 11: сьміг	сьміх
"	70, " 22: втомняні	втомляні
"	77, " 16: залишимо	залишімо
"	78, " 16: Єге	Еге
"	85, " 3: покинула	погинула
"	90, " 13: мучиться	мучиться перед экза- меном
"	94, знизу р. 6: до виводі	по видові
"	95, знизу р. 10: дорікливо	докірливо
"	96, ряд. 7: схотіли	ви схотіли
"	107, " 2: погорливо	погордливо
"	110, остатн. ряд: зйіш	зйіж
"	129, ряд. 13: рухати	рупати
"	132, " 8: пуступ	пустун
"	142, " 14: жінки	жінви
"	197, " 11: зачипився	зачинився
"	198, " 13 має бути так:	Вий, проквіляй, ста- рий вовчище! клацай зубами!

	Надруковано:	Має бути
Ст.	211, " 16: мужицка	мужичка
"	221, " 4: неякого	неяково
"	225, знизу р. 3: хворшала	хвершала
"	252, знизу р. 4: дотї	тоді
"	263, ряд. 18: парі	парі волів
"	268, " 14: цїхо	цїх-о
"	268, " 34: надушилися	подушилися
"	278, " 6: Баба	Баби
"	279, " 1: зниз	вниз
"	279, " 8: широкою	широкою
"	281, " 6: виплинути	виплигнути
"	283, " 20: тай	той
"	285, р знизу 4: бо	ба
"	290, ряд. 3: grand dame	grande dame
"	296, " 2: добрий дру- гим разом	добрий, а другим ра- зом
"	303, " 10: Лаговська	Лоначевська — я
"	309, " 20: були	була
"	309, " 23: зацепіло	зацеміло
"	310, р. знизу 5: нервого	нервово
"	311, ряд. 11: vulto	volto
"	313, " 14: знадворку	знадвору
"	315, " 6: сокирю	сокирою
"	315, " 7: стояв Андрій	стояв. Андрій
"	318, " 5: наймовірно	неймовірно

МАНІФЕСТ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ.

Мара ходить по Європі — мара комунізму. Всі сили старої Європи — і папа і царь, і Метерніх і Гізо, і французькі радикали і німецькі поліціанти — всі з'єдналися до сьвятої боротьби з цією марою.

Де є така опозиційна партія, котрої-б не прозивали комуністичною пануючі противники її? Де є така опозиційна партія, що сама не докоряла-б комунізмом як поступовійшим опозиціоністам, так і своїм реакційним противникам?

З цього факту випливають дві річі.

Всі сили Європи уже визнають комунізм за силу.

Давно вже час комуністам отверто висловити перед всім сьвітом свій спосіб думання, свої цілі і свої змагання, і протиставити побрехенькам про комуністичну мару — Маніфест самої партії.

Маючи це на меті, комуністи різних націй зібрали ся у Лондоні і скомпонували оцей Маніфест, що оголошується на англійській, французькій, німецькій, італійській, голляндській і данській мовах.

I.

БУРЖУА Й ПРОЛЕТАРІ.

Історія всіх дотеперішніх суспільств*) — се історія клясової боротьби.

• Вільний і невільник, патрицій і плебей, пан і кріпак, цеховий майстер і челядник, або кажучи просто: пригноблювач і пригноблений, ворогуючи завжди поміж собою, провадили безупинну то скриту, то отверту боротьбу, — боротьбу, що раз-у-раз кінчала ся або революційною перебудовою цілого суспільства, або спільною погибеллю тих кляс, що бороли ся.

В попередніх історичних епохах ми знаходимо мало не скрізь цілковитий поділ суспільства на різні стани, знаходимо різноманітні відміни соціальних становищ. В старому Римі ми маємо патриційв, плебеїв, невільників; в часи середніх віків — зустріча-

*) Тоб-то, точно кажучи, — писана історія. В 1847 р. передісторія суспільства, суспільна організація, що істнувала перед всякою писаною історією, була так як невідома. З того часу, Гаксгаузен відкрив в Росії спільну власність на ґрунт, а Маурер вказав на це як на спільну підвалину, що на ній історично розвивали ся всі німецькі племена; по малу-малу ви-найдено, що сільські громади (Dorfgemeinden) з спільним володіннем ґрунтів були первісною формою суспільства на всім просторі від Індії аж до Ірландії. На решті, завдяки тому, що Морган відкрив справжній характер роду (gens) і його становище в племені, — виявила ся внутрішня організація цього первісного комуністичного суспільства в своїй типичній формі. В купі з розвязанням цього первісного громадянства (Gemeinwesen) починаєть ся розколенне суспільства на різні і, нарешті протилежні одна д'одної, кляси.

емо фєвдалів, васалів, цєхових майстрів, чєлядників і кріпаків; крім того, мало не кожна з цих клєс має ще власні відміни.

Сучасне буржуазне суспільство, що повстало на руїнах фєвдального, не знищило клєсових антагонізмів. Воно тільки поставило нові клєси на місце старих, утворило нові умови утиску, нові форми боротьби.

Проте наша епоха, епоха буржуазії, визначаєть ся тим, що вона зробила клєсові антагонізми простійшими. Ціле суспільство чим раз, то все більше та більше розколюєть ся на два великих ворожих табори, на дві великі, цілком протилєжні одна д'одної, клєси — буржуазію та пролетаріат.

З середньовічних кріпаків вийшла міщанська людність (Pfahlbürger) перших міст; з цього міщанства розвинули ся перші елементи буржуазії.

Відкриття Америки і віднайдення морської дороги навколо Африки дали підростаючій буржуазії нові простори. Ринки східної Індії та Китаю, колонізація Америки, міньба з колоніями, побільшення числа засобів міньби і товарів взагалі — спричинили ся до нечуваного досі розвитку торгівлі, мореплавства та промислу, і тим прискорили розвиток революційного елемента в упадаючій фєвдальній суспільстві.

Дотеперішній фєвдальний або цєховий засіб продукції вже не задовольняв потреб, що росли разом з новими ринками. Його місце заступила мануфактура. Промисловий середній стан випхнув цєхового майстра; поділ праці поміж ріжними корпораціями зник од поділу праці в самій майстерні.

Але ринки збільшувались безперестанно, поспит що-раз то зростав. Вже й мануфактура вистарчити не могла. Тоді пара і машини революціонізували промислову продукцію. На місце мануфактури виступає сучасний великий промисел, а на місце промислового середнього стану — промислові мільонери, проводирі цілих промислових армій, сучасні буржуа.

Велика промисловість утворила світовий ринок, підготований відкриттям Америки. Світовий ринок дав спроможність буйно розвинути ся торгівлі, мореплавству і сухопутним зносінам. Це, з свого боку, вплинуло на розширення промисловости, і помірно з тим, як розширювались промисел, торгівля, мореплавство, залізниці, — помірно з тим розвивала ся і буржуазія, збільшуючи свої капітали і випираючи назад всі класи, які zostали ся од середніх віків.

Отож ми бачимо, що сучасна буржуазія сама є продуктом довгого розвитку, цілої низки перетворень в засобах продукції і зносин.

Кожен з цих кроків розвитку буржуазії супроводив ся відповідним політичним поступом. Пригноблений стан за часів панування феодалів; узброєна і самопорядкуюча асоціація в комуні*); тут — незалежна мійська республіка, там — третій оподаткований стан монархії; далі, в часи мануфактури, в станових або абсолютних монархіях — сила паралізуюча дворянство; головна підвалина великих монархій взагалі — вона, буржуазія, завоювала нарешті виключну політичну владу в сучасних конституційних державах, з того часу, як з'явила ся сучасна велика промисловість і світовий ринок.

Сучасний уряд це є лиш комітет, що порядкує спільними справами всієї буржуазії.

Буржуазія грала в історії незвичайно революційну роль.

Скрізь, де тільки вона запанувала, вона знищила всі феодалні, патріархальні, ідилічні відносини. Вона пірвала без жалю різноманітні феодалні звязки, що сполучували людину з її природними панамі (Vorgezetzten), і не лишила між людьми ніякого иншого звязку, крім голого інтересу, крім холодних рахунків „на готові гроші“. Святі поривання побожної мрійности, лицарського ентузіазму,

*) Так італійські і французькі міщане називали свою мійську громаду (Gemeinwesen), відкупивши або забравши силоміць у своїх феодалних панів перші права самопорядкування.

міщанської сентиментальності, — вона втопила в холодній воді еґоїстичних рахунків. Вона перетворила особисту поваженість людини в мінову вартість і на місце незлічимого числа добутої (wohlerworbener) і патентованої свободи вона поставила одну безсовістну свободу — свободу торгівлі. Одним словом, на місце визиску повитого реліґійними і політичними оманами вона поставила визиск отвертий, безсоромний, безпосередній, жорстокий.

Буржуазія позбавила мани усі ті професії, на які до того часу дивилися з повагою й пошаною. Лікаря, правника, попа, поета, ученого вона зробила своїми платніми наймитами.

Буржуазія зірвала з родинних відносин їх ніжне, сентиментальне повивало і повернула їх в чисто грошеві відносини.

Буржуазія показала, як грубе виявлення сили в середні віки, що так чарує реакціонерів, годилося з самим найгіршим ледацтвом. Вона перша показала, що може зробити діяльність людини. Вона утворила зовсім інші дива од еґипетських пірамід, римських водотягів і готських соборів; вона виконала не такі походи, як переселення народів і хрестові походи.

Буржуазія не може існувати, не революціонізуючи безперестанно знаряддів продукції, а значить і продукційних відносин, себ-то і всіх суспільних відносин. Незмінне-ж заховування старих засобів продукції, навпаки, було умовою існування всіх попередніх промислових класів. Безперестанні перевороти в продукції, постійне хитання всіх суспільних обставин, вічна незабезпеченність, невпинний рух, — все це визначає буржуазну епоху поміж всіма іншими. Усі міцні, закам'янілі відносини з відповідними до них, віками освяченими, поглядами і уявами, руйнуються; всі новоутворені старіють перше, ніж встигнуть закам'яніти. Усе, що станове і нерухоме — зникає, все, що сьвяте — ганьбится; люди нарешті мусять поглянути тверезими очима на своє життєве становище і на свої взаємні відносини.

Потреба збутку, який безупинно розростає ся-б, примушує буржуазію ганяти по всьому світі. Її усюди треба пролізти, скрізь улаштуватись, скрізь завязати зносини.

Визискуючи світовий ринок, буржуазія зробила космополітичними продукцію і споживання всіх країн. На превеликий жаль реакціонерів, вона відняла у промисла його національний ґрунт. Стародавні національні промисли знищені, або нищать ся на наших очах. Вони випихають ся новим промислом, заведення якого є питаннем життя для кожної з цивілізованих націй, — промислом, який обробляє не тільки місцеві сирі матеріали, але також і сирі матеріали найдальших країн. Витвори цього нового промислу споживають ся не тільки в самій країні, але й по всіх частинах світу. Замість старих потреб, що задовольняли ся місцевими продуктами, з'являють ся нові, для задоволення яких потрібні продукти найдальших країн і кліматів. Замість старої місцевої і національної самозабезпеченості і відокремленості виступає загальна міньба, загальна залежність націй одної від другої. Те саме можна сказати і про духовну продукцію. Духовні здобутки окремих націй, роблять ся спільним добром. Національна однобічність і обмеженність робить ся все більш та більш неможливою і з численних національних і місцевих літератур утворюють ся одна світова література.

Швидким поліпшуванням всіх знаряддів продукції, безперестанним полехшуванням засобів зносин, буржуазія жене всі, навіть варварські, народи, на шлях цивілізації. Дешеві ціни її товарів — це важка артилерія, за поміччю якої буржуазія руйнує дощенту китайські мури і примушує до капітуляції запеклу ненависть варварів до всього чужого. Вона примушує всі нації завести у себе буржуазний засіб продукції, коли вони не хочуть загинути; вона змушує їх завести у себе так звану цивілізацію, тоб-то стати буржуа. Одним словом вона переробляє весь світ на свій кшталт.

Буржуазія віддала село під панування міста. она збудувала величезні міста, вона значно побільшила число мійського населення супроти сільського і таким чином визволила значну частину населення від вузького, обмеженого життя на селі. Так само, як село стало залежним од міста, так само варварські і на пів варварські країни стали залежними од цивілізованих, хліборобські народи — од буржуазних народів, Схід — од Заходу.

Буржуазія постійно усуває роздробицю знаряддів продукції, маєтку і населення. Вона злучила населення в великі маси (agglomeriert), знаряддя продукції централізувала, а власність сконцентрувала в руках невеликого числа власників.

Конечним наслідком цього була політична централізація. Незалежні, ледви злучені між собою провінції (fast nur verbündete), з ріжними інтересами, законами, урядами, ріжними митовими системами були з'єднані в одну націю, з одним урядом, однаковими законами, одними класовими інтересами, з одною митовою системою.

Буржуазія за часи свого менш ніж вікового панування утворила могутнійші і грандіознійші продукційні сили, ніж всі попередні покоління вкупі. Опанування силами природи, машинерія, пристосовання хемії до промислу і хліборобства, пароплавання, залізниця, електричні телеграфи, експлоатація цілих частин світа, регуляція рік, цілі населення, що наче вирости з землі, — яке попереднє століття могло собі уявити, що в громадській праці заховані такі продукційні сили?!

Одже ми бачили, що знаряддя продукції і засоби зносин, на ґрунті яких розвивається буржуазія, утворилися ще в фєвдальнім суспільстві. На певному ступні розвитку цих засобів продукції і зносин умови, в яких фєвдальне суспільство витворювало товари і їх міняло, фєвдальна організація хліборобства і мануфактури, або, одним словом, фєвдальні відносини власности вже перестали відповідати розвиненим продукційним силам. Вони спиняли

продукцію, замість того, щоб спричиняти ся до її розвивання. Вони стали для неї кайданами. Вони мусіли порвати ся, і дійсно порвались.

На їхньому місці повстала вільна конкуренція з відповідною до неї громадською і політичною конституцією, в якій економічно і політично панує кляса буржуазії.

На наших очах відбуваєть ся подібний до цього рух. Буржуазні відносини власности, відносини продукції і зносин, сучасне буржуазне суспільство, що викликало такі грандіозні засоби продукції і зносин, — це суспільство опинилось в становищі чарівника, який не може опанувати викликаних ним самим підземних сил. Впродовж кількох останніх десятиліттє історія промислу і торгівлі се е історія повстання сучасних продукційних сил проти сучасних продукційних відносин, проти тих відносин власности, які складають умови життя і панування буржуазії. Досить згадати про торговельні кризи, які своїм періодичним поворотом чим раз то все більше погрожують існуванню всього буржуазного суспільства. Кризи періодично нищать значну частину не тільки витворених уже продуктів, але й готових продукційних сил. В часи криз вибухає громадська пошесть, що усім попереднім епохам здавалось би безглузд'єм — пошесть надпродукції (зайвої продукції).

Суспільство враз повертаєть ся на де-який час у варварство; можна подумати, що нужда, або загальна згубна війна відібрали у суспільства всі засоби існування; видаєть ся, наче промисел і торгівля знищені. І через що-ж се? Через те, що суспільство занадто має засобів до існування, надто розвинений в йому промисел, торгівля. Продукційні сили, якими воно може користувати ся, уже не сприяють розвиткові буржуазних відносин власности; навпаки, вони вже стали надто дужими для цих відносин, ці відносини стоять їм на перешкоді; а коли вони цю перешкоду перемагають, у всьому буржуазнім суспільстві вчиняєть ся нелад, самому існуванню буржуазної власности погрожує небезпека. Бур-

жуазні відносини стали надто тісними, щоб вмістити в собі всі витворені ними багатства. — Яким же чином запобігає буржуазія кризам? З одного боку, приневоленим знищенням цілої маси продукційних сил; з другого боку, здобуванням нових ринків і ґрунтовнішою експльоатацією старих. Чим, отже? А тим, що виготовує нові, ширші і дужчі кризи, і тим, що зменьшує засоби запобігання їм.

Та сама зброя, якою буржуазія повоювала фєвдалїзм, повертаєть ся тепер проти неї самої.

Проте буржуазія не тільки виковала зброю, яка її доведе до погибелї; вона також породила людей, які візьмуть ту зброю у руки — вона породила сучасних робітників, *пролетарів*.

Помірно з тим як рсзвиваєть ся буржуазія, тоб-то капитал, помірно з тим розвиваєть ся і прозлетарїят, кляса сучасних робітників, що живуть доти, доки мають роботу, і що находять собі роботу лиш доти, доки їхня робота побільшує капитал. Робітники, що мусять себе продавати од штуки, це такий же товар, як і всяка иньша річ у торгівлі, і через це вони підлягають всім змінам конкуренції, всім хвилюванням ринку. Через заведення машин і поділ праці, праця пролетарів втратила весь свій самостійний характер, а через те і всю принаду для робітників. Робітник став простим додатком до машини; від нього потребують лиш самих простих, дуже одноманітних рухів, яких зовсім не важко навчити ся. Через це і коштує робітник лиш трохи не стільки, скільки потрібно на його удержанне та на расплоджуванне його раси. А ціна кожного товару, а значить і праці, рівна коштам його продукції. Значить, чим обридливїшою стає праця, тим меньшою стає платня. Та це ще не все: помірно з тим, як зростає уживанне машин і поділ праці, — помірно з тим, зростає і кількість праці, чи то через збільшенне числа годин праці, або через збільшенне самої праці, яка витрачаєть ся впродовж певного часу, чи завдяки прискороному рухові машин і т. и.

Сучасний промисел зробив з невеличкої майстерні патріархального майстра величезну фабрику промислового капіталіста. Гурти робітників, зібраних у фабриці, організовано по військовому. Як прості салдати промислової армії вони підлягають доглядові цілої ієрархії унтерофіцерів і офіцерів. Вони — раби не тільки цілої буржуазної кляси і буржуазної держави, — вони що дня і що години поневолені машиною, доглядачем, а насамперед окремим підприємцем буржуа. І чим більше цей деспотизм проголошує зиск своєю єдиною метою, тим більше стає він дрібним, ненавистним, гнітучим.

Чим менше ручна праця вимагає зручності і сили, себ-то: чим більше розвивається сучасний промисел, — тим більше випихається праця чоловіків працею жінок. Ріжниці полу й літ не мають більше ніякої суспільної ваги що до кляси робітників. Є ще тільки знаряддя праці, які коштують ріжно, відповідно до літ і полу.

Як визиск робітника фабрикантом кінчається на тому, що робітник одержує свій заробіток готовими грошми, то він робить ся здобичею інших частин буржуазії, — хазяїна будинку, крамаря, лихваря і інших.

Дотеперішні дрібні середні шари суспільства, дрібні промисловці, купці і раятьє, ремісники і селяне, всі ці групи обертають ся в пролетаріят, почасти через те, що їх невеличкий капітал не вистарчає для провадження великого промислу і занепадає через конкуренцію більших капіталістів, почасти ж через те, що їх зручність при нових засобах продукції губить свою вартість. Оттак рекрутується пролетаріят з усіх груп населення.

Пролетаріят переходить через різні фази розвитку. Його боротьба з буржуазією починається зо дня його народження.

З початку боряться ся робітники поодиночі, далі робітники однієї фабрики, нарешті робітники одного фаху в одній місцевості проти окремого буржуа, що їх безпосередно визискує. Вони напа-

дають не тільки на буржуазні продукційні відносини, але на самі знаряддя продукції; вони нищать чужі товари, які роблять їм конкуренцію, руйнують машини, палять фабрики; вони силкують ся повернути загублене становище середньовічних робітників.

На цім ступні розвитку робітники становлять розвяну по всій країні і роз'єднану конкуренцією масу. Те що вони держать ся купи, виступають разом, це ще не є наслідком їх власного єднання, а є лиш наслідком єднання буржуазії, що для досягнення своїх політичних цілів мусить і ще має спроможність рухати весь пролетаріят. Одже пролетарі на цім ступні розвитку борять ся не з своїми ворогами, а з ворогами своїх ворогів, з останками абсолютної монархії, з земельними власниками, з непромисловими буржуа, з дрібними міщанами. Таким побитом, весь історичний рух концентруєть ся в руках буржуазії; кожна перемога, оттак досягнена, це перемога буржуазії.

Але розвиток промислу не тільки побільшує число пролетаріату, — він збиває его у що-раз більші маси; сила пролетаріату росте і він починає що раз то більше розуміти цю силу. Інтереси і життєве становище пролетарів що раз більше вирівнюють ся, бо машини постійно заглажують всі неоднаковости праці і мало не скрізь пригнітають заробітну платню до однаково низької міри. Зростаюча конкуренція буржуа про між собою і торговельні кризи, що впливають з цієї конкуренції, роблять заробіток пролетаря що-раз більше непевним; безупинне поліпшення машин, що поступає чим раз швидше, робить все життєве становище робітника що-раз більше хистким; сварки про між поодиноким робітником і поодиноким буржуа що-раз більше набірають ся характеру сутики між двома клясами. Робітники починають закладати спілки проти буржуазії; вони виступають у-купі, щоб запевнити свою заробітну платню. Вони засновують нарешті навіть сталі товариства, щоб забезпечити себе на час розрухів. Поде-

куди ця боротьба проявляє ся в повстанських бунтах.

Інкони побіждають робітники, але не на довго. Дійсним наслідком їх боротьби не є безпосередній успіх її, але та одностайність робітників, що чим раз то все ширшає. Цій одностайності сприяє викликане великою продукцією поліпшення засобів зносин, яке стикає між собою робітників різних місцевостей. Вже досить і цього стикання, щоб місцеві сварки, що скрізь мають однаковий характер, обернули ся в одну національну клясову боротьбу. Але кожна клясова боротьба — є боротьба політична. І сучасні пролетарі завдяки залізницям в де-кілька літ досягнули такого з'єднання, до якого середньовічні міщани з їх поганенькими шляхами потребувалиб цілі століття.

Оця організація пролетарів в клясу, а значить і в політичну партію, раз-по-раз розбиваєть ся конкुरенцією по між самими робітниками. Але раз у-раз вона повстає знову, — повстає дужча, міцнійша, могутнійша. Користуючись незгодою по-між буржуазією, вона допевняєть ся призначчя деяких робітничих інтересів законом. Так вийшло з законом про десяти-годинний робочий день в Англії.

Незлагоди в старому суспільстві ввагалі всяко сприяють розвиткові пролетаріату. Буржуазія провадить безупинну боротьбу: з початку проти аристократії, далі проти тієї частини самої буржуазії, інтереси якої спиняють поступ промислу і, нарешті, вона постійно бореть ся з буржуазією всіх чужоземних країн. В усіх цих випадках вона мусить звертати ся до пролетаріату, просити в його заповоги і таким робом пхає його на шлях політичного руху. Оттак вона сама дає пролетаріатові елементи свого політичного досьвіду, тоб-то зброю проти самої себе.

Як ми бачили, через поступ промислу цілі шари пануючої кляси перевертають ся в пролетаріат, або принаймні умови їх істновання занебезпечені. Вони також віддають пролетаріатові дуже багато виховуючих елементів.

Нарешті, в той час, коли класова боротьба наближається до розв'язання, процес розкладу серед пануючої класи, серед усього старого суспільства, робить ся остільки різким і гострим, що невелика частина пануючої класи відклоняється від неї і прилучається до класи революційної, класи, яка несе в своїх руках будучність. Так само, як колись пристала до буржуазії частина аристократії, так тепер прилучається до пролетаріату частина буржуазії, а саме: частина буржуазних ідеологів, що дійшла до теоретичного розуміння усього історичного руху.

З поміж усіх клас, що стоять тепер проти буржуазії, тільки один пролетаріат є справдішньою революційною класою. Усі інші класи гинуть од великого промислу, — пролетаріат утворюється ним.

Середні шари: малий промисловець, малий купець, ремісник, хлібороб (Bauer), всі вони борються з буржуазією, щоб охоронити своє існування, як середніх шарів. Одже вони не революційні, але консервативні. Вони навіть реакційні, бо вони силкуються повернути назад колесо історії. А як вони і революційні, то лиш остільки, оскільки їх чекає пролетаризація, оскільки вони боронять будучі свої інтереси, а не інтереси сучасні, оскільки вони покидають свій власний погляд (Standpunkt), щоб стати на погляд пролетаріату.

Босяцтво (Lumpenproletariat) — цей продукт пасивного зледащіння найнищих шарів старого суспільства, розворушене революцією пролетаріату, подекуди захоплюється рухом, але все його життєве становище дає спроможність легко його підкупити до реакційних каверів.

В умовах життя пролетаріату немає й сліду од життєвих умов старого суспільства. Пролетарь не має власности; його відношене до жінки і дитини не має нічого спільного з буржуазними родинними відносинами; сучасна промислова праця, сучасне ярмо капіталу, що однаково гнітить робітника і в Англії, і у Франції, однаково і в Америці, і в Німеч-

чині, — позбавило його всякого національного характеру. Закони, мораль, релігія, — все це для його лиш буржуазні забобони, за якими криють ся буржуазні інтереси.

Усі попередні класи, здобуваючи для себе владу, силкувались запевнити своє, вже здобуте, життєве становище тим, що підгортали під умови найкращого визиску, все суспільство. Пролетарі ж можуть заволодіти продукційними силами суспільства, лишень тоді, коли вони знищать свій власний, а разом з тим і весь дотеперішній взагалі спосіб присвоювання. Пролетарі не мають нічого свого щоб охороняти, вони повинні знести всі дотеперішні приватні багатства і безпеки приватної власности (alle bisherigen Privatsicherheiten u. Privatversicherungen).

Всі дотеперішні рухи були рухами меншости, або користними для меншости. Пролетарський рух є самостійним рухом величезної більшости на користь величезної більшости. Пролетаріят, цей найнищий шар теперішнього суспільства, не може піднятися, не може випростати ся не рознесши на порох усієї надбудови шарів, яка складає офіційальне суспільство.

Хоч і не змістом, дак зате формою, боротьба пролетаріяту з буржуазією є насамперед — національною. Пролетаріят кожної країни мусить, розуміється, насамперед упорати ся з своєю власною буржуазією.

Робивши нарис найбільш загальних фаз в розвитку пролетаріяту, ми простежили більш або менш скриту громадську війну аж до тієї хвилини, коли вона обертаєть ся в відриту революцію і коли пролетаріят, насильно скинувши буржуазію, починає сам панувати.

Все дотеперішнє суспільство, як ми бачили, спірало ся на антагонізм між пригноблювачами і пригнобленими класами. Але для того, щоб можна було яку-небудь класу гнобити, треба їй забезпечити принаймні ті умови істновання, які потрібні для її хоч би й невольницького життя. Крім за часи кр-

пацтва доробив ся до члена комуни, так само як міщанин під ярмом фєвдального абсолютизму доріс до становища буржуа. Навпаки-ж, сучасний робітник, замість того, щоб враз з поступом промислу підняти ся, спускаєть ся все нижче, нижче навіть умов істновання своєї власної кляси. Робітник стає злидарем і злидні розвивають ся ще швидше, ніж населенне і багатство. З цього стає видно, що буржуазія не здатна бути надалі пануючою клясою і проголошувати умови свого істнування за закон, що має кермувати суспільством. Вона нездатна панувати, бо нездатна забезпечити своєму невільникові навіть невільницького істнування, нездатна панувати, бо вона мусила довести його до такого становища, що сама мусить його годувати, замість того, щоб годувати ся з його. Суспільство вже не може під нею жити, тоб-то, її життя не годить ся з життям суспільства.

Найголовнішою умовою істнування і панування буржуазії є нагромадження багатства в руках приватних особ, утворенне і побільшенне капіталу: а умовою істнування капіталу є наємна праця. Наємна праця тримаєть ся виключно на конкуренції робітників про між себе. Поступ промислу, пасивною підоймою якого є буржуазія, становить на місце відокремленности робітників завдяки конкуренції — революційне їх з'єднанне через асоціацію. От так розвиток промислу підкопує під ногами буржуазії навіть той самий ґрунт, на якому вона витворює продукти і їх присвоює. Вона витворює насамперед своїх власних могильників. Її погибель так само неминуча, як і перемога пролетаріяту.

II.

ПРОЛЕТАРІ ТА КОМУНІСТИ

Яке становище займають комуністи що до пролетарів взагалі?

Комуністи — це не є яка-небудь окрема партія, що стоїть проти інших робітничих партій.

Вони не мають ніяких інтересів інших від інтересів всього пролетаріату.

Вони не виставляють ніяких окремих принципів, відповідно до яких вони хотіли б сформувати пролетарській рух.

Комуністи відрізняють ся від решти пролетарських партій тільки тим, що, з одного боку, в боротьбі пролетарів різних націй вони знаходять спільні, незалежні від національних обставин, інтереси всього пролетаріату і пильнують цих інтересів, — з друго ж боку, вони відрізняють ся тим, що на різних ступнях розвитку боротьби пролетаріату з буржуазією вони завжди мають на оці інтереси цілого руху.

Таким робом, що до практики комуністи — це найрішуча, раз-у-раз поступаюча далі частина робітничих партій всіх країн, що ж до теорії, то перед рештою пролетарської маси вони мають перевагу у тим, що розуміють умови, хід і загальні наслідки пролетарського руху.

Комуністи мають ту саму найближчу мету, що й інші пролетарські партії, а саме обернення пролетаріату в клясу, знищення панування буржуазії, здобутте пролетаріатом політичної влади.

Теоретичні пункти комуністів ані трішки не спірають ся на ідеї і прінципи, знайдені або відкриті тим чи иньшим світовим реформатором.

Вони виявляють з себе лиш вираз в загальних рисах дійсних відносин існуючої класової боротьби, лиш загальний вираз історичного руху, що відбувається ся на наших очах. Змаганне до знесення доте перішніх відносин власности не є характерною прикметою комунізму.

Всі відносини власности підлягали постійним історичним замінам і одмінам.

Наприклад французка революція знесла фєвдальну власність на користь власности буржуазної.

Що вже визначає комунізм, дак се не знесеннє власности взагалі, але знесеннє власности буржуазної.

А сучасна буржуазна приватна власність це є останній і найповнійший вираз витворювання продуктів, яке спираєть ся на класові антагонізми, на визискуваннє одних другими.

В цім розумінню комуністи можуть висловити свою теорію оттаким виразом: скасуваннє приватної власности.

Нам, комуністам, закидали, що начеб то ми хочемо знести здобуту особистою працею, власними руками зароблену власність, — власність, що є ґрунтом для всякої особистої свободи, діяльности та самостійности.

Напрацьована, здобута своїми руками, заслужена власність! Чи ви говорите про дрібно-міщанську, дрібно-селянську власність, що існувала перед буржуазною власністю? Ми не потребуємо її касувати, розвиток промислу сам знищив і нищить її щоденно.

Або може ви кажете про сучасну приватну власність буржуазії?

Таж хіба наємна праця, праця пролетарів, дає їм власність? А ні трішечки! Вона утворює капітал, тоб-то власність, що визискує наємну працю і що може розвиватися лишень тоді, коли вона утворює нову

наємо працю за для нового визиску її. В своїй теперішній формі власність тримаєть ся на антагонізмові між капіталом і наємною працею. Розгляньмо обидва боки цього антагонізму.

Бути капіталістом, це значить займати в продукції не тільки особисте, але також і суспільне становище. Капітал є спільним громадським продуктом і може бути з'ужитий для діла лиш спільними заходами багатьох, ба натіть, всіх членів суспільства.

Значить капітал не є особистою силою, він є силою суспільною.

Отож, коли капітал повернеть ся у спільну власність всіх членів суспільства, то це не буде перетворенне особистої власности в громадську. Змінить ся лиш суспільний характер власности. Вона втратить свій клясовий характер.

Звернім ся тепер до наємної праці:

Пересічна ціна наємної праці — се мінімум заробітної платні, себ-то, сума засобів до життя, потрібних для того, щоб робітник міг вижити, як робітник. Значить, того, що придбає собі наємний робітник своєю працею, ледви вистарчає на удержанне і продовженне його життя. Ми зовсім не бажаємо касувати цього особистого присвоювання продуктів праці, яке потрібне для безпосереднього удержання і продовження життя, — присвоювання, що не лишає ані трохи чистої користи. Ми тільки бажаємо знести жебрацький характер цього присвоювання, при якому робітник живе тільки для того, щоб збільшувати капітал, і живе тільки доти, доки це годить ся з інтересами пануючої кляси.

В буржуазному суспільстві жива праця — це лиш засіб побільшувати скупчену праця. В комуністичному суспільстві скупчена праця є лиш засобом для того, щоб розширити, збогатити життєвий процес робітника і сприяти йому.

Виходить, що в буржуазному суспільстві минуле панує над сучасним, а в комуністичному сучасне над минулим. В буржуазному суспільстві капітал є самостійним і особистим, тоді коли працюю-

чий індивідуум — не самостійний і не має індивідуальности.

І знесення цих відносин буржуазія називає знесенням особистої свободи! Та вона має рацію: бо тут справді йде річ про знесення особистої свободи і самостійности буржуазії.

Серед сучасних буржуазних продукційних відносин за свободу вважають вільну торгівлю, вільну куплю і продаж.

Але разом з тим, як згине баришування, згине також і вільне баришування. Балаканина про вільне баришування, як і всі иньші великі слова нашої буржуазії про волю, взагалі мають вагу тільки що до звязаного баришування, що до поневоленого міщанина середніх віків; та вони не мають ніякої ваги проти комуністичного знесення баришування, проти знесення буржуазних продукційних відносин і самої буржуазії.

Вас гніває те, що ми хочемо знести приватну власність. Але ж у вашому сучасному суспільстві приватна власність уже знесена для 9/10 його членів, вона саме через те й існує, що 9/10 членів суспільства не мають її. Виходить, що ви нам докоряєте за те, що ми хочемо знести ту власність, необхідною умовою існування якої є відсутність власности у величезної більшости суспільства.

Одним словом, ви нам дорікаєте, що ми хочемо знести вашу власність. Ми справді хочемо це зробити.

З тієї хвилини, як уже не можна буде повертати праці на капітал, гроши, ґрунтову ренту, або просто кажучи, на монополізовану суспільну силу; тоб-то, з тієї хвилі, як особистої власности не можна вже буде перемінати на буржуазну власність, з тієї хвилини, кажете ви, особа буде знищена.

Значить, ви признаєтесь, що на вашу думку особа — це ніхто иньший тільки буржуа, буржуазний властник. І ця особа справді мусить бути знищена.

Комунізм ні від кого не відбирає спромоги присвоювати для себе суспільні продукти; він тільки

відбірає спромогу через це присвоюванне поневолювати чужу працю.

Казали ще, що разом з знесенням приватної власности скінчить ся всяка діяльність і настане загальне владашінне.

Коли це так, то буржуазне суспільство давно вже мусіло б загинути через свою ліноту, бо ті що в нім працюють, — не заробляють нічого, а ті, що заробляють — зовсім не працюють. З усього цього розміркування випливає ця тавтологія: не буде ніякої наємної праці, коли не буде капіталу.

Всі докори, звернені проти комуністичного засобу присвоювання і продукції матеріяльних продуктів, торкають ся також і до присвоювання та продукції продуктів духовних. Так само, як скасування клясової власности на думку буржуа є скасування самої продукції, — так само знищення клясового характеру освіти є на його думку знищенням освіти взагалі.

Та просвіта, погибіль якої він обплакує, для величезної більшости є засобом обернутись в машину.

Але що вам з нами змагатися, коли ви міряєте знесенне буржуазної власности на погляд вашого розуміння свободи, просвіти, права і т. и. Ваші ідеї сами впливають з буржуазних відносин продукції і власности, так само, як ваше право — це воля вашої кляси, що з неї ви зробили закон, — воля, зміст якої залежить од матеріяльних умов існування вашої кляси.

Вам користо уявляти, що ваші власні відносини продукції і власности з історичних, з таких, що одміняють ся разом з рухом продукції, перевернули ся на вічні закони природи і розуму, але так само уявляли собі і всі інші счезлі пануючі кляси. Те саме, що ви так добре розумієте коли говорить ся про античну власність, про власність февдальну, того ви ніяк не можете зрозуміти, коли говорить ся про власність буржуазну.

Знесене родини! Навіть самих найбільших радикалів обурює цей гидкий намір комуністів.

На чім стоїть сучасна буржуазна родина? На капіталі, на приватному зискові. В цілком розвиненій формі вона існує тільки для буржуазії; але вона має доповнення до себе в приневоленій безродинності пролетарів і в прилюдній проституції.

Буржуазна родина, розуміється, упаде разом з упадком цього її доповнення, а вони обидві зникнуть в той самий час як зникне капітал.

Може ви нам дорікаєте, що ми хочемо знести визискування дітей їхніми батьками? Ми признаємось до цього злочинства.

Але ви кажете, що становлячи замість родинного суспільне виховання дітей, ми тим самим руйнуємо найдорожші для людей відносини.

А ваше виховання, хіба воно не уряджене також суспільством? Хіба воно не залежить від суспільних відносин, серед котрих ви виховуєте, хіба не залежить від безпосереднього і посереднього втручання суспільства, від шкіл і т. и.? Комуністи не знайшли цього впливу суспільства на виховання; вони тільки хотять змінити його характер, вилучити виховання з під впливу пануючої класи.

Буржуазне базікання про родину і виховання, про щирі відносини батьків до дітей робить ся тим більше бридким, чим більше через великий промисел для пролетарів руйнують ся усі родинні звязки і діти повертають ся у прості об'єкти торгівлі і знаряддя до праці.

Але ви, комуністи, хочете завести спільність жінок! Хором кричать до нас уся буржуазія.

Буржуа бачить в своїй жінці звичайне знаряддя продукції. Він чує, що знаряддя продукції мають використовувати ся спільно, і, розуміється, не може собі нічого иньшого подумати, як тільки те, що жінок спіткає та сама недоля спільности.

Йому й не втямки, що тут мова як раз про те, щоб знести становище жінок, як простих знаряддів продукції.

Про те, нема нічого сьмішнішого, як цей високоморальний жах наших буржуа з приводу наче б-то офіційного наміру комуністів завести спільність жінок. Комуністи не потрібують заводити спільности жінок, вона майже завжди існувала.

Наші буржуа, не задовольняючись тим, що вони мають для своєї потіхи жінок і дочок своїх пролетарів, — не кажучи вже про офіційну проституцію, — з особливим смаком зводять жінок один в одного.

Буржуазний шлюб в дійсності це є спільність шлюбних жінок. Чим вже найбільше можна було б дорікати комуністів, дак се хіба тим, що вони бажать завести офіційну, прямодушну спільність жінок замість лицемірної, потайної. Але само собою розумієть ся, що разом з знесенням теперішніх продукційних відносин, зникне також і спільність жінок, що з них випливає, тоб-то, зникне і офіційна і неофіційна проституція.

Крім того комуністам докоряють, що наче-то вони хотять знести батьківщину, національність.

Робітники не мають ніякої батьківщини. Не можна у них відібрати те, чого вони не мають. Тим, що пролетаріят насамперед мусить здобути собі політичне панування, з'організувати ся в національну клясу, сам улаштувати ся яко нація (sich selbst als Nation konstituieren), тим він сам ще є національним, хоч і зовсім не в розумінню буржуазії.

Національна відокремленість і антагонізми народів раз-у-раз зникають разом з тим, як розвиваєть ся буржуазія, свобода торгвлі, сьвітовий ринок, одноманітність промислової продукції і відповідні до них життєві відносини.

Панування пролетаріату ще більше спричинить-ва до їх зникання. Спільна діяльність, нехай хоч цивілізованих країн, — це одна з перших умов його визволення. Помірно з тим, як уступатиме експльоатація одного індивідуума другими, уступати-ме також експльоатація одної нації другою.

Коли зникнуть клясові антагонізми в середині

нації, зникнуть також і ворожі відносини по-між націями.

Що ж до обвинувачень, що їх зводять на комуністів з боку релігії, філософії і ідеології, — то вони не варті й того, щоб на них уважати.

Чи ж треба багато думати, щоб зрозуміти, що коли змінюють ся життєві обставини людей, їх суспільні відносини і існування, то в-купі з тим одмінюються й їхні гадки, погляди й розуміння, одним словом їхня свідомість.

Щож инше показує історія ідей, як не те, що духовна продукція змінюєть ся разом з матеріальною? Пануючі в певний час ідеї завжди були ідеями пануючої кляси.

Балакають про ідеї, які перевертали ціле суспільство; але цим висловлюють тільки той факт, що в межах старого суспільства утворились елементи нового; що разом з скасуванням старих життєвих обставин, касують ся також і старі ідеї.

Коли старий світ схилив ся до упадку, тоді християнська релігія перемогла старі релігії. Коли християнські ідеї в 18. столітті оступалися перед просвітним ідеями, то тоді як раз фєвдальне суспільство провадило завзяту боротьбу з буржуазією, що була тоді революційною. Ідеї про волю совісті й релігії означали лиш вільну конкуренцію на полі науки.

„Та’же“, зауважить нам де-хто, „релігійні, моральні, філософічні, правні ідеї і т. п., змінювали ся звичайно в протязі історичного розвитку, про те релігія, мораль, філософія, політика, право завжди перебували ці зміни.

„Є крім того вічні правди, як наприкл. свобода, справедливість і инь., що спільні всім фазам суспільного життя. Але комунізм нищить всі старі правди, він нищить релігію, нищить мораль, замість того, щоб їх перетворити на ново; значить він перечить усьому дотеперішньому історичному розвитку“.

До чого ж приводить це обвинувачення? Исто-

рія всього минулого суспільства розвивала ся на ґрунті класових антагонізмів, які в різні епохи мали різні форми.

Але яку б вони форму не мали, вияск одної частини суспільства другою був спільним фактом для усіх минулих віків. Через це нема нічого дивного, що суспільна самосвідомість усіх віків, не дивлячись на всю свою різноманітність і різнокольорність, рухаєть ся в певних спільних формах, — в формах свідомости, які цілком счезнуть тільки тоді, коли зовсім зникнуть класові антагонізми.

Комуністична революція це є найрадикальнійше розлученне з історичними відносинами власности; не диво, що, розвиваючись, вона найрадикальнійше розлучаєть ся з традиційними ідеями.

Та лишім наріканя буржуазії проти комунізму.

Ми вже бачили раніш, що першим кроком в робітничій революції є поверненне пролетаріату на пануючу класу, здобутте демократії.

Пролетаріат використовує своє політичне пануванне на те, щоб спокволу видерти від буржуазії увесь капітал, сцентралізувати в руках держави, тоб то в руках з'організованого в пануючу класу пролетаріату, всі знаряддя продукції, — і для того щоб яко-мога швидше збільшити масу продукційних сил.

Розумієть ся, спочатку це може стати ся тільки через деспотичне встряванне в маєткове право і в буржуазії відносини власности, значить, шляхом таких заходів, які з погляду економічного видають ся не вистарчаючими і непевними; проте вони в ході руху переростуть сами себе і зроблять ся необхідними за для перевернення цілого засобу продукції.

Ці заходи в різних країнах, розумієть ся, будуть різні.

Одначе, для найбільш поступових країн могли б придати ся ось-які, досить загальні в уживанню, заходи:

1) Експропріація власности на ґрунта і повернення ґрунтової ренти на державні видатки.

2) Великий поступовий податок.

3) Скасування спадкового права.

4) Конфіскація власности усіх емігрантів і бунтарів.

5) Централізація кредиту в руках держави за поміччю національного банку, державного капіталу і виїмкової монополії.

6) Централізація засобів транспорту в руках держави.

7) Побільшення числа національних фабрик, знаряддів продукції, оброблюванне і поліпшенне ґрунтів відповідно до спільного пляну.

8) Однакова для усіх обов'язковість працювати, заведенне промислових армій, особливо для хліборобства.

9) З'єднання хліборобської праці з промисловою, вплив на постійне знищення різниці між містом та селом.

10) Публичне і безплатне вихованне усіх дітей. Знесенне дитячої фабричної праці в її теперішній формі. З'єднання виховання з матеріальною продукцією і т. п.

Коли, з поступом розвитку, счезнуть клясові різниці і вся продукція сконцентруеться в руках асоціацій, тоді публична влада втратить свій політичний характер. Політична влада є властиво силою одної кляси, з'організованою для пригноблення другої. Коли пролетаріят, борючись з буржуазією, неминує єднається в клясу, коли він завдяки революції робить ся пануючою клясою і, яко пануюча кляса, силою нищить старі продукційні відносини, — то він нищить разом з продукційними відносинами і умови існування клясових антагонізмів, нищить взагалі кляси, а тим самим і своє власне пануванне, яко кляси.

На місці старого буржуазного суспільства з його клясами і клясовими антагонізмами повстає спілка, в якій вільний розвиток кожного є умовою для вільного розвитку усіх.

III.

СОЦІЯЛІСТИЧНА І КОМУНІСТИЧНА ЛІТЕРАТУРА.

1) Реакційний соціалізм.

а) Февдальний соціалізм.

Через своє історичне становище французка і англійська аристократія була покликана писати памфлети на сучасне буржуазне суспільство. В часи липневої французкої революції 1830 р. і англійського реформаційного руху її ще раз побив ненавистний висікака (Emporkömmling), Більше не могло бути й балачки про поважну політичну боротьбу. Їй лишилася тільки літературна боротьба. Але й на літературному полі вже були неможливі старі балачки з часів реставрації. Щоб зворушити до себе симпатію, аристократія мусіла удавати, що вона не дбає про свої інтереси, а як складає свій акт обвинувачення проти буржуазії, то тільки через те, що хоче боронити інтереси визискуваної робітничої класи. Оттак вона знайшла собі утіху в тім, що сьпівала прикладки на свого нового пана і осьмілювалась нашіптувати йому на ухо більш або менш злощасні віщування.

От таким то робом поветав феудальний соціалізм, що був почасти жалістною піснею, почасти пашквилем, почасти відгомоном минулого, почасти погрозою на будуче; він часом утрапляв в саме серце буржуазії гірким і дотепно-вразливим присудом,

але завжди робив сьмішне вражінне своєю цілковитою нездатністю зрозуміти ходу сучасної історії.

Держучи в руці жебрацьку торбину пролетаря, вони вимахували нею, як прапором, щоб зібрати круг себе нарід. Але скільки б разів він не зібрався, він спостерігав на їхніх плечах февдальні клейноди (Warren) і розбігався з голосним зневажливим реготом.

Частина французких легітимістів і молода Англія виставляли цю кумедію найкраще.

Коли февдали доводять, що їхній засіб визискування мав иньший вигляд від буржузного, то вони забувають тільки те, що вони визискували серед зовсім иньших, вже минулих, обставин і умов. Коли вони кажуть, що за їх панування не було сучасного пролетаріату, то вони забувають тільки те, що як раз сучасна буржуазія була конечним паростком їхнього суспільного ладу.

А проте вони так мало ховають реакційний характер своєї критики, що головне їх жалінне на буржуазію є за те, що під її режимом розвивається така кляса, яка пустить за вітром увесь старий суспільний лад.

Вони нарікають на буржуазію далеко більше за те, що вона породила революційний пролетаріат, ніж за те, що вона породила взагалі пролетаріат.

Через це, в практичній політиці вони беруть участь у всіх насильних заходах проти робітничої кляси, а в звичайнім життї, на сьміх всім своїм пишним словам, вони потрапляють зібрати золоті яблука і вигідно проміняти щирість, любов, честь — на овечу вовну, буряки та горілку.

Як піп раз-у-раз ішов поруч з февдалом, так і попівський соціалїзм йде поруч з февдальним.

Нема нічого легшого, як полити соціалістичною поливою християнський аскетизм. Хіба ж християнство не повставало також проти приватної власности, проти шлюбу, проти держави? Хіба воно не проповідувало замість цього добродійства, бідности,

безженства, убивання тіла, чернечого життя і церкви? Християнський соціалізм — це та свячена вода, що нею піп кропить злість аристократа.

б) Дрібно-буржуазний соціалізм.

Феодальна аристократія не була єдиною класою, поваленою буржуазією, — класою, умови істновання якої в буржуазному суспільстві почали хиріти й умірати. Міщанство (Pfahlbürgerthum) і селянство (Bauernstand) середніх віків були попередниками сучасної буржуазії. В країнах, де промисел і торгівля мало розвинені, ця класа ще й досі нидіє по біля буржуазії, яка що раз то вбиваєть ся в силу.

В тих краях, де розвинула ся сучасна цивілізація, складала ся нова дрібна буржуазія. Вона коливається між пролетаріатом і великою буржуазією і яко додаток до сучасного суспільства раз-у-раз виникає знову. Але конкуренція раз-по-раз схиляє членів її в ряди пролетаріату і вони бачать, що наближаєть ся той час, коли з розвитком промислу вони зовсім зникнуть як самостійна частина сучасного суспільства і коли в торгівлі, в мануфактурі, хліборобстві замість них настануть доглядачі за робітниками і слуги.

Розумієть ся, що в таких краях, як Франція, де більша частина населення складаєть ся з селян (Bauernklasse), ті письменники, які вступались за пролетаріят проти буржуазії, критикуючи буржуазний режим, прикладали до його дрібно-буржуазну і дрібноселянську мірку і боронили робітничу партію з погляду дрібно-буржуазного. Оттак склав ся дрібно-буржуазний соціалізм. Головою такої літератури в Сімонді не тільки для Франції, але й для Англії.

Цей соціалізм дуже дотепно розібрав всі суперечки в сучасних продукційних відносінах. Він виявив на світ лицемірні прикраси економістів. Він непохитно показав на руйнуючий вплив машинерії і поділу праці, на концентрацію капіталів і ґрунтів,

на надпродукцію і кризи, на неминучу загубу дрібних міщан і селян, на злидні пролетаріату, на змархцію в продукції, на страшенно нерівне розкладання багатств, на згубну промислову війну про-між націй, на руйнування старих звичаїв, старих родинних відносин, старих національностей.

З огляду на позитивний зміст цього соціалізму, виходить що він або бажає повернути старі відносини продукції і міньби, а в купі з ними старі відносини власности і старе суспільство, або хоче сучасні знаряддя продукції і міньби знов замкнути в кайдани старих відносин власности, в ті кайдани, які упали і мусіли упасти завдяки цим самим знаряддям. В обох випадках він є реакційним, а разом з тим і утопійним.

Цехова система в мануфактурі і патріархальне хазяйство на селі — це його останнє слово.

В своїм дальшій розвитку цей напрям перевернув ся в боязьке ниттє.

в) Німецькій або „справжній“ соціалізм.

Соціалістична і комуністична література Франції, що виникла під гнітом панування буржуазії і що є літературним відгомонам боротьби проти цього панування, перейшла до Німеччини як раз в той час, коли буржуазія розпочала свою боротьбу проти фєвдального абсолютизму.

Німецькі філзофи, півфілзофи і мудрії ласо ухопили ся до цієї літератури, але вони забули, що разом з цією французкою літературою не перейшли до Німеччини і французкі життєві відносини. Французка література до німецьких відносин не мала ніякої практичної ваги і набрала чисто літературного характеру. Вона мимохіть стала непотрібним розміркуванням над здійсненням людських мрій. Так напр.: вимоги першої французкої революції мали вагу для німецьких філзофів 18 століття лиш як вимоги „практичного розуму“ взагалі; а виява волі революційної французкої буржуазії означала на їхню

думку закони чистої волі, такої волі, якою вона повинна бути, справжньої людської волі.

Праця німецьких письменників була в тім, щоб погодити нові французькі ідеї з своєю старою філософською совістю, або, краще сказати, в тім, щоб перейняти французькі ідеї, стоячи на своєму філософському ґрунті.

Це перейманне відбуло ся таким самим способом, яким взагалі переймаєть ся чужу мову, себ-то через переклад.

Відомо, що ченці, переписуючи манускрипти, в яких були списані клясичні вчинки старих поганських часів, додавали од себе нісенітницї про католицьких святих. Німецькі письменники з сьвітською французкою літературою зробили навпаки. Вони вписували своє філософське безглузде по за французькими оригіналами. Напр., під заслоною французької критики грошевих відносин вони писали про „віддуранне від людської істоти“, під заслоною французької критики буржуазної держави вони писали про „знесення панування абстрактно загального і т. и.

Підеування цих філософських теревенів під французькі виклади вони охрестили за „Філософію діла“, за „Справжній соціалізм“, за „Німецьку науку соціалізму“, „філософське обґрунтування соціалізму“ і т. п.

Оттак французьку соціалістично-комуністичну літературу було цілком вивалашано. І через те, що в руках німця вона перестала одсьвічувати боротьбу одної кляси проти другої, то німець був переконаний, що він переміг „французьку однобічність“, що він заступаєть ся за потребу правди, а не за правдиві потреби; за інтереси людської істоти, а не за інтереси пролетаріату, за інтереси людини взагалі, — людини, що не належить навіть до дійсности, а до небесних туманів філософської фантазії.

Цей німецький соціалізм, що так поважно і щиро брав ся до своїх мизерних школярських вправ, і що так по ярмарковому вигукував про себе, втертяв, проте, свою педантичну невинність.

Боротьба німецької, а надто пруської буржуазії проти феодалів і абсолютного королівства, одним словом, ліберальний рух — став поважніший.

„Справжній“ соціалізм мав таким чином бажану нагоду виставити проти політичного руху соціалістичні вимоги, мав нагоду посилати традиційні прокльони лібералізму, представницькому правлінню, буржуазній конкуренції, буржуазній волі друку, буржуазному праву, буржуазній волі і рівності, він мав нагоду проповідувати народнім массам, що вони в цім буржуазнім рухові нічого не здобудуть, а навпаки усе погублять. Німецький соціалізм до речі забув, що французка критика, — невдалим відгомном якої він був, — мала на думці сучасне буржуазне суспільство з відповідними до його матеріальними умовами існування і відповідною політичною конституцією, тоб-то як раз ті обставини, про здобуття яких в Німеччині тільки була мова.

Він був для німецьких абсолютних урядів з їхньою дружиною попів, шкільних учителів, дідичів і бюрократів — за добре пугало проти грізно виступаючої буржуазії.

Він був солодким додатком до гірких ударів нагайки і рушничих куль, якими ці самі уряди „успирили“ (bearbeiten) повстання німецьких робітників.

Таким чином „справжній“ соціалізм, повернувшись у зброю урядів проти німецької буржуазії, почав також заступати ся і за безпосереднє реакційні інтереси, за інтереси німецьких дрібних міщан. Це дрібне міщанство, що залишило ся від 16. століття і що з того часу раз-по-раз знов виринало в різноманітних формах, — було правдивою підвалиною існуючого ладу.

Задержування його було задержуванням існуючого в Німеччині ладу. Воно боїть ся промислового і політичного панування буржуазії через те, що це панування запевняє йому погибіль з одного боку, в наслідок концентрації капіталу, з другого боку, — в наслідок зросту революційного пролетаріату. Тому

здавало ся, що „справжній“ соціалізм за раз заб'є обидві мухи. І він розповсюджував ся, як по-шесть.

Керя, зіткана з метафізичного прядива, помережана квітками красномовного мудрійства, вкрита росю чулого сентименталізму, ця надзвичайна керя, в котру німецькі соціалісти загортали своїх кілька задубілих „вічних правд“, побільшувала тільки збуток їхніх товарів серед цієї публіки.

З свого боку німецький соціалізм що-раз більше пізнавав своє призначення, — призначення бути бучним заступником оцього дрібного міщанства.

Він проголошував німецьку націю за нормальну націю, а німецького міщанина за нормальну людину. Кожному гидкому вчинкові цього міщанства він надавав якійсь таємничий, високий, соціалістичний зміст, перевертаючи ці вчинки на виворіть. Консеквентний до краю, він виступив безпосереднє проти грубо-руйнуючої тенденції комунізму, і проголосив свою безпартійність вищою од усякої класової боротьби.

За дуже небагатьма виїмками всі наче-б то соціалістичні і комуністичні писання, що кружляють по Німеччині, належать до цієї брудної знесилуючої літератури. *)

2) Консервативний або буржуазний соціалізм.

Певна частина буржуазії хоче зарадити соціальному лихові, щоб забезпечити існування буржуазного суспільства.

До цієї частини належать: економісти, філантропи, гуманісти, ті, що хотять поліпшити становище працюючої класи, добродійці, ласкавці тварів, фундатори товариств тверезости, дрібні ре-

*) Революційна хуртовина 1848 р. геть часто вимела цю шолудиву літературу, а її носіїв позбавила охоти, верявати надалі до соціалізму. Головним представником і класичним типом цієї літератури є добродій Карль Грюн.

форматори самих ріжних сортів. І цей буржуазний соціалізм справив навіть цілі системи.

Прикладом може бути Philosophie de la Misère Прудона.

Ці соціалісти - буржуа хочуть zostавити надалі життєві умови сучасного суспільства, скасувавши необхідно впливаючу з цих умов боротьбу і небезпеки. Вони хочуть zostавити надалі сучасне суспільство, але без тих елементів, які баламутять його і руйнують. Вони хочуть буржуазії без пролетаріату. Буржуазія, розумієть ся, уявляє, що той світ, в якому вона панує, — то найкращій світ. Буржуазний соціалізм виробляє з цього утішного уявлення напів системи або цілі системи. Пропонуючи пролетаріатові здійснити його системи і увійти в новий Єрусалим, цей соціалізм, властиво, домагаєть ся лишень того, щоб пролетаріат zostав ся в старому суспільстві, але щоб перестав його ненавидіти.

Друга, не така систематична, але більш практична форма цього соціалізму силкувалась відвернути робітничу клясу від кожного революційного руху, доказуючи, що не та чи иньша політична зміна, а лиш зміна матеріяльних, економічних відносин, може поліпшити становище робітників. Але зміну матеріяльних життєвих обставин цей соціалізм зовсім не розумів, як знищення буржуазних продукційних відносин, бо це можливо тільки шляхом революції, він має на увазі лишень адміністративні поліпшення на ґрунті цих самих продукційних відносин, що, таким чином, нічого не змінюють в відносинах між капіталом і наємною працею, а тільки в кращім разі зменьшують для буржуазії кошти її панування і роблять простійшим державве порядкуваннє.

Буржуазний соціалізм досягає відповідного до себе виразу лишень там, де він робить ся звичайною реторичною фігурою.

Вільна торгівля! користна для робочої кляси; охоронні тарифи! в інтересі працюючої кляси; тюрма! в інтересі робочої кляси: це останнє, єдине по-важно помисленне слово буржуазного соціалізму.

Соціалізм буржуазії весь складається з докатування, що буржуа є буржуа — в інтересі працюючої класи.

3) Критично-утопічний соціалізм і комунізм.

Ми тут балакаємо не про ту літературу, що у всіх великих сучасних революціях висловлювала вимоги пролетаріату. (Писання Бабефа etc.)

Перші спроби пролетаріату безпосередньо досягнути своїх власних інтересів, зроблені в часи загального заворушення, в період упадання феодалного суспільства, — конче мусіли розбитися через нерозвиненість самого пролетаріату і через брак матеріальних умов до його визволення, бо ці умови як раз самі — лиш продукт буржуазної епохи. Революційна література, що супроводила ці перші рухи пролетаріату, на зміст була мимоволі реакційною. Вона проповідувала загальний аскетизм і заведенне грубої рівності (*rohe Gleichmacherei*).

Дійсні соціалістичні і комуністичні системи, системи Сен-Симона, Фур'є, Оуена і т. и. виринули в першій, нерозвиненій добі боротьби між пролетаріатом і буржуазією, в добі, про яку ми писали раніш. (Див. Буржуазія і пролетаріат).

Творці цих систем уже бачать антагонізм клас; вони бачуть і вплив тих елементів, що руйнують саме пануюче суспільство. Але вони не помічають на боці пролетаріату ніякої історичної самодіяльності, ніякого властивого йому політичного руху.

Затим, що розвиток класових антагонізмів йде поруч з розвитком промислу, то вони теж не могли знайти матеріальних умов, потрібних до визволення пролетаріату; вони намагались утворити ці умови соціальною наукою, соціальними законами.

На місце суспільної діяльності мусіла стати їхня особиста діяльність, на місце історичних умов де визволення — фантастичні умови, на місце споквою постуваючої організації пролетарів в класу — умисне приміркована організація суспільства. Буду-

ча світова історія замикаєть ся для них в пропаганді і в запровадженню на практиці їхніх суспільних плянів.

Вони справді розуміли, що в своїх плянах вони переважно боронять інтереси робочої кляси, яко кляси, що найбільше терпить. Та пролетаріят існує для них тільки з огляду на те, що він найбільше терпить.

Але нерозвинена форма клясової боротьби, так само як і їх власне життєве становище, доводять до того, що їм починає здавати ся, що вони стоять далеко вище по над тими клясовими антагонізмами. Вони бажають поліпшити життєве становище всіх членів суспільства, навіть тих, яким живеть ся найкраще. Через це вони раз-у-раз звертались до усього суспільства без різниці, ба навіть переважно до пануючих кляс. Вони гадали, що треба лиш зрозуміти їхню систему, щоб признати її за найкращий плян найліпшого суспільства.

Вони відхилялись, через це, від усякої політичної, а надто революційної діяльності; вони хотіли досягнути своєї мети мирними шляхами і силкувались пробити дорогу для нової суспільної евангелії, дрібними, звичайно хибними, експериментами і силою прикладу.

Фантастичне малювання будучого суспільства виникає в ті часи, коли пролетаріят ще дуже мало розвинений, а значить сам ще фантастично уявляє собі своє власне становище; воно, це малювання, відповідає першим, повним предчуття, його пориванням до загальної перебудови суспільства.

Але соціяльні і комуністичні писання складають ся також і з критичних елементів. Вони нападають на всі підстави сучасного суспільства. Через це вони поставили дуже коштовний материял до просвічення робітників. Їхні позитивні пункти що до будучого суспільства, напр. знесення різниці поміж містом і селом, знищення родини, приватного зитку, насмої праці, проголошення суспільної гармонії, обернення держави в просте порядкування про-

дукцією — всі ці їхні пункти кажуть лишень про знесення тих класових антагонізмів, котрі як-раз тільки починають розвивати ся і котрі вони знають ще тільки у їх першій нерозвиненій, непевній формі. Через це ці пункти сами мають ще чисто-утопічний характер.

Вага критично-утопічного соціалізму стоїть в цілком протилежному відношенню до історичного розвитку. Помірно з тим, як розвиваєть ся і впорядковуєть ся класова боротьба, це фактичне піднімання себе над него, фантастичне звоювання її губить всяку практичну вартість, всяку теоретичну вагу. Через це, як творці цих систем з багатьох боків і були революційні, то їх ученики раз-у-раз складають реакційні секти. Вони міцно тримають ся за старі погляди своїх учителів, не вважаючи на історичний поступовий розвиток пролетаріату. Завдяки цьому вони хотять знов загасити класову боротьбу і усунути класові антагонізми. Вони ще досі мріють про здійснення своїх суспільних утопій, про закладання окремих „фалянстерів“, заснування „Номме-Кольоній“, урядження малої „Ікарії“*), — цього манесенького видання нового Єрусалиму і для того, щоб збудувати всі ці іспанські замки, вони мусіли звертать ся до філянтропії буржуазних душ і гаманців. По малу малу вони сходять до категорії раніше намальованих реакційних або консервативних соціалістів, відріжняючись від них лиш більш систематичним педантизмом і фанатичною вірою в чудодійну силу своєї соціальної науки.

Через це, вони з серцем виступають проти всякого політичного руху робітників, гадаючи, що він міг повстати тільки з сліпої невіри в нову евангелію.

Оуеністи реагують проти чартистів в Англії, а Фур'єристи — проти реформістів у Франції.

*) „Номме-Кольоніями (колоніями в середині країни) Оуен називає свої взірцеві комуністичні товариства. „Фалянстер“ — це назва приміркованих Фур'є громадських палаців. „Ікарією“ звала ся утопічно-фантастична країна, комуністичне упорядкування якої намальовав Кабе.

IV.

ВІДНОСИНИ КОМУНІСТІВ ДО РІЖНИХ ОПОЗИЦІЙНИХ ПАРТІЙ.

Після того, що говорило ся в II. розділі, відносини комуністів до вже закладених робітничих партій розуміють ся сами собою; а значить, так само розуміють ся сами собою їх відносини і до англійських чартистів і до аграрних реформаторів в Північній Америці.

Борючись за найближчі цілі і інтереси робочої класи, вони разом з тим заступають ся і за будучі інтереси руху. У Франції комуністи прилучають ся до соціалістично-демократичної*) партії, проти консервативної і радикальної буржуазії, але з тим вони не зрікають ся права відносити ся критично до фраз і ілюзій, що лишили ся з революційної традиції.

В Швейцарії вони підпірають радикалів, не забуваючи, що ця партія складаєть ся з протилежних елементів; почасти з демократичних соціалістів на французській кшталт (*it françaischn Sinn*), почасти з радикальних буржуа.

Між Поляками комуністи підпірають ту партію, що вважає аграрну революцію умовою національного визволення — ту саму партію, що викликала до життя краківське повстання 1846 р.

*) Партію, що називала себе тоді у Франції соціалістично-демократичною, в політці заступав Ледрю-Роллен, а у літературі Луї-Блан: вона, таким робом, як небо од землі, відрізняла ся від теперішньої німецької соціально-демократії.

В Німеччині комуністична партія бореться вкупі з буржуазією, — коли тільки буржуазія виступає революційною, — проти абсолютної монархії, феодалної ґрунтової власності і дрібного міщанства.

Але вона не устає ні на хвилину виробляти у робітників якомога яснійшу свідомість про ворожий антагонізм між буржуазією і пролетаріатом. Вона хоче, щоб німецькі робітники могли зараз же повернути проти буржуазії, яко зброю, ті суспільні і політичні умови, котрі приведе буржуазія разом з своїм пануванням; вона хоче, щоб в Німеччині, після упадку реакційних класів, зараз розпочалася боротьба проти самої буржуазії.

На Німеччину комуністи звертають свою найбільшу увагу, бо Німеччина стоїть на передодні буржуазної революції, бо вона чинить цей переворот при стиглійших умовах європейської цивілізації взагалі, і при участі далеко більш розвинутого пролетаріату, ніж Англія в 17. ст. і Франція в 18. ст.; таким робом, німецька буржуазна революція може бути лиш безпосереднім прольоґом пролетарської революції.

Одним словом, комуністи скрізь підпирають кожний революційний рух проти існуючого суспільного і політичного ладу.

У всіх цих рухах вони підносять питання власності, яко основне питання руху, котре теж може мати більш або менш розвинену форму.

Нарешті, комуністи срізь працюють над з'єднанням і порозумінням демократичних партій всіх країн.

Комуністи вважають ганебним ховати свої погляди й наміри. Вони отверто заявляють, що їх цілі можуть бути досягнені лиш через насильне повалення всього дотеперішнього суспільного ладу. Хай тремтять пануючі класи перед комуністичною революцією. Пролетарі нічого в ній не можуть загубити крім своїх кайданів. Та вони в ній мають світ завоювати.

Пролетарі всіх країн, єдняйтеся!

120

THE BORROWER WILL BE CHARGED
THE COST OF OVERDUE NOTIFICATION
IF THIS BOOK IS NOT RETURNED TO
THE LIBRARY ON OR BEFORE THE LAST
DATE STAMPED BELOW.

BOOK DUE - WID

SEP 23 1978

6191480

GANCE
BOOK DUE - WID
JUL 7 1979

